

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
EĞİTİM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
EĞİTİMİN FELSEFİ, SOSYAL VE TARİHİ TEMELLERİ**

**DERS KİTAPLARINDA DEĞERLER: OSMANLININ SON
YILLARINDAN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA
(1908-1928)**

Yüksek Lisans Tezi

Ali DOĞAN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi İrfan Davut ÇAM

SAMSUN
2023

TEZ KABUL VE ONAYI

Ali DOĞAN tarafından, Dr. Öğr. Üyesi İrfan Davut ÇAM danışmanlığında hazırlanan “DERS KİTAPLARINDA DEĞERLER: OSMANLININ SON YILLARINDAN CUMHURİYET’İN İLK YILLARINA (1908-1928)” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 15.9.2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Ercan UYANIK Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Yusuf Bahri GÜNDOĞDU Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye (Danışman)	Dr. Öğr. Üyesi İrfan Davut ÇAM Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi?

Evet ☐

Hayır ☒

15/09/2023
Ali DOĞAN

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: DERS KİTAPLARINDA DEĞERLER: OSMANLININ SON YILLARINDAN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA (1908-1928)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 05/07/2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 22

Tek kaynak oranı : % 5 çıkmıştır.

15/09/2023
Dr. Öğr. Üyesi İrfan Davut ÇAM

ÖZET

DERS KİTAPLARINDA DEĞERLER: OSMANLININ SON YILLARINDAN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA (1908-1928)

Ali DOĞAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı

Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri

Yüksek Lisans, Eylül/2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi İrfan Davut ÇAM

Bu çalışmada, Osmanlının son dönemi (1908-1922) iptidai mektep ders kitapları ile Cumhuriyet'in ilk yılları (1923-1928) ilk mektep ders kitapları içeriklerinde öne çıkan değerler irdelenerek çocuklara kazandırılmak istenen değerler gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Nitel bir araştırma olarak tasarlanan bu çalışmada doküman analizi yöntemi ve içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Bu amaca ulaşmak için dönemin iptidai/ilk mekteplerinde okutulan *Ma'lûmât-ı Medeniyye*; *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, *Sıhhiyye*, *Medeniyye*, *Vataniyye* ve *İnsaniyye* ve *Yurd Bilgisi* adlı toplam 12 ders kitabından yararlanılmıştır. Kitapların seçiminde dönemin müfredatına göre hazırlanmış olmasına ve resmi makamlarca onaylanmış olmasına özen gösterilmiştir. Mevcut çalışmada, bahsi geçen ders kitapları iki tema altında incelenmiştir. Her bir tema; dinî değerler, kişisel değerler, ailevî değerler, millî değerler ve insanî değerler olarak beş kategoriye ayrılmıştır. Her kategoride de çocuklara kazandırılmak istenen ve öne çıkan değerler kodlanarak değerlendirilmiştir. Ders kitaplarında değerler, çocuklara değer aktarımı yaklaşımı ile öğretilmiştir. Osmanlının son döneminde ders kitabı içeriklerinde değerlere daha fazla yer verilirken; Cumhuriyet'in ilk yıllarında *Ma'lûmât-ı Medeniyye* ve *Musâhabât-ı Ahlâkiyye* adlı ders kitabı, *Yurd Bilgisi* adını almış ve içeriği daha ziyade vatandaşlık bilgisine dönüşmüştür. İncelenen ders kitaplarında öne çıkan başlıca değerler şunlardır: Dinî değerler olarak; mütedeyyin bir insan olmak. Kişisel değerler olarak; sağlıklı olmak, ilim tahsili yapmak, güçlü bir iradeye sahip olmak, ahlâklı olmak, cesâret, sabır, metanet ve soğukkanlılık, kendine saygı, ağırbaşlılık, mütevazılık, doğruluk, dürüstlük, çalışmak, özgüven ve girişimcilik, tasarruflu olmak. Ailevi değerler olarak; aile, aile büyüklerine itâat, sevgi, hürmet, hizmet, minnet, şefkat göstermek. Milli değerler; vatan ve millet sevgisi, askerlik yapmak, vergi vermek, kanuna itâat etmek, seçme-seçilme hakkını kullanmak, sancağa ve ecdat yadigârlarına hürmet etmek. İnsani değer olarak da başkalarına karşı sevgi, hoşgörü, saygı, itâat, şefkat ve merhamet, cömertlik, iyilik ve yardımlaşma, adalet, eşitlik, kardeşlik, dostluk, sadakat, fedakârlık, âdâb-ı medeniyeye riâyet etmek, diğer canlılar ve hayvanları sevmek sayılabilir.

Anahtar Sözcükler: Değer, Değerler, Kök değerler, Değerler eğitimi, Ders kitabı, Son dönem Osmanlı, Erken Cumhuriyet dönemi.

ABSTRACT

VALUES IN TEXTBOOKS: FROM THE LATE OTTOMAN EMPIRE TO THE EARLY TURKISH REPUBLIC (1908-1928)

Ali DOĞAN

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Educational Sciences

Philosophical, Social and Historical Foundations of Education

Master, September/2023

Supervisor: Assist. Prof. Dr. İrfan Davut ÇAM

In this study, the values that want to be given to children in the late Ottoman Empire (1908-1922) primary schools (iptidai mektepler) textbooks and in the early Turkish Republic (1923-1928) primary schools (ilk mektepler) textbooks examined the values that stand out in their contents were tried to bring to light. In this study, document analysis method and content analysis technique were used as a qualitative research. In order to achieve this goal, a total of 12 textbooks called Ma'lûmât-ı Medeniyye; Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsaniyye and Yurd Bilgi taught in the primary schools of the period were used. It was taken care to ensure that they were prepared according to the curriculum of the period and approved by the official authorities in the selection of the textbooks. The textbooks mentioned above were studied under two themes. Each theme; it is divided into five categories: religious values, personal values, family values, national values and human values. In each category, the values that are wanted to be given to the children and the prominent ones were also evaluated by coding. In textbooks, values were taught to children with a value transfer approach. During the late period of the Ottoman Empire, while values were given more space in the textbook contents, the name of the morality book Ma'lûmât-ı Medeniyye and Musâhabât-ı Ahlâkiyye, which were taught until the early years of the Turkish Republic, also took the name "Yurd Bilgisi" and turned into more of a citizenship content. The main values that stand out in the examined textbooks are: As religious values; To be a pious person. As personal values; being healthy, studying science, having a strong will, being moral, courage, patience, fortitude and composure, self-respect, dignity, modesty, truthfulness, honesty, working, self-confidence and entrepreneurship, being thrifty. As family values; family, showing obedience, love, respect, service, gratitude and compassion to family elders. National values; love of homeland and nation, doing military service, paying taxes, obeying the law, exercising the right to elect and be elected, respecting the flag and heirlooms of our ancestors. As human values, love towards others, tolerance, respect, obedience, compassion and mercy, generosity, kindness and cooperation, justice, equality, brotherhood, friendship, loyalty, sacrifice, these include complying with civilized manners and loving other living creatures and animals.

Keywords: Value, Values, Root values, Values education, Textbook, The late period of the Ottoman Empire, Early Republican period.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Bugün insanlığın içine düştüğü acılar ve buhranlar, insana ve insanlığa yakışmayan davranışlar sadece bu çağa özgü değildir. Toplumsal bir varlık olan insan, önce ailesi sonra da toplum ve çevrenin etkisi ile toplumsallaşma sürecini devam ettirir. Bu süreçte topluma yeni katılacak her bireyin iyi ve güzel davranışlara sahip olmaları istenir. Bu doğrultuda olumlu duygu, düşünce, söz ve davranışlar teşvik edilirken olumsuz görülenler de yerilir, dışlanır hatta cezalandırılır. Toplumun varlığı, birliği, düzeni ve devamı için bu uyum süreci geçmişten bugüne devam etmektedir.

Toplumun benimsediği değerlerin çocuklara kazandırılması görevi geçmişte daha çok aileye, dini kurumlara vesaireye verilirken son yıllarda bu görev özellikle okullardan beklenir olmuştur. Bunun için ülkeler, eğitim gündemlerinde ve eğitim programlarında değerlere yer vermeye başlamıştır. Bugün ülkemiz de dâhil olmak üzere farklı ülkelerde çeşitli isimler altında değerler eğitimi programları uygulanmaktadır. Bu bağlamda zengin bir medeniyete sahip Türk milletinin yakın tarihinde okullarda bu konuya değinilip değinilmediği merakı celbeden bir mesele olarak bu tez çalışmasının odak noktasını oluşturmuştur. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına yoğunlaşmıştır.

Tezin yazımı esnasında kelime ve terim kullanımlarında çoğunlukla belgeye göre eski kelimeler kullanılmış, bunların bugünkü karşılığına ise parantez içerisinde yer verilmiştir.

Tez konusunun tespitinde, tezin oluşumunda, tamamlanmasında ve kaynaklara ulaşmamda desteğini esirgemeyen danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi İrfan Davut ÇAM'a en derin teşekkürlerimi sunarım. Keza kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen, elindeki kaynakları kullanmama izin veren Doç. Dr. Yusuf Bahri GÜNDOĞDU hocama müteşekkirim.

Ali DOĞAN

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Problemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
2. KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ VE KURAMSAL TEMELLER	5
2.1. Kaynak Değerlendirmesi	5
2.2. Kuramsal Temeller	11
2.2.1. Değer ve Değerler Kavramı	11
2.2.2. Değerlerin Sınıflandırılması	14
2.2.3. Değerler Eğitimi	18
2.2.4. Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler	22
2.2.4.1. Değerlerin Doğrudan Öğretimi (Telkin/Aşılama) Yaklaşımı	24
2.2.4.2. Değerlerin Açıklanması/Belirginleştirme Yaklaşımı	25
2.2.4.3. Değer Analizi Yaklaşımı	25
2.2.4.4. Ahlâkî Gelişim/Ahlâkî İkilem	26
3. MATERYAL VE YÖNTEM	29
4. BULGULAR VE TARTIŞMA	31
4.1. Son Dönem Osmanlı (1908-1922) İptidai Mektep Ders Kitaplarında Öne Çıkan Değerler	31
4.1.1. Dinî Değerler	39
4.1.1.1. Mütedeyyin Bir İnsan Olmak	39
4.1.2. Kişisel/Şahsî Değerler	43
4.1.2.1. Sağlıklı Olmak (Hıfzıssıhha)	43
4.1.2.2. İlim Tahsil Etmek	54
4.1.2.3. İrade Eğitimi/Güçlü Bir İradeye Sahip Olmak	57
4.1.2.4. Ahlâklılık Olmak	58
4.1.2.5. Cesaret, Sabır, Metanet ve Soğukkanlılık	59
4.1.2.6. Kendine Saygı, Ağırbaşlılık, Mütevâzılık	62
4.1.2.7. Doğruluk, Dürüstlük	63
4.1.2.8. Çalışmak (Say')	66
4.1.2.9. Özgüven ve Girişimcilik	70
4.1.2.10. Tasarruflu Olmak	71
4.1.3. Ailevî Değerler	75
4.1.3.1. Aile	75
4.1.4. Millî Değerler	81
4.1.4.1. Vatan ve Millet Sevgisi	81
4.1.4.2. Askerlik Yapmak	86
4.1.4.3. Vergi Vermek	87
4.1.4.4. Kanunlara İtaat Etmek	88
4.1.4.5. Seçme ve Seçilme Hakkı (Hakk-ı İntihâb)	89
4.1.4.6. Sancağa Saygı	90
4.1.5. İnsani Değerler	90
4.1.5.1. Sevgi ve Hoşgörü	92
4.1.5.2. Saygı	93
4.1.5.3. İtaat	93

4.1.5.4. Şefkat ve Merhamet	95
4.1.5.5. Cömertlik	96
4.1.5.6. İyilik ve Yardımlaşma.....	97
4.1.5.7. Adalet, Eşitlik ve Kardeşlik	98
4.1.5.8. Dostluk.....	100
4.1.5.9. Sadakat.....	100
4.1.5.10. Fedakârlık	100
4.1.5.11. Âdâb-ı Medeniyeye Riâyet	101
4.1.5.12. Hayvan Sevgisi	109
4.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1928) İlk Mektep Ders Kitaplarında Öne Çıkan Değerler	111
4.2.1. Dinî Değerler	116
4.2.1.1. Mütedeyyin Bir İnsan Olmak.....	116
4.2.2. Kişisel/Şahsî Değerler.....	117
4.2.2.1. Sağlıklı Olmak (Muhafaza-i Sıhhat).....	117
4.2.2.2. İlim Tahsil Etmek	125
4.2.2.3. İrade Eğitimi/Güçlü Bir İradeye Sahip Olmak.....	126
4.2.2.4. Cesâret, Sabır, Metanet ve Soğukkanlılık.....	128
4.2.2.5. Onur, İtibar Sahibi Olmak, Ağırbaşlılık, Mütevazılık	132
4.2.2.6. Doğruluk, Dürüstlük	134
4.2.2.7. Çalışmak (Say') ve Düzenlilik.....	136
4.2.2.8. Özgüven ve Girişimcilik	139
4.2.2.9. Tasarruflu Olmak	144
4.2.3. Ailevî Değerler.....	146
4.2.3.1. Aile.....	146
4.2.4. Millî Değerler.....	148
4.2.4.1. Vatan ve Millet Sevgisi.....	149
4.2.4.2. Vergi Vermek.....	151
4.2.4.3. Askerlik Yapmak	153
4.2.4.4. Yerli Malı Kullanmak	154
4.2.4.5. Kanunlara İtaat Etmek	154
4.2.4.6. Seçme-Seçilme (İntihâb) Hakkı.....	155
4.2.4.7. Sancağa ve Millî Müesseslere Saygı.....	156
4.2.5. İnsanî Değerler.....	156
4.2.5.1. Sevgi, Saygı ve Hoşgörü.....	157
4.2.5.2. Şefkat ve Merhamet, Cömertlik, İyilik, Yardımlaşma.....	159
4.2.5.3. Fedakârlık	161
4.2.5.4. Âdâb-ı Medeniyeye Riâyet	162
4.2.5.5. Hayvan Sevgisi	165
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	167
KAYNAKLAR	174
EKLER	180
ÖZ GEÇMİŞ	198

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Problemi

Eğitim, “çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme, terbiye”¹ anlamına gelmektedir. Eğitim aynı zamanda toplum hayatında insanlarla olan ilişkilerimizde duygu, düşünce, söz ve davranışlarımızı belirleyen ve bunlara yön veren unsurdur. Önce ailemiz, çevremiz ve toplumdan aldığımız formel ve informal eğitimle insanî ve toplumsal yönümüz açığa çıkar ve gelişir. Böylece eğitim sayesinde geçmiş, bugün ve gelecekle kurduğumuz bağ ile süreç içinde değer anlayışımız ve değerlerimiz oluşur. Davranışlarımız şekil alır.² Kısacası sahip olduğumuz duygu, düşünce ve davranışlar; ailemiz, içinde yaşadığımız toplumumuz ve ait olduğumuz millete ait değerlere dayanır. Hemen her milletin sahip olduğu değerler, özü itibarıyla o milletin kimliğini ortaya koyan temel karakteristiklere karşılık gelmektedir.

Değerler konusu, geçmişten bugüne önemini koruyan ve içinde insanın yer aldığı tarih, sosyoloji, psikoloji, felsefe, antropoloji ve iktisat gibi birçok sosyal bilimin kapsama alanına girmiş ve her bilimde farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Ailenin, toplumun ve milletlerin sahip olduğu değerlerin yeni kuşaklara aktarılması, öğretilmesi ve kazandırılması süreci, geçmişten bugüne devam etmektedir. Bir milletin varlığını idame ettirebilmesi, bir yönüyle değerlerine sahip çıkmasına, bunları gerçek anlamda özümsemesine ve yarınları inşa edecek nesillere etkili bir şekilde benimsetmesine bağlıdır. Çünkü sahip olunan değerler, milleti meydana getiren bireyler arasında birlik, beraberlik ve dayanışma duygularının güçlenmesine fırsat vermekte ve onların bu duygularla hep birlikte yaşamalarına kaynaklık etmektedir. Değerler, kişinin kendisi, ailesi, içinde yaşadığı toplumu ve milleti için büyük bir önemi haizdir. Bu yüzden aileler, toplumlar ve milletler, değerlerin yeni nesillere kazandırılmasına geçmişten bugüne büyük önem vermektedir.

Genelde eğitim kurumları ve özelde ders kitapları, bu aşamada kayda değer bir önemi haizdir. Bunun farkında olan hemen her devlet, sahip olunan değerleri

¹ TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü), “Eğitim”, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim:01.07.2023).

² İoanna Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri Değer Problemi*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2013, s. 5.

yetişmekte olan nesillere aktarırken eğitim kurumlarına ve onları işlevsel kılan ders kitaplarına önemli ölçüde başvurmaktadır.

Bunun en belirgin örneğini, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si özelinde teşhis etmek mümkündür. Buradan hareketle mevcut tez çalışması, Osmanlının son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında iptidai/ilk mekteplerinde okutulan ders kitaplarında öne çıkan değerleri kapsamaktadır.

İnsanı insan yapan, diğer canlılardan ayıran temel özellikleri bünyesinde barındıran, davranışlarına yön veren, onlara rehberlik eden ve bu anlamda nasıl davranmak gerektiğini bildiren inançlar bütününe teşkil eden değerlerin öğretimi, Batı dünyasında olduğu gibi son yıllarda ülkemizde de yakından ilgilenilen bir konu olmuştur.³

Bu konuda yapılan çalışmaların bir bölümü, ders kitaplarının içeriklerine yoğunlaşmaktadır. Ne var ki bu çalışmalar, ilgili kaynakların değerlendirildiği kısımda da görüleceği üzere genellikle yakın döneme odaklanmaktadır. Bu anlamda, Osmanlı geçmişi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları yeterince incelenmemiştir. Oysa bu tez çalışması, özellikle ders kitaplarında pek çok değerın gündeme getirildiği Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına eğilerek bu eksikliği gidermeye bir nebze de olsa katkıda bulunacaktır.

Tez çalışması, bu çerçevede önemli bir boşluğu doldurduğu gibi geçmişte öğretilen birçok değeri gün ışığına çıkararak esasen değerler eğitiminin Türk milleti için yeni bir gelişme olmadığını da gözler önüne serecektir. Bu, bir başka deyişle değerler konusundaki mirasımızın ve bu değerlerin öğretimi için benimsenen yaklaşımın bir bakıma gün yüzüne çıkarılması demektir.

Osmanlının son yılları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında iptidai/ilk mekteplerde okutulan ders kitaplarında hangi değerler öne çıkmıştır? Bu problem doğrultusunda, Osmanlının son ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında mektep sıralarında kazandırılmak istenen değerlerde bir benzerlik veya farklılık olup olmadığı, bu hususta bir devamlılık ya da kesinti yaşanıp yaşanmadığı gösterilmek istenmiştir.

³ Kadir Ulusoy ve Bülent Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012, ss. 13-16.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Değerler çeşitlidir ve toplumdan topluma farklılık gösterirler. Diğer toplumlar gibi Türk toplumu da kendine münhasır pek çok değeri bünyesinde barındırmış ve bunları yeni nesillere aktarmak suretiyle yaşatmaya çalışmıştır. Bu durumu özellikle kayda değer bir yazılı öğretim materyali olan ders kitaplarında tespit etmek mümkündür.

Yakın zamanda dünyada ve ülkemizde tekrar gündeme gelen değerler, değerler eğitimi ve değerler sorunu, bu konuda tarihimize göz atmayı gerekli kılmıştır. Bu bağlamda mevcut çalışma özellikle Osmanlının son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında değerlerin gözden kaçırılıp kaçırılmadığına, çocuklara ders kitapları kullanılmak suretiyle küçük yaşlardan itibaren değerlerin öğretilip öğretilmediğine, eğer öğretildi ise hangi değerlerin bu anlamda öne çıktığına odaklanmaktadır. Bu iki dönemde çocuklara kazandırılmak istenen ve öne çıkarılan değerlerin neler olduğunu ortaya koymak, geçmişimizdeki durumu anlamak bakımından kayda değerdir. Kaldı ki kaynak değerlendirmesi kısmında ifade edildiği ilgili dönemlere ilişkin sınırlı sayıdaki çalışmalarda da doğrudan doğruya değerlere odaklanılmadığı görülmüştür.

Osmanlı mirası ve onu önemli ölçüde devralan Cumhuriyet Türkiye'sindeki durum bu bağlamda ayrıntılı bir incelemeyi sonuna kadar hak etmektedir.

Nitekim yukarıda ifade edilen ana araştırma sorusundan hareket eden bu tez çalışması, 1908-1928 yılları arasındaki 20 yıllık zaman diliminde iptidai/ilk mekteplerde okutulan *Ma'lûmât-ı Medeniyye*; *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*; *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*; *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*; *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*; *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*; *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye ve Yurd Bilgisi* ders kitapları aracılığıyla çocuklara kazandırılmaya çalışılan değerleri gün ışığına çıkarmayı amaçlamaktadır.

1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Değerlerin aileden sonra okullarda verilmeye başlanması nedeniyle eğitimin ilk basamaklarında hangi değerlerin çocuklara verilmeye çalışıldığı, nasıl bir birey, fert, vatandaş yetiştirilmek istendiğinin tespiti için iptidai/ilk mektep ders kitapları seçilmiştir. Bu kapsamda araştırma, öğretim kademesi olarak ilköğretimle sınırlıdır. Zaman dilimi olarak 1908-1928 yılları arası dönemle sınırlı tutulmuştur.

Bir diğ er sınırlılık ise ilköğretimde okutulan ders kitaplarıyla ilgilidir. Çalışma kapsamında, incelenen ders kitapları bakımından da bir sınırlamaya gidilmiştir. Bu çerçevede özellikle değerlerin yoğun olarak işlendiği yukarıda bahsi geçen ders kitapları tercih edilmiştir. Bunlar içerisinde ise ulaşılabilen 12 adet ders kitabı seçildi. Seçilen bu ders kitaplarının 6 adedi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ve diğer 6 adedi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına aittir.

2. KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ VE KURAMSAL TEMELLER

2.1. Kaynak Değerlendirmesi

Literatürde, değerler ve değerler eğitimi bağlamında araştırmalar azımsanmayacak bir sayıdadır.

Ekim 2022’de YÖK Ulusal Tez Merkezi’nin veri tabanında “değerler”, “değerler eğitimi”, “karakter eğitimi”, “ahlâk eğitimi” gibi anahtar kelimelerle yapılan tarama sonucu ulaşılan yüksek lisans ve doktora düzeyindeki çalışmaların içerikleri incelenmiştir. Ancak 1989 yılı öncesi tarihli bilimsel çalışmalara ulaşılamadığından burada değinilememiştir. Konunun ancak 1990’larda önce Batı’da tekrar gündeme gelmesiyle ülkemizde de benzer tarihlerde bilim çevrelerinde bazı çalışmaların kaleme alındığı görülmektedir. Özellikle 2005’ten itibaren değerler eğitiminin Millî Eğitim Bakanlığı’nın da gündeminin ilk sıralarında yer almasının bu konuda etkili olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte yapılan bilimsel çalışmalarda zaman olarak Osmanlının son dönemlerinden ziyade kısmen Cumhuriyet’in ilk yıllarına ve daha çok günümüze yakın zamanlara ağırlık verildiği görülür.

Örnek vermek gerekirse Hasan Meydan, çalışmasında 1989-2017 yılı sonuna kadar değerler ve eğitimi konusunda tamamlanmış ve yayımlanmış 423 tez ve 957 makale incelemiştir. Bu tezlerin 125 (%29,6)’inde ders kitapları, yardımcı ders kitapları ve materyallerinde; değerlerin tespiti, gruplandırılması, değerler eğitimi açısından yeterliliklerine ilişkin belirlemeler birincil konu olarak yer almıştır. En az çalışılan eğitim kademesinin okul öncesi eğitim kurumları olduğu belirtilerek, konu olarak tezlerin yarısından fazlası öğretim programı, ders kitabı ya da materyallerinde değerlerin incelenmesine veya eğitim paydaşlarının değer tercihlerinin belirlenmesine ayrılmıştır. Tezlerde en çok işlenen ve ele alınan değerler; yardımseverlik ve milli değerler olmuştur. Yayımlanan 957 değerler eğitimi makalelerinde ise en çok işlenen konu; değer tercihleri ve değerler eğitime ilişkin tutum ve değerlendirmeler olurken ikinci ve üçüncü sıralarda öğretim programları ve ders materyallerinde değerlerin tespiti yer almıştır. Bu üç konu tüm çalışmaların yarısına yakınına oluşturmaktadır. Makalelerde en çok işlenen değer, çevre (çevreyi koruma, çevreye saygı) değeri

olmuştur. Sorumluluk, demokratik değerler, yardımseverlik ve hoşgörü/anlayış sık işlenen diğer değerlerdendir.⁴

2018 yılı ve sonrasında alan yazındaki farklı bilim dallarındaki çalışmalara bakıldığında “değerler eğitimi” taramasında 26 doktora çalışması ve 279 yüksek lisans çalışması; “karakter eğitimi” taramasında ise 5 doktora çalışması ve 14 yüksek lisans çalışması olmak üzere toplam 324 çalışma listelenmiştir.

Gülçin Alpöge tarafından kaleme alınan “Okul Öncesinde Değer Eğitimi” kitabında okul öncesi öğrencilerine dürüstlük, saygı, cesaret, iyilik, sorumluluk ve adalet gibi temel değerlerin etkinliklerle nasıl kazandırılacağı üzerinde durularak öğretmenlere de çocuklarla yapabilecekleri etkinlik örneklerine yer verilmiştir.⁵

Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış’ın “Karakter Eğitimi El Kitabı”nda temel insani değerler sosyal bilgiler özelinde örneklerle sunulmuştur.⁶ Yine Ekşi ve Katılmış’ın “Uygulama Örnekleriyle Değerler Eğitimi” adlı çalışmasında aile, okul yöneticileri ve öğretmenlere yönelik değer eğitimi yaklaşımları ve ders kazanımlarıyla ilişkilendirilerek uygulama örneklerine yer verilmiştir.⁷ Editörlüğünü birlikte yaptıkları “Karakter ve Değerler Eğitimi” adlı çalışma da kuram ve uygulamayı birlikte ele alarak eğitim fakültelerinde okutulan Karakter ve Değerler Eğitimi dersine yönelik olmak üzere öğretmen adayları, öğretmenler ve araştırmacılar için hazırlanmıştır.⁸

Bülent Dilmaç, “İnsanca Değerler Eğitimi” adlı eserinde; eğitimin nihayetinde insanın ahlâklı bir insan olabilmesi için sahip olması gereken insanî değerleri, anne-baba ve öğretmenler için ise ahlâk eğitiminde kullanılabilecek oyunlar, eğitsel etkinlikler ve hikâyelere yer verilmiştir.⁹

Uluslararası Şeffaflık Derneği tarafından hazırlanan “Etik Çocuk: Değerler Eğitimi İçin Bir Kılavuz Denemesi” çalışmada, değerler eğitimi, karakter eğitimi ve

⁴ Hasan Meydan, *Akademide Değerler Eğitimi (Tezler ve Makaleler/1989-2017)*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2019, ss. 9-12.

⁵ Gülçin Alpöge, *Okul Öncesinde Değer Eğitimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018.

⁶ Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, *Karakter Eğitimi El Kitabı*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.

⁷ Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, *Uygulama Örnekleriyle Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

⁸ Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış (ed.), *Karakter ve Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2020.

⁹ Bülent Dilmaç, *İnsanca Değerler Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.

etik eğitimi olarak adlandırılan alanda bulunan başvuru kaynağı eksikliğini gidermeye dönük bir çalışmadır.¹⁰

Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan tarafından kaleme alınan “Ahlâk, Değerler ve Eğitimi” adlı çalışmada çocuğun okul ve sınıf ortamında değerler eğitimi konusunu ele almıştır.¹¹

Vedat Aktepe ve Elvan Yalçinkaya tarafından kaleme alınan “Hayat Bilgisi Dersinde Değer Eğitimi ve Uygulama Örnekleri” adlı kitap bölümünde etkinliklere yer verilmiştir.¹²

Özkan Sapsağlam tarafından yazılan “Okul Öncesi Dönemde Karakter ve Değerler Eğitimi: Teoriden Uygulamaya” adlı kitapta okul öncesi dönemde değerler eğitimi konusunda ihtiyaç duyulan tüm bilgilerin karşılanması hedeflenmiş ve eğitimcilerle etkinlik örnekleri sunulmuştur.¹³

Hüseyin Çalışkan ve Turgay Öntaş’ın editörlüğünü yaptığı “Değerlerimizle Değerliyiz: Biyografilerle Değerler Eğitimi Etkinlik Kitabı” adlı çalışmada örnek şahsiyetler üzerinden değerlerin kazandırılması konusu irdelenmiştir.¹⁴

Mehmet Zeki Aydın ve Şebnem Akyol Gürler tarafından yazılan “Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar” adlı çalışmada aile ve eğitimciler için etkinlik ve kaynakları içermektedir.¹⁵

Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ editörlüğünde hazırlanan “Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler” adlı eserde öğretmen adayı, öğretmen ve araştırmacıların farkındalıklarının artırılması hedeflenmiş ve etkinlik örnekleri sunulmuştur.¹⁶

¹⁰ Nermin Yalval (ed.), *Etik Çocuk: Değerler Eğitimi İçin Bir Kılavuz Denemesi*, Uluslararası Şeffaflık Derneği, İstanbul 2014.

¹¹ Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2020.

¹² Vedat Aktepe ve Elvan Yalçinkaya, “Hayat Bilgisi Dersinde Değer Eğitimi ve Uygulama Örnekleri”, *Hayat Bilgisi Öğretimi*, ed. Semra Güven ve Selahattin Kaymakçı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016, ss. 134-175.

¹³ Özkan Sapsağlam, *Okul Öncesi Dönemde Karakter ve Değer Eğitimi: Teoriden Uygulamaya*, ed. Esra Ömeroğlu, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016.

¹⁴ Hüseyin Çalışkan ve Turgay Öntaş (ed.), *Değerlerimizle Değerliyiz: Biyografilerle Değerler Eğitimi Etkinlik Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2018.

¹⁵ Mehmet Zeki Aydın ve Şebnem Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, Nobel Yayınları, Ankara 2018.

¹⁶ Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ (ed.), *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

Mustafa Köylü'nün editörlüğünü yaptığı “Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi” adlı çalışmada değerler eğitimi alanında teorik ve pratik yönü birleştiren ailede, okulda ve medyada değerler eğitimi ele alınarak örnek ders işleyişleriyle öğretmenlere, ailelere, her yaştan insana ve kurumlara yol gösterilmesi amaçlanmıştır.¹⁷

Bayram Özer'in editörlüğünü yaptığı “Karakter ve Değerler Eğitimi” adlı çalışmada karakter ve değerler eğitimine Türk İslam kültür ve medeniyeti penceresinden temel kavramlar verilerek karakter eğitiminde ailenin, çevre ve okulun rolü, milli ve manevi değerler dikkate alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁸

Mevcut tez çalışmasının konusu ile yakından ilgili olan çalışmalara bakıldığında ise;

Nuri Doğan'ın 1993 tarihli “İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)” adlı doktora çalışmasının, öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada, Osmanlının son döneminde ilköğretim kademesinde okutulan ders kitapları, sosyalleşme bağlamında ele alınmıştır. Bu dönemde ders kitapları aracılığıyla yetiştirilmek istenen vatandaş modelinin özelliklerinin neler olduğu araştırılarak birbirinden farklı temel kavramlara odaklanılmıştır. Böylece ideal vatandaşta gerçekleşmesi istenen/istenmeyen davranışlara yer verilmiştir.¹⁹

Fusun Üstel'in kaleme aldığı ve ilk basımı 2004 yılında yapılan “Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi” adlı eser, bu bağlamda anılması gereken bir diğer çalışmadır. Üstel, çalışmasında II. Meşrutiyet Dönemi'nden yakın zamanlara değin vatandaşlığın geçirdiği aşamaları, dönemin “Ma'lûmât-ı Medeniyeye ve Ahlâkiyye”, “Yurd/Yurdaşlık Bilgisi” ve “Vatandaşlık Bilgileri” gibi ders kitaplarını inceleyerek göstermeye çalışmıştır. Bu anlamda, "makbul vatandaşın" nasıl tanımlandığını, bu süreçte ilgili tanımlarda ne gibi değişiklikler olduğunu, çocuklara nasıl bir vatandaşlık eğitimi verildiğini, hak ve vazifeler itibarıyla nasıl bir yaklaşımın benimsendiğini ortaya koymuştur.²⁰

Mehmet Ö. Alkan, 2004 yılında kaleme aldığı "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim" adlı çalışmasında bu süreci üç aşamada

¹⁷ Mustafa Köylü (ed.), *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2019.

¹⁸ Bayram Özer (ed.), *Karakter ve Değerler Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

¹⁹ Nuri Doğan, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994.

²⁰ Fusun Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, 6. bs., İstanbul 2014.

ele alarak önce eğitim ve yönetimdeki gelişmelere değinerek ideolojik değışimin üzerinde durmuştur. Bu kapsamda çocuklara kazandırılmak istenen davranışlar ile ulaşılmak istenen vatandaş modelini ortaya koymaya çalışmıştır.²¹

Yusuf Keskin, 2008 tarihli “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması” adlı doktora çalışmasının bir bölümünde mevcut tez konusuna ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu bölümde, 1913, 1922, 1924 ve 1926 yıllarında sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitime ve değerlerin öğretime önem verildiği, doğrudan veya dolaylı olarak değerlerin işlendiği kaydedilmiştir. Bahsi geçen programlarda öne çıkan değerlerin dayanışma, yardımlaşma, duyarlılık, bağımsızlık ve sorumluluk olduğu vurgulanmıştır.²²

Gülsüm Pehlivan Ağırakça’nın kaleme aldığı “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi” adlı çalışmasında konuya dair bazı veriler sunmuştur. Esere göre, Tanzimat’tan sonra Osmanlı devlet yöneticileri ve aydınları arasında, devletin yeniden ihtişamlı yıllara dönüşünün ancak eğitimle gerçekleşebileceği düşüncesi ağırlık kazanmıştır.²³

Gündeme getirilmesi gereken bir diğer çalışma da Muhammed Ali Yazıbaşı’ya ait 2014 tarihli “II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)” adlı doktora çalışmasıdır. Bu çalışmada, II. Meşrutiyet Dönemi iptidai ve rüştîye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerindeki ahlâk eğitimi anlayışı değerlendirilmiştir. Söz konusu dönemin ders programlarına ve ahlâk risalelerine yön veren şahsiyetlerin eğitim ve ahlâkla ilgili görüşlerine yer verilir. Ayrıca dönemin başta gelen fikir akımlarının ahlâk eğitime yansımaları üzerinde durulmuştur.²⁴

²¹ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, der. Kemal H. Karpat, çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. bs., İstanbul 2005, s. 75.

²² Yusuf Keskin, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

²³ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

²⁴ Muhammed Ali Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Bu alanda üzerinde durulması gereken bir diğer çalışma da İrfan Davut Çam'a ait "Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)" isimli doktora çalışmasıdır. Dönemin çok sayıda ders kitabından yararlanılarak yapılan bu çalışmanın bir bölümünde, eğitim ve ideoloji ilişkisi bağlamında ders kitaplarının içeriklerinden yola çıkılarak çocukların sahip olması istenen duygu, düşünce ve davranışlarının neler olması gerektiği ve bu konuda devletin nasıl bir yaklaşım benimsediği gösterilmeye çalışılmıştır. Yine aynı çalışmada çocukların gelecekte "makbul vatandaş" olabilmesi için sağlıklı, eğitilmiş, medeni, vatanperver, dini bütün, doğruluk üzere, şefkat ve merhamet sahibi, yardımsever, çalışkan, girişimci ve muktesit olmak gibi birtakım özellikleri kazanmaları gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu çalışmaya göre, söz konusu nesiller aynı zamanda hak, hürriyet ve vazife bağlamında başkalarının hayatına, hürriyetine saygılı; seçme ve seçilme hakkını kullanan, kanuna itaat eden, askerlik ve vergi borcunu yerine getiren olmalıdır.²⁵

Aslı Eren Akgün, "Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi" adlı doktora çalışması da konu bağlamında anılmalıdır. Bu çalışmada ise dönemin inas mekteplerinde okutulmak üzere "Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi" adlı kitabı değerler eğitimi açısından incelemiştir. II. Meşrutiyet Dönemi, değer eğitimi anlayışı içinde kız çocuklarının eğitiminde en çok öne çıkan değerlerin ahlâk, sağlık, temizlik ve dostluk olduğu ifade edilmiştir.²⁶

Ders kitaplarıyla ilgili çalışmaların Osmanlının son döneminden daha çok Cumhuriyet Dönemi'ne özellikle de 1928 sonrasına ait olduğu görülmektedir. Bunun asıl nedeni alfabe farklılığında aranmalıdır. Harf Devrimi öncesindeki kaynakların Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmış olmasının, araştırmacıları söz konusu devrim sonrasında yayımlanan kaynaklara yoğunlaşmaya sevk ettiği söylenebilir.²⁷

²⁵ İrfan Davut Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2019.

²⁶ Aslı Eren Akgün, *Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2022.

²⁷ Erhan Tuna, *Bir Osmanlı Vatandaşlık Ders Kitabı Olan Rehber-i İttihad Çerçevesinde 2. Meşrutiyet Döneminde Vatandaşlık Eğitimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s. 2.

Yukarıdaki nedenden hareketle; Harf Devrimi'ne kadarki süreçte yayımlanmış ders kitaplarının içeriklerine yoğunlaşan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki kaynak değerlendirmesinden de anlaşılacağı üzere, bu sınırlı sayıdaki çalışmada da ancak konuyla ilişkili bir kaç noktaya temas edilmiştir. Oysa mevcut çalışmada, 1908'den 1928'de kadar uzanan zaman diliminde -Osmanlının son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yılları- daha önce ismi anılan ders kitapları değer, değerler ve değerler eğitimi bağlamında ele alınarak daha ayrıntılı bir çalışma hazırlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmayı özgün kılan bir diğer husus da 1923'te kurulan yeni Türk Devleti'nin (1923'den 1928'e) ilk mektep ders kitapları aracılığıyla inşa etmek istediği kimliğe dair öne çıkan değerler ile Cumhuriyet'ten hemen önceki durumu karşılaştırarak konuya bütüncül bir perspektif sunmasıdır.

Çalışmada, ayrıca ilgili zaman diliminde (1908-1928) iptidai/ilk mektep ders kitaplarında çocuklara kazandırılmak istenen değerlerde ne tür bir değişim ve dönüşümün gerçekleştiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.2. Kuramsal Temeller

Bu bölümde “Değer ve Değerler Kavramı”, “Değerlerin Sınıflandırılması”, “Değerler Eğitimi” ve “Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntem ve Teknikler” şeklindeki konulara temas edilerek çalışmanın kuramsal temelleri inşa edilmeye çalışılmıştır.

2.2.1. Değer ve Değerler Kavramı

Değer, değerler, değerlerin yapısı ve diğer değişkenlerle olan ilişkisi çokça araştırılan bir konudur. Buna karşın değerlerin tam olarak neyi içerdiğine dair henüz bir netlik ve uzlaşa sağlanamamıştır. Her bilim dalı kendi ilgi alanına göre değer kavramını tanımlayıp öne çıkan değerleri belirlemiştir. Bu yüzden değer kavramı tanımında uzlaşa olmadığı için tek bir tanım yapmak zordur. Değerleri, psikoloji insan davranışlarını belirleme gücü yönüyle; sosyoloji toplumlar üzerindeki etkisi yönüyle; antropoloji her kültürün farklı değere sahip olması yönüyle;²⁸ eğitim bilimi, eğitimin tüm alanlarında, planlama, süreç, araçlar ve değerlendirme boyutları ile; ilahiyatçılar, dini bir bakışla;

²⁸ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, s. 10.

ekonomistler ise çoğunlukla değer ve üretim veya tüketim üzerinden konuyu ele almışlardır.²⁹ Dolayısıyla değerler kavramının bilim dallarında farklı yönleriyle ele alınması, tanımlanması, farklı bakış açılarının oluşmasına ve birçok değer tanımı yapılmasına yol açmıştır.³⁰

Değer kavramı Türkçe Sözlük'te "Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet. Üstün nitelik, meziyet, kıymet. Üstün, yararlı nitelikleri olan kimse. Kişinin isteyen, gereksinim duyan bir varlık olarak nesne ile bağlantısında beliren şey. Bir değişkenin veya bilinmeyenin sayı ile anlatımı. Bir şeyin para ile ölçülebilen karşılığı, bedel, kıymet, paha, valör. Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü." olarak çok farklı anlamlarda tanımlanmaktadır.³¹ Kavramın sözlükteki anlamına bakıldığında değerın insanın varlığı anlamlandırma ve değerlendirme çabasının sonucu olarak ortaya çıkıp zamanla topluma mal olarak toplumun ortak mirasını oluşturan öğeleri ifade ettiği söylenebilir.

Ekonomi, estetik, etik ve felsefe alanının temel kavramlarından birisi olan değer, sözlük anlamıyla çok yönlülüğü ile karşımıza çıkar. Ortak nokta olarak "kişinin davranış, duygu ve düşüncelerini yönlendiren güzellik, kıymet ve iyilik standartları" olduğu görülür. Ekonomi için kıymeti, estetik için güzelliği, ahlâk içinse iyiliği belirleyen ölçüdür. Soyut bir kavram olan değeri somutlaştırmak için literatürde ya değerlerin bireysel ve toplumsal işlevlerine yer verilmiş ya neyin değerli olduğunu belirterek betimsel bir tanımlama yapılmış ya da değerler inanç, standart, tutum ve ölçüt gibi çeşitli kavramlara benzetilmiştir.³²

Thomas ve Znaniecki tarafından sosyal bilimlere ilk kez kazandırılan "değer" kavramı, Lâtince "kıymetli olmak" ya da "güçlü olmak" anlamlarına gelen "valere" kökünden türetilmiştir. Halstead ve Taylor'a göre değer; "Davranışlara kılavuzluk eden ilkeler ve temel inançlar, eylemlerin iyi veya arzu edilir olarak yargılandığı standartlar"dır. Schwartz'a göre ise "Bireylerin ya da diğer sosyal varlıkların hayatına yol gösterici ilkeler olarak hizmet eden, önemli düzeyde farklılık gösteren, ilgili durumlar ötesinde arzu edilen amaçlar" demektir. Rokeach'a göre belirli davranışların veya sonuçların bireysel ve toplumsal bir biçimde kabul edilebilir olup olmadıklarını

²⁹ Meydan, *Akademide Değerler Eğitimi (Tezler ve Makaleler/1989-2017)*, s. 17.

³⁰ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, s. 10.

³¹ TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü), "Değer", (Erişim: 17.01.2022).

³² Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, s. 24.

ifade eden, sürekliliği bulunan inanışlardır. Bireyin çevresi ile etkileşimi yapan kesin ve sistematik düşünceler olup nelerin iyi nelerin kötü olduğuna yönelik yargılardır.³³ Dilmaç’a göre değer; “İnsanı insan yapan özelliklere sahip olan ve insanı diğer canlılardan ayıran temel özellikleri içinde barındıran inançlar bütünü” demektir.³⁴ Literatürde en fazla yararlanılan değer kavramı tanımını Schwartz’a aittir. Schwartz, değer kavramını “bireylerin kendilerini, diğer insanları ve olayları vasıflandırmak ve eylemleri seçmek için kullandıkları ölçütler” şeklinde tanımlamıştır.³⁵

İoanna Kuçuradi’ye göre değer ve değerler arasında fark olup değer, “bir şeyin değeri, bir çeşit özelliği” iken değerler ise “var olan şeyler ve imkânlar” olarak ifade edilir.³⁶

Değerler, toplumda tarihsel süreç içinde bir birikiminin sonucu olarak meydana geldiğinden toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenirler.³⁷ Bu yönüyle de değerler, insandan insana, toplumdan topluma, çağdan çağa değişim gösterir. Bununla birlikte gerçek ve ideal davranış standartları olan değerler ile insanların duygu, düşünce ve davranışlarının, insanlar arasındaki ilişkilerin belirleyicisi olan ahlâk; yaşamında ona yol gösterir. Kısaca insanın sahip olacağı değerler ve ahlâk; hayatının huzur, istikamet ve semeresini belirler.³⁸ Dolayısıyla da içinde yaşadığı toplumun huzur ve istikameti sağlanmış olur. Görülüyor ki değerler, birey için olduğu kadar toplum için de önemli bir ihtiyaçtır. Toplumsal değerlerin geliştirilip bireye aktarılmasında oluşan bu ihtiyaç ve sorumluluk, 20. yüzyılın başlarına kadar dini kurumlarca yerine getirilirken değişen yaşam koşulları ve çeşitli kültürlerin biraraya gelmesiyle aileden ve dini kurumlardan sonra yavaş yavaş eğitim kurumlarına geçmiştir.³⁹

³³ Eren Akgün, *Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*, s. 9.

³⁴ Bülent Dilmaç, *Bir Grup Fen Lisesi Öğrencisine Verilen İnsani Değerler Eğitiminin İnsani Değerler Ölçeği ile Sınanması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2007, s. 16.

³⁵ Eren Akgün, *Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*, s. 9.

³⁶ Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri Değer Problemi*, ss. 40-44.

³⁷ Sadık K. Tural, *Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 5.

³⁸ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*.

³⁹ Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*.

2.2.2. Değerlerin Sınıflandırılması

Literatüre bakıldığında değerlerin tanımında olduğu gibi sınıflandırılmasında da uzlaşa sağlanamadığı görülür. Birçok araştırmacı değerlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için değerleri ilgili oldukları alanlara veya nihai amaçlara göre, içerik özellikleri ve işlevlerine göre sınıflandırmalara gitmiştir. Esasında birbirinden bağımsız olmayan değerler, başka bir değeri etkilediği gibi ondan da etkilenmektedir. Bu sınıflandırmalardan en çok bilinen ve kabul edilenler; Nelson, Milton Rokeach, Edward Spranger ve Shalom H. Schwartz'a ait olanlardır.⁴⁰

Türkiye’de değerler ve değerler eğitimi konusunda yapılan araştırmalarda genellikle Spranger, Rokeach, Schwartz ve Nelson’un yapmış olduğu sınıflandırmaların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu değerlerin yaşam içerisinde insanın birey olarak merkeze alınması sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir.⁴¹ Bununla birlikte Güngör, Ülken ve Dilmaç’ın yaptığı değer sınıflandırmalarının araştırmalarda daha yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür.

Spranger, değerleri “bilimsel, iktisadi, estetik, sosyal, dinî ve politik değerler” olarak 6 gruba ayırmıştır.⁴²

Değerler sınıflandırmalarından bir diğeri ise Nelson'a aittir. Ona göre değerler üç gruba ayrılır. Bunlardan birincisi “bireysel değerler”dir. Bireysel değerler; seçim yapmada, satın aldığımız ürünlerde, hobilerimizde ve diğer kişisel tercihlerimizde etkilidir. İkincisi “grup değerler”dir. Grup değerler; belirli bir grubun üyeleri tarafından benimsenen ve uygulanan değerler olup bu grup aile, kulüp, dini ya da politik grup olabilir. Üçüncüsü ise “sosyal değerler” olup bireyin toplumsal yapı içinde varlığını devam ettirmesini sağlayan adalet, saygı, farklılık, eşitlik gibi değerlerdir.⁴³

Konu bağlamında en çok kabul gören sınıflandırmalardan biri de Milton Rokeach’a aittir. Rokeach da 1967 yılında benzer şekilde değerleri “amaç değerler” ve “araç değerler” şeklinde iki kategoriye ayırmış ve her bir kategori için 18 farklı değer

⁴⁰ Seher Yazar Kaptan, *İlkokul 4.Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Hoşgörü Değerinin Karma Yaklaşımına Dayalı Bilgisayar Destekli Etkinliklerle Öğretimi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 20.

⁴¹ Kürşad Kara, “Türkiye’de Değerler Eğitimi Konusunda Yapılan Araştırmalarda Dil Olgusunun Değer Olarak Görülmemesi Üzerine Bir Araştırma”, *International Journal Of Education Technology and Scientific Researches*, 3/6, 2018, s. 126.

⁴² Zeynep Şimşir ve Bülent Dilmaç, “Değerlerin Sınıflandırılması”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s.65.

⁴³ Salih Zeki Genç, “Değerler: Temel Kavramlar”, *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler*, ed. Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 9-14.

belirlemiştir. Amaç değerler, hayatın temel değerlerini; Araç değerler ise bu amaçlara ulaşmada kullanılabilecek davranış biçimlerini içermektedir.⁴⁴

Rokeach'a göre "amaç (son) değerler"; rahat bir yaşam, barış içinde bir dünya, başarılı olmak, bilgelik, dini olgunluk, eşitlik, gerçek dostluk, güzellikler dünyası, heyecan verici bir yaşam, iç huzur, kendine saygı, mutluluk, gerçek dostluk, özgürlük, aile güvenliği, sosyal kabul, ulusal güvenlik ve zevk şeklindedir. Rokeach'a göre "araç (yardımcı) değerler"; bağımsız olma, bağışlayıcı, cesâretli, dürüst, entellektüel, geniş görüşlü, hırslı, itâatkâr, kendini kontrol eden, kibar, kendine hâkim, mantıklı, neşeli, sevecen, sorumluluk sahibi, temiz, yardımsever ve yaratıcı olma şeklindedir.⁴⁵

Değerlerle ilgili en çok kullanılan ve en gelişmiş değer taksonomilerinden birisi de Schwartz'ın geliştirdiği değer sınıflamasıdır. Schwartz, Rokeach'ın değerler listesini temel alarak literatürde var olan değerlerden yola çıkarak aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 54 ülkeden büyük çoğunluğunu öğretmenler ve üniversite öğrencilerinin oluşturduğu 44.000 kişiden veri toplamıştır. Schwartz araştırmaları sonucunda 1994 yılında aşağıdaki sınıflandırmayı oluşturmuştur.⁴⁶

Başarı (başarılı olma, yetenekli olma, zeki olma, hırslı olma); iyilikseverlik (yardımsever olma, dürüst olma, sadık olma, bağışlayıcı olma, sorumluluk sahibi olma, gerçek arkadaşlık, olgun, sevgi, anlamlı bir hayat); uyma (kibar olma, bağlılık, öz disiplinli olma, büyüklere saygı göstermek); hazcılık (zevk, yaşamdan tat alma); güç (sosyal güç, otorite, sosyal kabul, zenginlik, toplumsal imaj); güvenlik (sağlık, ulusal güvenlik, sosyal düzen, aile güvenliği, temizlik, bağlılık duygusu, iyiliğe karşılık verme); özyönelim (yaratıcı olmak, merak duyabilmek, özgür olabilmek, kendi amaçlarını seçebilmek, bağımsız olmak); uyarılım (heyecan verici bir yaşam, değişken bir hayat, cesur olma); gelenek (dindar olma, alçak gönüllü olma, ılımlı olma, tarafsız olma, geleneklere saygılı olma, yaşamın getirdiklerini kabullenme); evrenselcilik (toplumsal adalet, bilgelik, çevreyi koruma, güzelliklerle dolu bir dünya, eşitlik, doğa ile bütünlük, barış içinde bir dünya, açık fikirlilik, iç uyum). Bu listeden anlaşıldığı üzere Schwartz, değerleri 10 grupta toplam 54 alt değer şeklinde belirlemiştir.⁴⁷

⁴⁴ Genç, "Değerler: Temel Kavramlar", ss. 9-10.

⁴⁵ Genç, "Değerler: Temel Kavramlar", s. 13.

⁴⁶ M. Ersin Kuşdil ve Çiğdem Kağıtçıbaşı, "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı", *Türk Psikoloji Dergisi*, 15/45, 2000, ss. 60-61.

⁴⁷ Genç, "Değerler: Temel Kavramlar", s. 11.

Felsefeci ve toplumbilimci Hilmi Ziya Ülken, değerleri üç gruba ayırmıştır. Bunlar “içkin değerler”, “aşkın değerler” ve “normatif değerlerdir. İçkin değerler; teknik, sanat, fikir. Aşkın değerler; ahlâk, din. Normatif değerler ise dil, hukuk ve iktisat değerlerdir.⁴⁸ Ülken’in sınıflaması temeli “inanma” ve “bilme” odaklıdır. İçkin değerler, deneyim içinde kalan, insanın doğası gereği kendinde var olan ya da öğrenilebilen değerlerdir. Aşkın değerler, olgusal ya da gözlem ve deneye dayalı bilgilerin sınırını aşan değerlerdir. Sezgisel nitelik taşırlar denilebilir. Bunlar ilahi adalet, kader gibi konularda insanların başvurduğu değerlerdir. Normatif değerler, tek başına değer sayılmayıp ya içkin veya aşkın değerlerle iç içedir. Aşkın değerler hariç diğer değerlere geçici değerler veya sözde değerler denilebilir.⁴⁹

Erol Güngör ise klasik değer sınıflamasının dışına çıkmayarak mevcut değerlere sadece "ahlâkî değerleri" eklemiştir. Güngör, bunları Spranger’ın değer sınıflamasına oldukça yakın bir sınıflama ile “estetik değerler”, “teorik (ilmi) değerler”, “ekonomik değerler”, “siyasi değerler”, “sosyal değerler”, “dini değerler” ve “ahlâkî değerler” şeklinde sınıflandırmıştır.⁵⁰

Değerler ve değerler eğitimi alanında çalışma yapan, “insanî değerler” ve “evrensel değerler” gibi çeşitli modeller geliştiren araştırmacılardan bir diğeri de Bülent Dilmaç’tır. Dilmaç, “İnsani Değerler Eğitimi Programı” adı altında bir program üzerinde çalışmıştır. Bu bağlamda önce insanî değerler nedir? sorusunu cevaplayıp ardından bu programın beş temel evrensel nitelikli değerinden bahsetmiştir.⁵¹

Dilmaç’ın değerlendirmesine göre, insanî değerler hayata bir değerlilik ve saygı katarlar. Hayatın dürüstlük, hoşgörü, iyilik, merhamet gibi güzel yanlarını çoğaltırlar. Bütün bunlar da uyumlu yaşamaya yol açar. İnsani değerler hayatın sütunlarıdır. Bu sütunları oluşturan değerler şunlardır:

1-Sevgi, sevgi bütün evreni bir arada tutan en yüce değerdir. Sevgiyle yaşamak herkese karşı merhametli olmak demektir. Hepimiz içimizdeki sevginin taşarak tüm dünyaya yayılmasını sağlayabiliriz.

2-Hakikat, değerın ebedi olduğu ve dünyanın değışip duran bakış açısının ötesinde yer aldığı düşünülür. Hakikat, zaman, mekan ve yerdeki değışikliklerden etkinlenmez ve idrak gücümüzün rolü de hakikati bulmaktır.

3-İç huzur, duyuşal sistemimiz tedirgin edildiğinde, huzursuzluk veya kafa karışıklığı ortaya çıkar. Bu durumda, duyuşal seviyede son dercede aranan bir

⁴⁸ Genç, “Değerler: Temel Kavramlar”, s. 13.

⁴⁹ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, s. 13.

⁵⁰ Genç, “Değerler: Temel Kavramlar”, s. 13.

⁵¹ Genç, “Değerler: Temel Kavramlar”, s. 13.

insanî değer olan iç huzurun değeri gündeme gelir. Bu, bir dengelilik ve sakinlik halidir.

4-Doğru davranış, eylem halindeki hakikattir.

5-Şiddetten kaçınma, hemcinslerimiz olan insanlarla aramızdaki ilişkiyi de aşarak, canlı ve cansız her şeyi kucaklayan evrensel bir şeydir. Çevremize karşı bir yükümlülüğümüzün olduğu anlayışından kaynaklanır. Şiddetten kaçınma tüm hayat biçimlerine yönelik uyum ve anlayış demektir. Bunun uygulanması sadece fiziksel yönüyle kısıtlanmış olmayıp, sözleri, düşünceleri ve hareketleri de kapsar.⁵²

Dilmaç, insanların hayatlarında yer alan ve önemsedikleri en belirgin değerleri şöyle sıralamıştır: “1-İnsanları sevmek, 2-Uyumlu olma, 3-Hırsları kontrol altına alma, 4-Başkalarının mutluluğunu istemek, 5-Kendini kontrol etme, 6-İyi insan olma, 7-Manevi değerlere inanma, 8-Yardımcı olmak, 9-Tecrübeli ve bilgili olmak, 10-Dost edinme, 11-Evlat yetiştirme, 12-Eser oluşturma.”⁵³

Değer türlerinden evrensel ahlâk değerleri ise 1948’de Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin temelini oluşturmuştur. Yaşama, özgürlük, kişisel saldırı baskısı altında olmama, suç kanıtlanana kadar masumluk varsayma, işkenceye karşı olmak, din ve vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü, mahremiyet, aile ve haberleşme, toplum hayatına serbestçe katılma özgürlüğü, eğitim, sağlık ve mutluluğu sürdürmek için yeterli hayat standardı bahsi geçen bildirgede yer alan başlıca değerlerdir. 1992 yılı Aspen Konferansı’nda ise güvenilirlik, saygı, sorumluluk, adalet ve kurallara uygunluk, ilgilenme/özen gösterme, yurttaşlık şeklinde altı temel evrensel değer taslağı oluşturulmuştur.⁵⁴

Tüm bu tanımlama, sınıflandırma gayretleri ve yeni modelleme çalışmaları; toplumun sürekli değişime maruz kalması ve yeni durumların ortaya çıkması sonucu değerlerin yeniden incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Hatta önceki değerlerin önemini kaybetmesi ve yerine yenilerinin gelmesine zemin oluşturmaktadır.⁵⁵

Değerlerin sınıflandırılması konusunda uzlaşa sağlanamadığı gibi bu alanda yapılan sınıflandırma çalışmaları da görüldüğü üzere yakın döneme aittir. Oysa mevcut çalışmada incelenen ders kitapları, zaman dilimi itibarıyla 1908-1928 yılları arasına ve dolayısıyla daha erken bir döneme aittir. Bu yüzden değerlerin kodlanması

⁵² Genç, “Değerler: Temel Kavramlar”, ss. 13-14.

⁵³ Genç, “Değerler: Temel Kavramlar”, ss. 12-13.

⁵⁴ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, s. 14.

⁵⁵ Mustafa Tekke, “Değerlerin Tanımı ve Sınıflandırılması: Milli-Manevi Değerler ve Evrensel Değerler”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Bayram Özer, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, s. 80.

ve kategorize edilmesinde ders kitabı yazarlarının yaptığı değerlendirmeler dikkate alınmıştır.

2.2.3. Değerler Eğitimi

Dünyadaki bilimsel, teknik ve sosyal gelişmelere bağlı olarak ülkemizde ve dünyada 20. yüzyılın sonlarından itibaren değerler eğitimi daha fazla gündeme gelmiştir. Geçmişte eğitim programlarında değer kazandırma işlemi daha çok ahlâk eğitimi, karakter eğitimi ve benzeri isimler altında verilirken; günümüzde “değerler eğitimi” ismi yaygın olarak kullanılmaktadır.⁵⁶ Bununla birlikte bugün okullarda uygulanan değerler eğitimi, “ahlâk eğitimi”, “karakter eğitimi”, “etik değerler eğitimi” olarak da adlandırılmaktadır.⁵⁷

Eğitim ve değer arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Geçmişten bugüne pek çok ilim ve düşün adamı bu ilişkiye önemle dikkat çekmişlerdir.⁵⁸

Eğitim, Tükçe Sözlük’te “çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme, terbiye” anlamlarına gelmektedir.⁵⁹ Değerler eğitimi ise değerlerin yeni nesle örtük veya açık öğretilmesi, kazandırılması demektir. Bu süreç, ailede başlar okulda ve toplumda devam eder. Toplum ve devlet, sahip olduğu değerleri yeni nesilde görmek ister. Bu yüzden her dönemde toplumların ve devletlerin iyi insan ve iyi vatandaş yetiştirme düşüncesi eğitimin temel amacı olmuştur.⁶⁰

Tarih boyunca eğitimin amacı hep tartışılan konular arasında yer almıştır. Tartışmalarda öne çıkan hususlar ise “insanın zihin ve düşünce kabiliyetini geliştirmek, duygularını ve iradesini güçlendirmek ve bedenini terbiye etmek” olmuştur. İnsanın bedenen ve zihnen güçlü olması mümkündür; ancak bu gücün tüm

⁵⁶ Keskin, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, s. 19.

⁵⁷ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 50-51.

⁵⁸ Sena Çoşğun, *Atatürk Dönemi Yurt Bilgisi Ders Kitaplarının Eğitim Felsefesi ve Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzincan 2015, ss. 10-13.

⁵⁹ TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü), “Eğitim”, (Erişim: 01.07.2023).

⁶⁰ Nalan Altay, “Öğrenci Velilerinin Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 59, 2021, ss. 150-153; Halil Ekşi, “Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/1, 2003, s.79.

canlılar ve varlıkların yararına kullanılabilmesi ahlâk ve değerler eğitimi ile mümkündür.⁶¹

Eğitim tarihinde en büyük pedagoglar eğitimin “gayesi ne olmalıdır?” sorusuna “ahlâkî karakter” karşılığını vermişlerdir. Akıl ve irade sahibi olan insanın gücünün ve yeteneklerinin farkına varıp geliştirmesi ve bu gücü insanlığın, tüm canlıların ve varlıkların yararına kullanabilmesi ancak eğitimle gerçekleşebilir. Eğitimin bu en üst gayeye ulaşabilmesi için okullarda çocuklara ahlâkî ve insanî değerler öğretilmeli, değerler davranışa dönüştürülmeli ve iyi alışkanlıklar kazandırılmalıdır.⁶² Böylece toplumsal bir varlık olan insan, bilgi, davranış ve tutumları ile içinde yaşadığı topluma uyum sağlayacak, mutlu ve iyilik yanlısı bir birey olarak doğasında var olan ahlâkî ve insanî değerleri ortaya çıkaracak ve geliştirecektir. Sonuçta hem kendisi hem de toplum, mutlu ve huzurlu olarak varlığını sürdürecektir.⁶³

Toplumsal düzenin sağlanmasında değerler eğitimi önemli bir yere sahiptir. Toplumsal hayatın düzeni sadece yasalarla sağlanamaz. Toplumun gelenek, görenek, ahlâk ve ortak değerleri de bu düzenin sağlanmasında büyük bir rol oynar. Örneğin sevgi, saygı, hoşgörü, doğruluk, yardımlaşma, dostluk, misafirperverlik ve benzeri değerler, yasalarla benimsetilip uygulanamazlar. İşte bu yüzden toplumsal düzen ve mutlulukta yasalar kadar değerlerin yaşanmasında, yeni nesle öğretilmesinde en büyük görev başta aile olmak üzere okula düşer.⁶⁴ Bu eğitim de kuşkusuz tesadüfi öğrenmelere bırakılamaz. Teoriden çok uygulamayı gerektiren değerler eğitimi,⁶⁵ etkili ve kalıcı bir şekilde yapılmalıdır.⁶⁶

İnsanın huzur ve mutluluğu insanî yönünü ortaya çıkarmak ve geliştirmekle mümkündür. Bu insanî yön, din, ahlâk ve değerler ile ortaya çıkar ve gelişir. Bu terbiye ve eğitim süreci çocukluktan itibaren önce ailede başlar ardından okul ve toplum içinde devam eder. Böylece ahlâkî ve insanî değerlerle donanmış insan, hem kendisinin hem de içinde yaşadığı toplumun huzur ve mutluluğuna katkı sağlar. Bu süreçte şüphesiz

⁶¹ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, s. 137.

⁶² Ekşi, “Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”, s. 81.

⁶³ Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, “Kavramsal Çerçeve: Temel Kavramlar”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, Nobel Yayınları, Ankara 2020, ss. 19-21.

⁶⁴ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, s. 15.

⁶⁵ Keskin, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, s. 20.

⁶⁶ Mevlüt Kaya ve Osman Taşkın, “Okulda Değerler Eğitimi”, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2019, s. 114.

ilahi dinlerin ve kurumlarının rolü yadsınamaz. Lakin 20. yüzyılın başından itibaren dini kurumların yerini daha çok eğitim kurumları yani okullar almaya başlamıştır. Bu kapsamda değerler eğitimi konusu devletlerin gündeminde okul ders ve programlarında yerlerini almıştır. Böylece başkalarına, topluma ve devlete karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve yerine getiren iyi bir vatandaş, hem de güzel ahlâklı iyi bir insan yetişecektir. Dolayısıyla güvenli, huzurlu ve mutlu bir toplum meydana gelecektir.⁶⁷

Çocukların örtük veya açık bir şekilde okulda bilgi ve değerlere ilişkin bilinçlenmeleri ve davranış kazanmaları sağlanır. Bir tür sosyal öğrenme yanı da olan bu süreçte başta aile büyükleri olmak üzere okul ve çevresinden iyi örnekleri rol model alan çocuklar, hayata ve topluma güzel ahlâklı ve iyi bir insan olarak hazırlanırlar.⁶⁸

Eğitimin programlı bir şekilde devlet veya bazı kurumlar tarafından verilmeye başlandığı zamandan beri bireyden beklenen bazı davranış, tutum ve yetenekler yazılı veya yazısız olarak belirlenmiştir. Ancak bireyden beklenenlerin hepsi değer olarak adlandırılmamaktadır. Bunun en önemli nedeni de değerlerin belirlenmesi ve uygulanması, öğretilmesi ve öğrenilmesinin çok değişkenli ve analizinin zor olmasıdır.⁶⁹

Ülkemizde de değerler eğitimi önemsenmektedir. Türkiye’de 1900’lü yıllardan itibaren günümüze kadar yayımlanmış olan programlarda dönemine göre değişimler görülmekle birlikte değerlerin var olduğu bilinmektedir.⁷⁰ Müfredat ve ders programları dışında da Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren Milli Eğitim Şûra kararlarında “karakter eğitimi” adıyla söz edilen karakter ve değer eğitimi faaliyetlerine yer verilmiştir.⁷¹

Türk Milli Eğitimi’nin genel amaçlarında belirtilen niteliklere sahip, belli değerleri benimsemiş bireyler yetiştirmek önemlidir ve bu değerlerin bireylere doğru

⁶⁷ Faruk Bayraktar (ed.), *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 291-292; Yazıbaşı, II. *Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*.

⁶⁸ Eren Akgün, *Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*, ss. 9-10; Bayram Tay, “Okul Dışı Öğrenme Çevrelerinde Değerler Eğitimi”, *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler*, ed. Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, s. 212.

⁶⁹ Ulusoy ve Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, s. 55.

⁷⁰ Keskin, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, s. 2.

⁷¹ Bahadır Kılcan, “Türkiye’de Karakter ve Değerler Eğitimi Uygulama ve Araştırmaları”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, Nobel Yayın, Ankara 2020, s. 345.

bir şekilde aktarımında değer eğitiminin rolü büyüktür. Genel yaklaşım olarak değer eğitimi, idealist anlayışa göre öğrencinin değerli davranış ve insan modellerini örnek alması amacıyla eğitilmesini içerir. Öğrencilere değerler hakkında fikirler verip öğrencilerin değer seçimi yapmalarına fırsat sunan ortam ve programlarla değer gelişimine ve geliştirmesine yardımcı olması; aynı zamanda onların iyi bir yaşam kurmasına hizmet etmesi beklenir.⁷²

Millî Eğitim Bakanlığının kanun, yönetmelik, tebliğ, genelge gibi düzenlemelerinde değerler eğitime ilişkin birçok amaç ve ifade yer almakla birlikte; 2003 yılından itibaren bu amaçlar, tüm eğitim kademelerinde öğretim programlarına ve içeriklerine yansıtılmaya başlanmıştır.⁷³

Millî ve manevi değerleri içselleştirmiş, güçlü bireylerden oluşan güçlü toplum oluşturma kaygısıyla 2005 öğretim programlarında “değer eğitimi” üzerine önceki programlara nazaran önemle durulduğu bilinmektedir. Nitekim Millî Eğitim Bakanlığınca bilime odaklı, kültürel değerlere duyarlı, evrensel ve millî manevi değerlere sahip bireylerin yetiştirilmesi amacıyla ilk defa öğretmenlere yönelik ogmmateryal.eba.gov.tr web sitesi üzerinde "Değerler Eğitimi Etkinlik Kitabı" yayımladı. Konuya ilişkin 19 Kasım 2022 tarihli haberde dönemin Milli Eğitim Bakanı Mahmut Özer: “sadece akademik olarak güçlü gençler değil; aynı zamanda milletin kendi öz değerlerine, tarihine, inancına ve kültürüne uygun bir eğitim sistemi inşa ederek evrensel ve millî değerlere sahip nesiller yetiştirmek” için Bakanlık olarak çalışmalarını gayretle sürdürdüklerini ifade etmiştir.⁷⁴

Bu bağlamda çocuklara erken yaşlardan itibaren sevgi, saygı, dürüstlük, paylaşma, iş birliği, hoşgörü, önyargısızlık, şiddetten kaçınma ve benzeri değerleri içeren programlar geliştirilmiştir. Daha çok bilişsel süreçlere hitap eden kendi akran grubuyla yapılacak çeşitli grup etkinliklerinde masal ve hikayelerden yararlanarak bu kavramlar konusunda düşündürülmek ve yaşantılar yoluyla değerler öğretilmek istenilmiştir. Bu süreçte öğretmenlerin de öğrencilere vereceği görev ve sorumluluklar, çocukların değer sisteminin gelişimine katkı sağlar. Böylece değerler eğitiminde

⁷² Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, s. 146.

⁷³ Kaya ve Taşkın, “Okulda Değerler Eğitimi”, s. 114.

⁷⁴ Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), “Değerler Eğitimi Etkinlik Kitabı Yayımlandı”, <https://www.meb.gov.tr/degerler-egitimi-etkinlik-kitabi-yayimlandi/haber/28204/tr> (Erişim: 18.06.2023).

teoriden pratiğe geçilerek duygu, düşünce, tutum ve davranışlarda alışkanlık kazanılır.⁷⁵

“Değerleri öğretmek için açık bir girişim” olan değerler eğitimi, doğru ve mükemmel bir şekilde yapıldığında bireyin ve toplumun gelişimine önemli katkısı olmaktadır. Bu eğitim, yanlış ve eksik olduğunda veya ihmal edildiğinde başta birey olmak üzere toplumun mutsuzluk ve huzursuzluğuna sebep olabilmektedir. Bugün yanlış bilgi, inanış ve tutumların çoğu, çocukluktan kalan yanlış bilgi, tutum ve değerlerden ileri gelir. Bu, bir anlamda değerler eğitiminin doğru yapılmamasından kaynaklanmaktadır.⁷⁶

2.2.4. Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler

Duygu, düşünce ve davranışlarımıza şekil veren, rehberlik eden inanç ve kurallar olarak da kendine tanım bulan değerlerin yeni nesillere benimsetilmesi geçmişte olduğu gibi bugün de büyük önem taşımaktadır. Ancak bunun okullarda nasıl yapılacağı, hangi yöntem ve tekniklerin kullanılacağı, hangi yaklaşımların uygulanması gerektiği konusunda tüm dünyada uzlaşa ve birliktelik sağlanmış değildir. Bu alandaki çeşitli tartışmalar ve araştırmalar devam etmektedir.⁷⁷

İlgili alan yazınında değer tanımında ve tasnifinde olduğu gibi değerlerin kazandırılmasında da çok sayıda yaklaşım, yöntem ve teknik olduğu görülmektedir. Özellikle başta Amerika’da olmak üzere Kirschenbaum’a göre “değer gerçekleştirme, karakter eğitimi, vatandaşlık eğitimi, ahlâk eğitimi” gibi birbiriyle ortak ve farklı fikirler de içeren bazı anlayışların ortaya çıktığı bilinmektedir.⁷⁸ Bunların dışında “din eğitimi, etik eğitimi, kanun ilişkili eğitim, eleştirel düşünce, empati geliştirme, işbirliği becerileri, karar verme becerileri, ahlâkî muhakeme, yaşam becerileri, cinsellik eğitimi, uyuşturucu eğitimi” gibi değer eğitimi uygulamaları da vardır.⁷⁹

Okullarda akademik başarıyı artırmak ve vatandaşlık bilincini geliştirmek amacıyla var olan ahlâk eğitimi konusu 20. yüzyılın başından itibaren tekrar öne

⁷⁵ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 50-51.

⁷⁶ Keskin, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, s. 21.

⁷⁷ Eren Akgün, *Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kiraat Muallimi*, s. 20.

⁷⁸ Mehmet Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2019, ss. 52-61; Oktay Akbaş, “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6/16, 2008, s. 11.

⁷⁹ Akbaş, “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, s. 11.

çıkılmıştır. Değer ve ahlâk eğitimine İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar geleneksel yöntemlerle devam edilmiştir. Telkine dayalı değer öğretimine alternatif olarak 1960’larda ABD’de Sidney Simon ve arkadaşları tarafından geliştirilen “değer açıklama yaklaşımı” ve 1970’lerin başlarında Kohlberg ve arkadaşları tarafından geliştirilen ve uygulanan “adil topluluk okulları” gibi yaklaşımlar geliştirilmiştir. 1980’lerden sonra vatanseverlik, aile, sorumluluk ve güven gibi geleneksel değerlere dönüş başlamış, 1992 yılında ise Lickona tarafından karakter eğitimi tekrar gündeme getirilmiştir.⁸⁰

“Değer eğitimi yaklaşımı” ifadesi öğretim süreçlerine ilişkin birtakım ilkeler belirlemekle birlikte daha çok bir felsefeyi yansıtmaktadır. Bununla birlikte değer eğitimi yaklaşımı “konu ve öğretmen merkezli yaklaşımlar” (telkin yöntemi ve davranış değiştirme yöntemi) ve “öğrenciyi ve onun değer üretmesini önceleyen” (değerleri belirginleştirme yöntemi, değer analizi yöntemi ve ahlâkî muhakeme yöntemi) yaklaşımlar olarak temel iki başlıkta ifade edilebilir.⁸¹ Her yaklaşımın kendine özgü yöntem ve teknikleri bulunur.⁸² Her iki yaklaşımın da güçlü ve zayıf yönleri olabilir. Her birinin ileri sürdüğü fikirler, öne çıkardıkları birtakım hususlar bulunmaktadır. Bazıları öğretmen ve konuyu öne çıkarırken, bazıları ise bireyi öne çıkarmaktadır. Ahlâk ve değerler çocukluktan itibaren yaşantılarla gelişip yerleştiği için özellikle soyut ilke ve değerlerin kavratılması için çocukların zihinsel gelişimleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durumu destekleyecek yaklaşım, yöntem ve teknikler uygulanmalıdır. Bu bağlamda, çocuklarda, kazandırılmak istenen davranışların yaşantısal olarak uygulama imkanı oluşturulmalı hatta toplumsal sorunlarla karşı karşıya getirilip kendi değerler sistemini oluşturmalarına yardımcı olunmalıdır.⁸³

Genel anlamda değer eğitiminde en çok kullanılan dört temel yaklaşım esas alınmaktadır. Bu yaklaşımlar; değerlerin doğrudan öğretimi, değer açıklama, değer analizi ve ahlâkî muhakeme olarak sıralanmaktadır.⁸⁴

Değerler eğitiminde en çok kullanılan dört temel yaklaşıma ait detaylar aşağıda sunulmuştur.

⁸⁰ Akbaş, “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, s. 11.

⁸¹ Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, s. 53.

⁸² Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, s. 163.

⁸³ Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, s. 61.

⁸⁴ Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, ss. 146-147.

2.2.4.1. Değerlerin Doğrudan Öğretimi (Telkin/Aşılama) Yaklaşımı

Okullarda değerlerin doğrudan öğretimi, yüzyıllardır benimsenen ve uygulanan öğretmen merkezli bir öğretim yaklaşımıdır. Çocuklara okul ortamında diğer bilgiler gibi ahlâk, kültür, normlar ve değerlerin aktarımı şeklinde anlaşılır ve uygulanır. Böylece toplumun değerleri doğrudan çocuklara öğretilerek onlardan davranışlarını değiştirerek erdemli insanlar olmaları istenir.⁸⁵ Kökleri klasik eğitim anlayışına dayanan bu yaklaşımın amacı; doğrudan değer öğretimi ve toplumsal değerlerin aktarımı şeklindedir. Böylece çocuklar, davranışlarını toplumca doğru ve iyi kabul edilen değerler ile içselleştirerek bunları davranışlarına yansıtabilmeleri sağlanacaktır. Halstead ve Taylor’a göre değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımının temelinde, yetişkinlerin çocuklara ahlâkî değerleri doğrudan öğretmek, onların davranışlarını şekillendirme ve iyi alışkanlıklar kazandırma görev ve sorumluluğu olduğu inancı yatmaktadır. Hunt ise bu yaklaşımın amacını “Okul ve toplum tarafından istenilen değerleri daha fazla yansıtılmaları için öğrencilerin değerlerini değiştirmek veya korumaktır.” şeklinde ifade etmiştir.⁸⁶

Öğretmen merkezli olan bu yaklaşımda eğitimin içeriğini, yöntemini ve sürecini düzenleyen öğretmendir. Öğretmen aktif, öğrenci ise pasiftir. Değerler, klasik kitaplar, metinler, şiir, hikâye, ata sözleri, özlü sözler, resim, film ve benzeri materyaller “öğretim aracı”⁸⁷ olarak kullanılır. Sınıf ortamında öğretmenin söyledikleri, yaptıkları, verdiği ödül ve cezalarla önem verilen değerler öğretilir. Bu yaklaşımda öğretmen değerlerin taşıyıcısı olarak hem rol model hem de aktarıcıdır. Değerleri telkin yaklaşımında, tespit edilen davranışlar takvim dâhilinde ödül, ceza ve tekrar uygulamaları ile kazandırılmaya çalışılır. Bu davranış değiştirme yöntemi de anne-babalar ve kimi öğretmenler tarafından sıkça kullanılır.⁸⁸

Bu yaklaşımında “değerleri telkin yöntemi”, “davranış değiştirme” ve “pekiştirme” yöntemleri sıklıkla kullanılır. Telkin ve öğütlerin kullanılması sebebiyle sadece okullarda değil ailede, akran çevresinde, siyasiler, din adamları, basın yayın kuruluşları ve benzeri diğer ilgili kişilerce de tercih edilen bu yaklaşım neredeyse hayatın her alanında yaygın kullanılmaktadır.⁸⁹

⁸⁵ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 72-73.

⁸⁶ Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, ss. 147-148.

⁸⁷ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 70-71.

⁸⁸ Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, ss. 53-55.

⁸⁹ Aydın ve Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 70-71.

2.2.4.2. Değerlerin Açıklanması/Belirginleştirme Yaklaşımı

Bu yaklaşım bireyin, kendi duygu, inanç, öncelik ve değerlerinin farkında olmasını, güçlü ve zayıf yönlerini bilmesini ve yaşam onuruna sahip olmasını kapsar.⁹⁰

1970’lerde değişen dünyada öğrencileri etkileyen unsurların artmasıyla telkine dayalı, değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımının etkisini yitirdiği varsayımından hareketle insancıl psikoloji ve insancıl öğretim hareketinden bireyselliğin önem kazanmasıyla popülerlik kazanmış bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda amaç, öğrencilerin sahip oldukları kendi değerleri üzerinde düşünerek yaşantılar yoluyla değerlerin farkına varması, değerleri benimsemesi, içselleştirmesi ve davranışa dönüştürmesi beklenir. Öğretmen sınıf içi ve dışında öğrencilere değerleri aktarmak, telkin etmek yerine yapacağı sergiler, oyunlar, sınıf oyunları gibi etkinliklerde soru cevap, rol oynama, grup tartışması, düşünce kağıtları, otobiyografi, açık uçlu sorular, görüşme ve benzeri yöntem ve tekniklerle değerleri açıklar, onlara rehberlik eder.⁹¹

Bu yaklaşımda öğrencilere değer telkin edilmeden, zorlama yapılmadan seçme, ödüllendirme ve harekete geçme (davranma) başlıkları altında duygu, düşünme, sözlü ve sözsüz iletişim kurma, seçme ve davranma süreçleri takip edilerek bireylerin kendi fikirlerine fırsat verilerek, inançlarına göre hareket etmelerine ve yaşamlarında tekrarlayan davranışlar geliştirmelerine yardımcı olunur.⁹²

2.2.4.3. Değer Analizi Yaklaşımı

Toplumsal hayatta artan ahlâkî sorunlar ve durumlar karşısında daha çok problem, anlaşmazlık ve çatışmalarla karşı karşıya kalan öğrencilerin nasıl düşüneceği, hangi tutum ve davranışları göstereceği hususunda alternatiflerin çokluğu daha çok karmaşaya ve değer çatışmalarına yol açmaktadır. Bu süreçte öğrencilerin düşünme, sorgulama, ahlâkî ilkeleri ve değerleri anlamlandırmalarına “duygusal olmadan” akıl ve mantıklarını kullanarak bilimsel bir yaklaşım metoduyla yardım edilirse kendi değerlerinin daha kolay farkına varmaları ve içselleştirmeleri sağlanabilir.⁹³ Öğrenci, örnek olaylarda karşılaştığı sorunlarda akıl ve mantık kullanarak ahlâkî durumları bulur ve çözümler üretmeyi öğrenir. Böylece öğrenciler

⁹⁰ Akbaş, “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, s. 12.

⁹¹ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler*, ss. 83-89.

⁹² Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, s. 150.

⁹³ Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, s. 57.

eleştirel düşünme ve bilimsel araştırma yöntemlerini kullanarak en akılcı yargıya ulaşmayı öğrenir.⁹⁴

Problem çözme, örnek olay inceleme, küçük grup çalışmaları, kütüphane ve alan araştırmaları, bireysel ve grup sınıf tartışmaları, seminer ve buldurma bu bağlamda en sık kullanılan yöntemlerdir.⁹⁵

2.2.4.4. Ahlâkî Gelişim/Ahlâkî İkilem

Lawrence Kohlberg tarafından öğrencilerin hangi ahlâkî gelişim döneminde olduğunu belirlemek için “Adil Topluluk Okulları” adıyla geliştirilen bir yaklaşımdır.⁹⁶ Kohlberg’in ahlâkî gelişimi açıklamak için öğrencilere ahlâkî ikilemler içeren kısa hikâyeler ve örnek olaylar anlatılarak onlardan hikâyedeki kişinin nasıl hareket etmesi gerektiği sorularak alınan cevaplardan öğrencilerin ahlâkî yargılarını fark etmelerine yardım edilir.⁹⁷ Öğretmen, öğrencilerin ahlâkî çelişkileri ve kaldıkları ikilem çıkmazlarını çözmelerine yardım eder. Öğrencilere değerleri öğretmek yerine örnek olay ve hikâyelerdeki ahlâkî çelişkilerden hareketle kendi davranışlarına rehberlik edecek ahlâkî ilkeler geliştirmelerini sağlar.⁹⁸

Bu kuram, öğrencilerin değerleri başkalarının telkini ile değil örnek olay ve hikâyelerden akıl yürüterek kendi bilişsel gelişimleri ile ortaya çıkardıklarını ileri sürer. Kohlberg, ahlâkî yapının, ahlâkî düşüncenin birbirini takip eden “gelenek öncesi seviye”, “geleneksel seviye” ve “gelenek sonrası seviye” olmak üzere üç ayrı seviyeden oluştuğunu ve her seviyenin de ikişer evreden meydana geldiğini kaydetmiştir.⁹⁹

Değer öğretiminin ahlâkî muhakeme yaklaşımı özelinde yapılması durumunda kullanılacak yöntem ve tekniklerin en başında, gerçek hayat problemlerinden yola çıkılarak içerisinde ahlâkî ikilemlerin yer aldığı örnek olay yöntemi gelmektedir. Bununla birlikte ahlâkî ikilemlere yönelik tartışma grupları da kullanılabilir.¹⁰⁰

⁹⁴ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 78-83.

⁹⁵ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, s. 79; Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, ss. 154-156.

⁹⁶ Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, s. 58.

⁹⁷ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, s.73; Korkmaz, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, s. 58; Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, s. 156.

⁹⁸ Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, s. 158.

⁹⁹ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 73-74.

¹⁰⁰ Yazar Kaptan, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, s. 158.

Buraya kadar ele alınan değer eğitimi yaklaşımlarının dışında literatürde "değerlerin gizli öğretimi yaklaşımı (örtük program)", "davranış öğrenme yaklaşımı (yaparak/yaşayarak)", "bütüncül yaklaşım (adil topluluk okulları)", "gözlem yoluyla öğrenme yaklaşımı" ve "konstranz yöntemiyle ikilem tartışmaları yaklaşımı" gibi yaklaşımlar da anılmaktadır.¹⁰¹

Değerler eğitimi yaklaşımları birbiriyle alakalı olup savunulacak tarafları olduğu gibi eleştirilebilecek yönleri de bulunur. Aynı anda ve ortamda birden fazla yaklaşım, yöntem ve teknikler de kullanılabilir. Öğretmen tüm eğitim kademelerinde bu yaklaşımların her birinden yararlanabilir.¹⁰² Eğitimcilerin her bir yaklaşımın ve yöntemin olumlu ve sınırlı yönlerini bilerek hareket etmesi, kendi özel şartlarına en uygun düşecek, öğrenenlerin ahlâk gelişimine en çok katkı sağlayacak yöntemleri uygulaması faydalı olacaktır.¹⁰³

Bununla birlikte Mehmet Zeki Aydın ve Şebnem Akyol Gürler, "Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar" adlı çalışmada değer öğretiminde kullanılabilecek yaklaşım, yöntem ve teknikleri şu şekilde sıralamışlardır:

- 1.Araştırma, inceleme (soruşturma) yoluyla öğretme yaklaşımı
- 2.İşbirliğine dayalı öğrenme öğretmen yöntemleri (Öğrenci timleri, başarı grupları tekniği, tartışma grubu tekniği, ayrılıp birleşme tekniği, takım-oyun-turnuva tekniği, seminer tekniği)
- 3.Bireysel çalışma yöntemi
- 4.Metin tarama tekniği
- 5.Tartışma yöntemi (Büyük grup tartışma tekniği, beyin fırtınası (fikir tarama, hızlı tur) tekniği, ters beyin fırtınası, görüşme tekniği)
- 6.Gezi gözlem yöntemi
- 7.Dramatizasyon yöntemi (Parmak oyunu, sözsüz oyun (pantomim), rol oynama, bağımlı dramatizasyon (öykü/olay canlandırma), kukla ve bebekler, rol değiştirme, katılımcı liderlik, paralel çalışma, zihinde canlandırma, dans draması, duygusal algılama, resim yapma, öykü oluşturma çalışmaları, taklidi oyun (benzetme, benzetim), toplumsal konular ve drama, drama oyun ilişkisi)
- 8.Örnek olay incelemesi yöntemi
- 9.Problem çözme yöntemi
- 10.Buldurma (Sokrates) yöntemi
- 11.Çoklu zekâ kuramlarına göre öğretim
- 12.Öğrencilerin duygu ve tecrübelerinden yararlanma

¹⁰¹ Yazar Kaptan, "Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler", ss. 159-162.

¹⁰² Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, ss. 169-170.

¹⁰³ Korkmaz, "Değerler Eğitimi Yaklaşımları", s. 61.

13.Fotoğraf çözümleme yorumlama tekniği

14.Oyun yoluyla öğretim/eğitsel oyunlar (akrostiş tekniği, siz olsaydınız ne yapardınız?), kutuplaşma, kavram kontrolü, grup ya da takım oyunları, mektup ya da telgraf oyunu, başka-ters başka tekniği (nesi var?),

15.Proje tabanlı öğrenme

16.Değer öğretiminde resim, fotoğraf ve müzikten yararlanma (sanat ve sanat eğitimi, değer öğretiminde resim etkinlikleri, değer öğretiminde müzik etkinlikleri).¹⁰⁴

¹⁰⁴ Aydın ve Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, ss. 92-199

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışma, nitel bir araştırma olup “Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir.”¹⁰⁵ Bu çerçevede, çalışmanın ana materyalleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında iptidai mekteplerde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ilk mekteplerde okutulan toplam 12 adet ders kitabından oluşmaktadır. Bu kitapların listesi kaynakçada gösterilmiş olup isimleri şu şekildedir: *Ma'lûmât-ı Medeniyye*; *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, *Sıhhiye*, *Medeniyye*, *Vataniyye* ve *İnsaniyye* ve *Yurd Bilgisi*. Ders kitapları seçilirken, dönemin müfredat programına uygun olarak hazırlanmış ve resmi makamlarca onaylanmış olmalarına dikkat edilmiştir.

Bu kapsamda çalışmada yararlanılan ders kitaplarından ikisi geçici programlara göre hazırlanmış olup, biri 1908 (1324) tarihli ve Selanikli Fâik tarafından kaleme alınmıştır. Bir diğer ders kitabı ise 1910-1912 (1326-1328) tarihli olup A. Rıza tarafından yazılmıştır. Bu ders kitaplarında içerik olarak daha çok vatandaşlık görevlerine yer verilmiştir. 1914 (1330) yılı ve sonraki yıllara ait ders kitapları ise hem yeni programa uygundur hem de içerik olarak çocukların sahip olması istenen değerleri daha çok kapsamaktadır.

Bu çerçevede çalışmada esas alınan ders kitaplarından doküman analizi yöntemi ile konuya dair veriler toplanmıştır. Bilindiği gibi “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar.”¹⁰⁶ “Dokümanlar, tek başına bir araştırmanın tüm veri setini de oluşturabilir. Bu durumda dokümanların, araştırmanın amacına göre kapsamlı bir içerik analizine tabi tutulması gerekir.”¹⁰⁷ Doküman analizi ile ders kitaplarından toplanan veriler içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. Yaygın olarak kullanılan ve nitel araştırma tekniklerinden olan “İçerik analizi yoluyla verileri tanımlamaya, verilerin içinde saklı olabilecek gerçekleri ortaya çıkarmaya çalışılır. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya

¹⁰⁵ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, Ankara 2016, s. 41.

¹⁰⁶ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 189.

¹⁰⁷ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 197.

getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır.”¹⁰⁸ Bu çalışmanın içerik analizinde önce kodlama yapılmıştır. Akabinde kodlar ortak ve farklı yönleri dikkate alınarak kategorize edilmiş ve bu çerçevede oluşturulan kategoriler iki ana tema altında toplanarak tartışılmıştır. Kodlama ve kategorizasyon aşamasında ders kitabı yazarlarının yaptığı değerlendirmeler ve başlıklandırmalar da göz önünde bulundurulmuştur.

Bu çerçevede oluşturulan birinci tema *Son Dönem Osmanlı (1908-1922) İptidai Mektep Ders Kitaplarında Öne Çıkan Değerler*'dir. İkinci tema ise *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1928) İlk Mektep Ders Kitaplarında Öne Çıkan Değerler*'dir. Bu iki temanın altında yer alan kategoriler ise *Dinî, Kişisel/şahsi, Ailevi, Milli ve İnsanı* değerler şeklindedir.

Verileri ders kitaplarından temin edilen bu çalışma, Etik Kurul Onayı gerektirmemektir.

¹⁰⁸ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 242.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Son Dönem Osmanlı (1908-1922) İptidai Mektep Ders Kitaplarında Öne Çıkan Değerler

Osmanlı'da ilköğretim düzeyindeki mekteplere başlangıçta sıbyan mektebi denilmiştir. Vakfiyelerde “darüttalim”, “mektep”, “mektephane”, “muallimhane”, “darülim” şeklinde geçen bu mektepleri, halk “mahalle mektebi”, “taş mektebi” ve yaygın olarak da “sıbyan mektebi” olarak isimlendirmiştir. Şehirlerde çoğunlukla her mahallede, her köyde, genelde camilere bitişik olarak yapılır yahut caminin bir köşesinde yer alırdı. Bu mekteplerin yapımı, onarımı ve diğer giderleri devlet büyükleri, vakıflar, hayırseverler ve halk tarafından karşılanırdı.¹⁰⁹ Sıbyan mekteplerini tamamlayan erkek öğrenciler, üst öğrenim olarak medreselere devam etmekte idi.¹¹⁰

Temel amacı din ve ahlâk terbiyesi olan sıbyan mekteplerinde okuma yazma öğretimi ile birlikte okuma metinlerinde ve ilmiyal dersinde nasihatler yoluyla ahlâkî konular öğretilmiştir.¹¹¹ Bu konuda Osmanlı klasik dönemi mahkeme sicilleri vakfiye sûretlerinde; *Kur'ân-ı Kerim*, *Dil Bilgisi ve Gramer*, *Yazı ve Hüsn-i Hat*, basit aritmetik kuralları ve özellikle dört işlem, günlük yaşamda ihtiyaç duyulan fıkıh, İslam peygamberleri, dinler tarihi ve son olarak da ahlâk dersi de okutulmuştur.¹¹²

Sıbyan mektepleri, başlangıçta ihtiyaca cevap vermişse de ilerleyen zamanlarda dönemin şartlarına ayak uyduramamıştır. Bu mekteplerin ıslahı için ilk düzenlemeye II. Mahmud tarafından 1824'te yayımlanan “Ta'lim-i Sıbyan Hakkında Fermân-ı Âli” ile başlanmıştır. Fermanda; cehaletin kötülüklerinden ve çocukların okula değil çıraklığa verilmesinin zararlarından söz edilmiş; genç-ihtiyar herkesin İslam kurallarını öğrenmesi ve çocukların ergenlik çağına kadar okula gönderilmesi irade buyrulmuştur. Ayrıca fermana çocukların okula devamını sağlamak için dini ve hukuki yaptırımlar konmuştur. Ancak bu ferman, ilköğretimi yaymak ve İstanbul'daki erkek Müslüman çocuklara bu eğitim kademesini zorunlu hale getirmek dışında herhangi bir

¹⁰⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: MÖ.1000-MS.2019*, (32.Baskı), Pegem Akademi Yayınları, İstanbul 2019, s. 88.

¹¹⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 69.

¹¹¹ Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi*, s. 30.

¹¹² Mefail Hızlı, “Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, Tebliğler, IRCICA Yay., İstanbul 2001, s. 115.

yenilik getirmemiştir.¹¹³ Devamında 8 Nisan 1847’de sıbyan mektepleri için talimat hazırlanmıştır. Talimata göre; altı yaşını bitiren tüm çocukların sıbyan mekteplerine gönderilmeleri istenmiştir. Öğrenim süresi dört yıl olan sıbyan mekteplerinde, *Elifba* cüzü, *Amme* cüzü ve diğer cüzler, *Kur’an*, *Türkçe* ahlâk risalesi, *Türkçe Tecvit*, *İlm-i Hâl*, *Türkçe* sözcüklerin okutulup yazdırılması, *Güzel Yazı* dersleri; alıştırma, tekrar ve ezber yöntemleri ile öğretilmesi istenilmiştir. İsteyen ve yeteneklilerin hafızlığa çalıştırılması istenilmiştir. Ayrıca ilk kez bu talimatnamede taş tahta, prinçten (metal) kalem, divit ve Türkçe sözlük kullanılması önerilmiştir. Yine *Elifba* cüzü okuma yazmaya başlayan çocuklara hocaları tarafından taş levhalara Türkçe sözlük ve Ahlâk risalesinden kısa metinler yazdırılması istenmiştir. Böylece çocuklar, küçük yaşlardan itibaren hem okuma yazmalarını geliştirecek, pekiştirecek hem de okudukları ve yazdıkları Türkçe güzel Ahlâk risalelerinden dinen ve ahlâken güzel davranışlar edinecekti. Bununla birlikte yasaklanan ve kötü davranışların da farkına varıp insana yakışan güzel davranışları ve insanlığı öğrenmeleri sağlanacaktı.¹¹⁴

Bu talimatın yanı sıra, 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de konu bağlamında oldukça önemlidir. Nizamnameye göre sıbyan mekteplerinin öğretim süresi 4 yıldır. Sıbyan mektepleri programında “usul-i cedide” ile *Elifba*, *Kur’an-ı Kerim*, *Türkçe Tecvit*, *Ahlâk Risalesi*, *İlm-i Hâl*, *Yazı Ta’limi*, *Muhtasar Fenn-i Hesap*, *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, *Muhtasar Coğrafya*, *Ma’lûmât-ı Nâfiyayı Câmi Risâle* gibi derslerin yer alması öngörülmüştür. Nizamnamede sözü edilen sıbyan mekteplerinin zorunluluğu 1876 tarihli Kanun-i Esasî’de yer alarak Anayasaya geçmiştir. Bu nizamname ile ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olarak Osmanlı eğitim sisteminin ilk ayrıntılı planı yapılmış, eğitim devletin önemli bir görevi olarak görülmüştür. Bu düzenleme ile devletin eğitim öğretimi tüm ülkeye yaymak ve öğrenim çağına gelmiş her çocuğa asgari bir eğitim vermek istediği anlaşılmaktaydı. Okutulacak dersler açısından ise dini ve dünyevi bilgiler arasında denge kurulmuş, hatta ikincisine ağırlık verilmiştir. Nizamname ile ilk kez mekteplerin programına *hesap*, *tarih* ve *coğrafya* gibi dersler girmiştir.¹¹⁵

¹¹³ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 151; Lütfi Budak ve Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181, 2014, s. 53.

¹¹⁴ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, ss. 157-162; Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5, 1994, ss. 2-6.

¹¹⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 163; Budak ve Budak, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, s. 54.

1869 yılında hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Benjamin C. Fortna'nın tespitiyle Fransa eğitim sistemi etkisinde hazırlanmıştır. Bu tarihlerde Avrupa'da çok ses getiren Kant'ın ortaya koyduğu vazife ahlâkı Fransa eğitim sistemini etkilediği gibi Osmanlı'da da etkisini göstermiştir. Nitekim ahlâk ders kitapları içeriklerinde ahlâk konuları vazife bağlamında ele alınmıştır: “İlm-i ahlâkın mevzuu ve gayesine dair muhtasar mukaddime, insanın vezâif-i diniyyesi, ebeveyne karşı vezâifi, muallimlerine karşı vezâifi, ebna-yı cinsine karşı vezâifi, nefse karşı vezâifi, ulu'l-emre karşı vezâifi, vatana karşı vezâifi, kavanin-i memlekete riâyetin vücûbu, hayvanât vesair mahlûkâta karşı vezâifi”.¹¹⁶ Görüldüğü üzere ahlâk konuları vazife bağlamında ele alınmış ve öğretilmeye çalışılmıştır.

Tanzimat Dönemi öncesinde modern anlamda ders kitaplarından söz edemeyiz. Ancak askeri ve sivil eğitim kurumları için hazırlanmaya başlanan ders kitapları Tanzimat Dönemi ile birlikte yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde merkezi yönetim bu işi üstlenerek resmi okul müfredatına giren ders kitaplarının yazımları, isimleri ve içerikleri ile hedeflenen bireylerin aynı zamanda ahlâki karakter sergilemeleri ve görevlerini yerine getirmeleri istenmekteydi.¹¹⁷ Yine bu dönemde geleneksel eğitim kurumları yanında açılan modern eğitim kurumlarında dünyevî ve pratik bilimler öğrenmiş, reformcu bakış açısına sahip kuşaklar yetiştirmek ve devlet kadrolarına eleman yetiştirmek amaçlanmıştır.¹¹⁸

1870'li yıllardan itibaren Osmanlı mekteplerinde gelişme gösteren yenilik ve değişim hareketleri mevcut sıbyan mekteplerinde yavaş ilerlerken özellikle Maarif Nezareti'ne bağlı yeni açılan mekteplere öğrenci sırası, kara tahta, tebeşir, harita, yer küresi, öğretmen kürsüsü gibi ders araç gereçleri girmeye başlamıştır. Nitekim Maarif Nazırı Cevdet Paşa tarafından 1873'te İstanbul'da Nuru Osmaniye Camii civarında bir iptidâi mektebin “usûl-i cedîde-i tedrisiyye mahall-i tecrübe” (deneme yeri) olmak üzere numûne mektebi (pilot mektep) olarak” açıldığı bilinmektedir.¹¹⁹

¹¹⁶ Yazıbaşı, II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918), s. 18; Muhammed Ali Yazıbaşı, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, 2014, s. 767.

¹¹⁷ İrfan Davut Çam, “A Study on the Preparation of Textbooks for the Ottoman Sıbyan Schools in the Late 19th Century”, *Journal of Human and Social Sciences (JOHASS)*, 6, September 2023, s. 114.

¹¹⁸ Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 219.

¹¹⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 209.

Mutlakiyet Dönemi'nde (1878-1908) Maarif Nezareti'ne bağlı olarak açılmış olup modern eğitim-öğretimin icra edildiği, modern yöntem ve tekniklerin kullanıldığı mektepler için *mekâtib-i iptidaiye*, *iptidai mektepler* ve *usûl-i cedîde mektepleri* gibi isimler kullanılmıştır. Mevcut sıbyan mektepleri de Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak *sıbyan mektepleri* yada *usûl-i atika mektepleri* adıyla geleneksel yöntemlerle eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdir.¹²⁰

İbtidâî mekteplerin ilk müfredat programları 1892 tarihli Talimat ile yapılır. Bu talimatla şehir ve kasabalardaki mekteplerde okutulacak dersler şunlardır: *Elifba*, *Kur'an-ı Azîmüşşan*, *Tecvid*, *İlm-i Hâl*, *Ahlâk*, *Sarf-ı Osmanî*, *İmlâ*, *Kıraat*, *Mûlahhas Tarih-i Osmanî*, *Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî*, *Hesap*, *Hüsn-i Hat*. Aynı Talimat'ta köy mektepleri için ise *Elifbâ-yı Osmanî*, *Eczâ-yı Şerîfe*, *Hesap*, *Kur'an-ı Kerim*, *İlm-i hal*, *Kıraat*, *Hat* dersleri yer almaktaydı. 1904 yılında tüm iptidai mektepler için yapılan ders programındaki dersler ise şunlardır: *Elifba*, *Kıraat*, *Eczâ-yı Şerîfe*, *Yazı*, *İlm-i hal*, *Kur'an-ı Kerim*, *Hesap*, *Tecvid*, *Kavâid ve İmla*, *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, *Ahlâkî Kıraat*. Bir yandan da sıbyan mekteplerinden fiziki imkanları iyi olanlar zamanla iptidâîlere dönüştürülmüş, modern eğitim-öğretim yöntemleri ve ders araç-gereçleri kullanılmaya başlanmıştır.¹²¹

II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve Mütareke gibi önemli askeri ve siyasi gelişmeler içerisinde eğitim alanında önemli adımlar atılmıştır.¹²²

Çam'a göre Meşrutiyet Dönemi'nin zorlu koşulları altında bir yandan mevcut mektepler onarılırken bir yandan da imkanlar dahilinde yenileri açılmıştır. Aynı zamanda mektepler için Eylül 1908'de geçici bir program yayımlanmıştır. Bu programda bazı derslerde ve isimlerinde tadilata gidilmiştir. Şöyle ki:

Ders adlarının, haftalık ders saatlerinin ve derslere ilişkin kısa açıklamaların yer bulduğu bu programa göre 3 yıllık iptidai mekteplerin 1. yılında Elifba-Eczâ-i Şerîfe (6), Kırâat-ı Türkiyye (6), İlm-i Hâl (4), Hesâb-ı Zihnî (2), İmlâ (5), Sülûs (1); 2. yılında Kur'an-ı Kerim maa Tecvîd (6), İlm-i Hâl (4), Kırâat-ı Türkiyye (5), İmlâ (3), Hesâp (3), Sülûs (1), Rik'a (2); 3. yılında Kur'an-ı Kerim (5), Tecvîd (1), İlm-i Hâl (3), Sarf-ı Osmânî (2), Kırâat-ı Türkiyye (3), İmlâ (2), Hesâp (2),

¹²⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 226.

¹²¹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, ss. 226-228.

¹²² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 265.

Coğrafya-yı Osmânî (1), Tarih-i Osmânî (1), Ma'lûmât-ı Medeniyye (2), Sülûs (1) ve Rik'a (1) dersleri okutulacaktır.¹²³

Öğrenim süresi 4 yıl olan iptidai mektepler için yine içerik olarak aynı olan 1908-1909 öğretim yılına mahsus geçici program, ardından 1909-1910 öğretim yılı için daha ayrıntılı geçici bir program daha yayımlanır. Burada ihtiyat sınıfı dışında eğitim süresi üç yıldır. 1910-1911 öğretim yılında iptidai mektep ve rüşdiyeler için hazırlanan geçici programda da önemli bir değişiklik görülmez. Balkan Savaşları'na denk gelen zaman diliminde kalıcı bir program hazırlık çalışmalarına devam edilir. Nitekim bu tarihe dek hazırlanmış olanların “en mükemmeli” olarak tarif edilen bu yeni program, 1913 yılı Eylül ayı ortalarında tamamlanarak Matbaa-i Âmire’de baskıya verilir. Mekteplere ulaşması ve uygulanması ise Kasım/Aralık 1913’ü bulur. Ancak bu yeni ders programına uygun ders kitapları, 1914 yılı ve takip eden süreçte yayımlanabilmiştir.¹²⁴

Mekteplerdeki sınıf ve öğretmen sayılarına göre yapılan 1913 tarihli yeni program, iki kısım halinde yayımlanmıştır. Birinci kısım, 1 ve 2 dersaneli ve muallimli iptidai mektepler için; ikinci kısmı ise 6, 5, 4 ve 3 dersaneli ve muallimli iptidai mektepler içindir. Her iki kısımda yer alan dersler şunlardı:

Elifba ve Eczâ-i Şerife, Kur’ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Tarihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye), Kırâat, İmlâ, Ezber, Yazı, Sarf (-u Nahv), Tahrîr, Tarih, Coğrafya, Hesâp (ve) Hendese, Eşya Dersleri (ve) Zirâat, Resim, El İşleri, Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye, Oyun, Nişan (Ta’lîmleri) ve Musiki (Gınâ).¹²⁵

“İptidai mekteplerin ilk müfredat programlarına nazaran daha ayrıntılı olan ve dönemin mevcut koşulları göz önünde bulundurularak hazırlanan yeni programda çocukları pek çok konuda yetkin ve bilinçli kılarak yarına hazırlamaya yönelik bir anlayış egemendi.”¹²⁶

Aynı yıl 1913 (1329)’te kabul edilen “Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı” (ilköğretim geçici kanunu) ile ilköğretimde yeni düzenlemelere gidilmiştir. O zamana

¹²³ İrfan Davut Çam, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, *Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mehmet Sağlam, Vizetek Yayıncılık, Ankara 2021, s. 215.

¹²⁴ Çam, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, ss. 218-219.

¹²⁵ Çam, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, s. 219; Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, ss. 114-127.

¹²⁶ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 127.

kadar ilköğretim düzeyinde ikiye ayrılmış olan iptidai ve rüşdiye okulları birleştirilerek “Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye” adını alır. Öğrenim süresi 6 yıla çıkarılan iptidai mekteplerde eğitim-öğretim, her biri iki yıllık olmak üzere toplam 3 devreye bölünmüştür. Bunlar, “devre-i ibtidâiyye” (7-8 yaş çocuklara mahsus), “devre-i vasatiyye” (9-10 yaş çocuklara mahsus) ve “devre-i âliye” (11-12 yaş çocuklara mahsus) şeklindeydi.¹²⁷ Başlığında "geçici" olduğu ifade edilmesine rağmen, bu kanunun birçok maddesi Cumhuriyet yıllarında da yürürlükte kalmıştır.¹²⁸

Bu arada Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından 1915 (1331) tarihinde “Mekâtib-i İbtidâiyye’ye Mahsûs Ta’lîmât-nâme: Usûl-i Terbiye-Usûl-i Tedrîs” yayımlanmıştır. Bu talimatname, ayrıntılarıyla eğitim yöneticileri, muallimler ve öğrenciler için önemli bir rehber özelliği taşımaktadır.¹²⁹ 1915 (1331) tarihli Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umumiyye Talimatnamesi’ne göre talim terbiyede gaye, çocukları hayata hazırlamak, kendisi ve memleketi için mutlu ve müreffeh olmalarını sağlamaktır. Bunun için de insanın kendini geliştirmesi, hayatta muvaffak olmak için öncelikle sağlıklı, azim sahibi, müteşebbis, sabır ve sebât gösteren, cesâret ve şacaaat sahibi gibi vasıflara sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Böylece ferdler, toplum ve millet müreffeh ve mutlu olurlar.¹³⁰

1908-1909 (1324-1325) ve 1909-1910 (1325-1326) öğretim yıllarına mahsus iptidai mektep programlarına göre birinci ve ikinci sınıflarda “çocuk ve aile hayatına ve vezâif-i ahlâkiyye ve vataniyyeye aid olarak kolay okunacak ve kolay anlaşılacak fıkralardan müteşekkîl” ahlâk konuları *Kıraat* dersinde yer alacaktır. *Ma’lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye* dersi, üçüncü ve dördüncü sınıflarda müstakîl ders olarak okutulmuştur.¹³¹

¹²⁷ Çam, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, s. 218; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, ss. 268-270.

¹²⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 268.

¹²⁹ Çam, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, s. 220.

¹³⁰ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye Ta’lîmât-nâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331, ss. 3-4.

¹³¹ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyyede Tedrîs Edilecek Dürûsun Ta’rîfnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327, ss. 18-19.

1913 (1329) yılına ait, "*Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı- Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs*" müfredat¹³², 1914 (1330), 1916 (1332) yıllarıyla aynı (ufak değişiklikler var) olup 1922 (1338) yılına kadar uygulanmıştır.

Görüldüğü üzere gerek sıbyan mekteplerinde gerekse iptidai mekteplerde *İlm-i Hâl* ve *Ahlâk* dersleri ile *Kıraat* dersi okuma metinlerinde ahlâkî konular çocuklara öğretilmişlerdir. 1908 öğretim programına eklenen *Ma'lûmât-ı Medeniyye* dersi ahlâkî konuları da içerecek şekilde *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye* dersi ve 1913 yılı programında ise ahlâk, tarih, sağlık, ve medenî bilgiler konuları içerecek şekilde *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Tarihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* adıyla 1922 yılına kadar okutulmuştur.

“Mutlakiyet Dönemi’nde (1878-1908) yetiştirilmek istenen insan tipi, insanları birarada tutacak, siyasi birliği sürdürecektir Tanzimatın “Osmanlılık” idealine bağlı, dindarlık, itâatkârlık, Padişah Abdülhamit’e sadakat özellikleri güçlendirilmeye çalışılan bir insan tipidir.”¹³³ Bu düşünce, II. Meşrutiyet Dönemi’nde meşrutiyet yanlısı ve II. Abdülhamid karşıtı bir hal almıştır. Balkan Savaşları yenilgisiyle beraber “Osmanlılık”tan vazgeçilerek “Türkçülük” idealine yönelinmiştir.¹³⁴

Kaybedilen savaşlar ve topraklar nedeniyle “devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır” anlayışı hakim olduğu bu dönemde gerek ders kitaplarının isimlerinde gerekse ders programlarında millilik göze çarpmaktadır. *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Lisan-ı Osmanî, Tarih ve Coğrafya* gibi derslerin içeriklerine milli ve vatani bir özellik kazandırılarak çocuklara vatan ve millet sevgisi verilmek istenmiştir.¹³⁵ Bu amaç 1915 (1331) tarihli *Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye Ta'limât-nâmesi* ile de örtüşmektedir. Talimatnameye göre mekteplerin amacı; çocuklara hayat için gerekli bilgileri vermek, onları “*mütedeyyin, vatansever, mukdim (gayretli) ve gayûr (çalışkan) birer insan olarak yetiştirmek*” olarak saptanmıştır.¹³⁶

¹³² Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı- Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1329.

¹³³ Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1/2, 2011, s. 17.

¹³⁴ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, ss. 266-267.

¹³⁵ Çam, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, s. 220.

¹³⁶ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye Ta'limât-nâmesi*, s.3.

II. Meşrutiyet Dönemi, çeşitli fikir tartışmaları nedeniyle Cumhuriyet Dönemi'nin bir laboratuvarı olmuştur.¹³⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nde tahsil için veya başka nedenlerle Avrupa'ya giden aydınların II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ülkeye dönerek *Ma'lûmât-ı Medeniyye* dersinin öğretim programlarına dâhil edilmesinde katkıları olmuştur. Nitekim “İlk *Ma'lûmât-ı Medeniyye* ders kitabının 1908 tarihinde yayımlanmış olması ise en azından kitap yazarlarının bu konuda donanımlı ve hazırlıklı olduklarına ilişkin önemli bir ipucu oluşturmaktadır.”¹³⁸ Bu ders, daha sonra Cumhuriyet Dönemi boyunca *Hayat Bilgisi, Yurd Bilgisi, Vatandaşlık Bilgileri, Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi* gibi isimler altında okutulan derslerin ilk dayanak noktasıdır.¹³⁹

Dönemin ahlâk ders kitaplarında genellikle siyasî iktidarın etkileri görülmektedir. II. Abdülhamit Dönemi'nin “*itâatkâr vatandaş yetiştirme*” gayretleri yerini yavaş yavaş “*iyi vatandaş yetiştirme*”ye bırakmıştır. Yine bu dönemde, Osmanlıcılık ve Türkçülük ön plana çıkmıştır. Kitaplarda yavaş yavaş millî eğitime doğru bir yöneliş görülmekte, okuma parçalarında ve *Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitaplarında bunun izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca hem *Kırâat* hem de *Ahlâk* dersi kitaplarında yer alan hikâyelerle çocuğa iyi huylar kazandırmak; doğru, dürüst, çalışkan, büyüklerine saygılı, itâatkâr, koruyucu, ailesine bağlı, dinine bağlı, kötü alışkanlıklardan uzak duran, ailesine, topluma ve vatanına karşı hizmetlerini bilen ve bu hizmetleri uygulayan bir bireyin yetiştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁴⁰ *Tarih, Coğrafya, Ma'lûmât-ı Medeniyye* ve benzeri ders kitaplarında *Osmanlıcılık* fikri çerçevesinde bir vatan ve vatanseverlik bilinci oluşturulmaya ve geliştirilmeye çalışılmıştır.¹⁴¹ Böylece Osmanlılık üst kimliği ile parçalanmış imparatorlukta birlik ve beraberlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Meşrutiyet rejiminin devamı için “yurtsever yurttaş”ın inşasına katkı sağlayacak program değişiklikleri de önemli bir yer tutmuştur.¹⁴² Bu doğrultuda çocuklara küçük yaşlardan itibaren “hak, hürriyet ve vazife” bağlamında

¹³⁷ Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, s. 22.

¹³⁸ Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 23.

¹³⁹ Nuri Civelek, *İkinci Meşrutiyet Dönemi: “Malumat-ı Medeniye” Ders Kitaplarında Vatandaşlık Kavramı (1908-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. iii.

¹⁴⁰ Nurettin Tevfik, “İbtidâîye Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, 1/22, 19 Eylül 1912, s. 363.

¹⁴¹ Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 32.

¹⁴² Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 24.

müstakbel vatandaş olarak hak, ödev ve sorumluluklarının neler olduğu öğretilmiştir.¹⁴³

Dolayısıyla mekteplerde okutulmaya özen gösterilen ahlâk dersi zamanla hem isim hem de kısmen içerik değişikliğine uğramıştır. İlk dönemlerde ağırlıklı olarak dinî bir karakter taşıyan ahlâk dersi, sonraki yıllarda eğitim sisteminin amacı doğrultusunda millilik yönü öne çıkan vatandaşlık bilgileri içeren bir kültür dersine dönüşmüştür.¹⁴⁴

Son dönem Osmanlı iptidai mekteplerinde okutulan ve daha önce adı geçen ders kitaplarının içerik analizi sonucu, çocuklara kazandırılmak istenen ve bu anlamda öne çıkan değerler "Dinî, Kişisel/Şahsî, Ailevî, Millî ve İnsanî Değerler"¹⁴⁵ şeklinde kategorize edilerek tartışılmıştır.

4.1.1. Dinî Değerler

Bu kategoride, "*mütedeyyin bir insan olmak*" değeri öne çıkmıştır.

4.1.1.1. Mütedeyyin Bir İnsan Olmak

Mütedeyyin bir insan olmak, araştırma kapsamında incelenen ders kitaplarında öne çıkan dinî değerlerden biri olmuştur.

İnsanın bedeni ve ruhi olarak dünya ve ahiret mutluluğu için bir dine inanması gerektiği kaydedilmiştir. İslam dinine inanan Müslümanın Allah'a itâat ederek emirlerini yerine getirmesi, yasakladığından sakınması ve böylece "*dini bütün*" bir insan olması istenilmiştir. Bunun başta kendisine her iki dünya saadeti getireceği vurgulanmaktaydı. Bununla birlikte ailesi, çevresi, ülkesi ve tüm dünya Müslümanlarının kardeşliğinde dayanışma, çalışma, refah ve kalkınma sağlayacağı belirtilmiştir. Atalarının geçmişte bunu gerçekleştirdiği ifade edilmiştir. Bu nedenle en başta dini vazifelere daha çok dikkat etmeleri, önem vermeleri ve yerine getirmeleri istenilmiştir. Dini vazifelerini yerine getirmeyenlerin diğer vazifelerini de ihmal edebileceğine dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda güzel ahlâk dini olan İslam'ın

¹⁴³ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 401.

¹⁴⁴ Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*, s. 81.

¹⁴⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Devre-i Âliye Birinci ve Mekâtib-i Sultâniyyenin İbtidâi Dördüncü Sınıflarına Mahsusdur), Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1336, s.13; Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1338, s. 9.

gereklilerinin yerine getirilmesiyle ahlâkın düzelip güzelleşeceğinden “*mütedeyyin bir insan olmak*” yani “*dini bütün olmak*” öne çıkan bir değer olmuştur.

Dini vazife, insanoğlunun Cenab-ı Hakk'a karşı îfâ etmek mecburiyetinde olduğu vazifelerden sayılmıştır.¹⁴⁶ “Diğer vazifelerin yanında bütün insanların en mühim, en ulvî bir vazifeleri dini vazifeleridir.”¹⁴⁷ Çünkü, “Dini vazifelerini kemâl-i dikkatle îfâ eden bir insan, diğer vazifelerini de ihmal etmez. Halbu ki, Cenab-ı Hakk’a karşı vazifesini îfâ etmeyen bir insanın şahsına, hükümetine, vatanına ve hem nev’ine karşı olan vazifelerini de layıkıyla îfâ etmeyeceği açıktır.”¹⁴⁸ denilerek dini vazifelerini yerine getirmeyenin kendisine, ailesine, milletine, vatanına ve diğer inanlara karşı olan görevlerini de yerine getirmeyeceği vurgulanarak çocuklardan öncelikle “*mütedeyyin bir insan*” olmaları istenmiştir.

Çocuklara küçük yaşlardan itibaren İslamî bilgiler, önce ailede, sonra mekteplerde ilm-i hâl,¹⁴⁹ ve *Ma'lûmât-ı Diniyye* derslerinde detaylıca öğretildiklerinden hareketle ayrıntılarına girilmeden dinî vazifeler, “*itikâdî*” ve “*amelî*” olmak üzere iki gruba ayrılarak tekraren vurgulanmıştır.¹⁵⁰

Çocuklara “*itikâdî*” vazifeler olarak şunlar öğretilmiştir:

Vezâif-i itikâdiyemiz: Bizi yokdan var eden Cenâb-ı Rabbü'l Âleminin varlığına, birliğine, şerîk ve nazîri olmadığına, ezeli ve ebedî olduğuna, meleklerine, inzal buyurduğu kitaplarına, gönderdiği peygamberlerine, yevm-i âhirete yani öldükten sonra dirilmenin, kıyametin hak olduğuna, kadere ve hayır ve şerrin Allah teâlâ hazretlerinden geldiğine bütün kuvvet-i kalbimizle iman ve itikad etmekden ibarettir.¹⁵¹

“Amelî” vazifeler ise “namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekat vermek, kelime-i şehâdet getirmektir.” İtikâdî ve amelî vazifeleri yapmakla dünyada kalbin ve ahlâkın düzeleceği; ruhun da ahirette azaptan kurtarılacağı vurgulanarak mütedeyyin

¹⁴⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 90-91.

¹⁴⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 90.

¹⁴⁸ Midhat Sadullah, *Resimli Yeni, Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 90-91.

¹⁴⁹ Adem Yıldırım, “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı (II) Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Türkçe İlmihaller”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/46, Ekim 2016, s. 983; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsaniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultâniyye Sunûf-ı İbtidâiyyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur), Hilâl Matbaası, İstanbul 1330, s. 186.

¹⁵⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 96-98.

¹⁵¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 97.

olmak teşvik edilmiştir.¹⁵² Ayrıca “abdest almak, rakı içmemek, haram yememek, anaya babaya âsi olmamak...”¹⁵³ da ameli vazifeler arasında sayılmıştır.

“Dini vazifelerimizi yapmakla ahlâkımızı tashih etmiş oluruz.”¹⁵⁴ İslam dini esasları güzel ahlâkı içerdüğinden dini bütün olmakla hem ahlâkın düzeleceği hem de güzel ahlâklı olunacağı ortaya konulmuştur.¹⁵⁵

Dini bütün olmanın, kişinin ahlâkını güzelleştirmesinin yanında içinde yaşadığı toplumda hatta dünyada Müslümanları birleştirici yönüne de dikkat çekilmiştir. “İnsanların birleşmesi, müşterek bir vicdan sahibi olması ancak, böyle müşterek bir din, müşterek ananat sayesinde mümkündür.” ifadeleri ile İslam ve din kardeşliğinin Müslümanları birleştireceğini ve “Bir gün olur ki her tarafda ehl-i İslam, daldığı hâb-ı gafletten uyanır, medeniyetin tekemmülâtına müzahhar, Şark'dan Garb'a münteşir bir millet-i İslâmiye adl ile, ihsân ile, refah ve saadetle hükümran olur, rûy-i zeminde hakiki uhuvvetin insanlar arasında cidden tesis ettiğini görür.”¹⁵⁶ İşte bu kutsal emel sebebiyledir ki her Müslümanın, dini vazifelerini yerine getirmeye bir kat daha ehemmiyet vermesi ve Müslümanların parlak devirlerinin yeniden gelmesine çalışması gerektiği söylenmiştir.¹⁵⁷

Tüm güzel ve iyi alışkanlıklarda olduğu gibi mütedeyyin bir insan olmanın da küçük yaşlardan alışkanlık kazanılarak gerçekleşeceği vurgulanmıştır. “Küçük yaşından itibaren dini vazifeleri îfâya alışan bir kimse o ulvi vazifeyi ölünceye kadar ifâ etmeye çalışır. Mütedeyyin bir insan dâima cenâb-ı hakkın büyüklüğünü gözünün önüne getirerek her türlü fenalıklardan ictinâb eder.”¹⁵⁸ ifadelerinden de anlaşıldığı üzere mütedeyyin bir insan olmak küçük yaşlarda temeli atılan bir değer olarak konumlandırılmıştır.

Çocuklara bu konuda “Bedenimize ruh vermiş, kâinatı anlamak için bize akıl, zeka ve vicdan ihsan eylemiş, geçinmemiz için bir çok nimetler yaratmış olan Cenâb-ı Hak'ka karşı yapmaya mecbur olduğumuz birtakım mukaddes vazifelerimiz

¹⁵² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 97-98.

¹⁵³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), ss. 90-91.

¹⁵⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 96-98.

¹⁵⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), ss. 90-91.

¹⁵⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 189.

¹⁵⁷ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 189.

¹⁵⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 90-91.

olduğunu her akıl sahibi insan tasdik eder.” denilerek akli kullanmak ve düşünmek teşvik edilmiştir. Böylece aklımızla Allah’a inanmak ve ona karşı olan vazifelerin yerine getirilmesi öğütlenmiştir. Çocuklar, “Dinsizler, hiçbir zaman vicdanen müsterih olamazlar.” ifadesi ile de dinsizliğin insanı asla rahat ve mutlu etmeyeceği konusunda uyarılmışlardır.¹⁵⁹

Yazıbaşı, çalışmasında bu konuda benzer bir tespitte bulunmuştur. Çocuklardan akıllarını kullanmaları istenmiştir. Nitekim ona göre; “(...) II. Meşrutiyet döneminde Batı’nın etkisiyle akıl ve bilim her şeyin önüne geçmiştir. Dolayısıyla söz konusu durumdan ahlâk risalelerin de etkilendiğini söylenebilir.”¹⁶⁰ Doğan, II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası yazılan kitaplarda dinî ilimler yanında fen bilimleri ve sosyal bilimlerin okutulmaya başlanmasıyla müspet bilimlerin etkisi ile ders kitaplarında akli, bilimsel izahatlara daha çok yer verilmeye başlandığı şeklindeki değerlendirmesi de bu durumu destekleyici bir niteliktedir.¹⁶¹

Çocuklara İslam dinin birleştirici yönüne dikkat çekilerek sadece Osmanlı ülkesindeki Müslümanları değil tüm dünya Müslümanları ile irtibat, ortak yan ve âidiyetleri fark ettirmek istenilmiştir. Bu bağlamda çocuklarda “İslamcılık” fikri oluşturulmak ve geliştirilmek istendiği şu ifadelerden anlaşılmaktadır.

(...) tevcih ettikleri kible, kıldıkları namaz, tuttukları oruç, kesdikleri kurban, tavaf ve ziyaret ettikleri kâbe birdir. İzdivacları aynı usûller dâhilinde cereyân eder. Öldükleri zaman aynı usûl ile gasl ve tekfin edilirler. Mezarın içinde başları aynı cihete tevcih edilerek defn olunurlar. Mirasları aynı usûl ile vârisler arasında taksim olunur. Selamları, gusulleri, tahâretleri birdir. Cümlesi indinde müskirat, kumar, sefâhet, ribâ, ribah, lahm-ı hınzır haramdır.¹⁶²

Yine Kur’an-ı Kerim ve Arapçanın birleştirici yönüne dikkat çekilerek “Kur’ân-ı Kerim ve hadis-i nebeviye, bütün ehl-i İslâmın muktedâsıdır. Ulemây-ı İslâm umumiyetle Arapça mütekelimdirler. Ehl-i İslâmın çoğu da bu lisana vakıfdır.”¹⁶³ denilerek keza Kur’an-ı Kerim ve Arapça’nın birleştirici yönüne dikkat çekilmiştir. Bu kadar müşterek yanların tüm dünya Müslümanlarını birleştirerek büyük bir İslam camiasını oluşturduğu vurgulanmıştır. Her Müslümanın bu kutsal vazifelerini yerine getirmesiyle İslamcılık, Ümmetçilik fikriyle tüm dünya Müslümanlarının kardeşliğine

¹⁵⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 90-91.

¹⁶⁰ Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*, s. 200.

¹⁶¹ Doğan, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, ss. 132-133.

¹⁶² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 189.

¹⁶³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 189.

de vurgu yapılmıştır. Böylece eski parlak devirlerin yeniden geleceği şuuru verilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte özelde Osmanlının genelde de Müslümanların geri kalması ferdi ve toplumsal olarak dini bütünlüğün yitirilmesine bağlanmıştır. Bu bağlamda milletin her türlü refah ve saadetine ancak mütedeyyin insanlarla sağlanacağı vurgulanmıştır.¹⁶⁴

4.1.2. Kişisel/Şahsî Değerler

Bu kategoride “sağlıklı olmak, ilim tahsil etmek, irade eğitimi/güçlü bir iradeye sahip olmak, ahlâklı olmak, cesâret, sabır, metânet, soğukkanlılık, kendine saygı, ağırbaşlılık, mütevâzılık, doğruluk, dürüstlük, çalışmak, özgüven ve girişimcilik, tasarruflu olmak ve cömert olmak” şeklindeki değerler öne çıkmıştır.

4.1.2.1. Sağlıklı Olmak (Hıfzıssıhha)

İptidai mekteplerde okutulup, çalışma kapsamında incelenen ders kitaplarının neredeyse tamamında sağlık konusuna geniş yer verildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra dünya ve ahiret mutluluğunda sağlıklı olmanın önemi, sağlığı korumak için nelere dikkat edilmesi gerektiği vurgulanırken beden ve zihin korunup geliştirilmediğinde ne gibi olumsuzluklarla karşılaşılabilirdiği işlenmiştir. Bu hususlara dikkat edilmediğinde maddi ve manevi yönden uğranması muhtemel zararlara değinilmiştir. Bu bağlamda kişinin Allah’a, kendisine, ailesine, topluma ve devlete karşı vazifelerini layıkıyla yerine getiremeyeceği yaşamdan örnekler ve hikâyeler yardımıyla çocuklara öğretilmeye çalışılmıştır.

Hatta bazı yıllarda okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye; Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* gibi ders kitaplarının isimlerinde dahi “sıhhat” ibaresine yer verilmek suretiyle sağlık konusunun ne kadar ehemmiyetli olduğuna vurgu yapılmıştır.

Sağlık konusu sadece ders kitabı başlığında değil, metin ana temalarında da öne çıkarılmıştır. Mesela; bir ders kitabında; bir insanın kendine karşı üç tür vazifesi olduğu belirtilmiş ve bunlar "bedenimize ve vücudumuza güzelce bakmak; fikirlerimizi, aklımızı ilim ve irfan ile nurlandırmak; ahlâkımızı güzelleştirmek ve iyi

¹⁶⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 90-91.

huylar edinmek”¹⁶⁵ şeklinde sıralanarak sağlıklı olmanın ilim öğrenmeden, tahsilden ve ahlâkı güzelleştirmekten de önce geldiği vurgulanmıştır.

Sağlığı korumak için çocuklara öncelikle sağlıklı olmanın önemi kavratılmaya çalışılmıştır. Sağlık konusu, beden, akıl ve ruh sağlığı birlikte ele alınarak öğretilmiştir. Bu husus, başta beden temizliği olmak üzere temizlik, sağlıklı beslenme, jimnastik/idman, ilim öğrenmek, ahlâkı güzelleştirmek ve iyi huylar edinmek olarak sıralanmıştır. Bununla birlikte dikkat edilmesi gerekenler ile kaçınılması gereken hususlar da açıklanmıştır. Her güzel huy, alışkanlık ve davranışta olduğu gibi sağlık hususunda da yapılması gerekenlerin küçük yaşlardan itibaren alışkanlık kazanılmasına vurgu yapılmıştır.

“Hıfzıssıhha, bize vücudumuzu sıhhat ve kuvvet üzere muhafaza etmek ve hastalıklardan tevakkî eylemek usûl ve kavâidini öğreten ilimdir.”¹⁶⁶ şeklinde tanımlanmıştır. “İnsanın en büyük saadeti vücudunun sıhhatde olmasıdır.”¹⁶⁷ denilerek sağlıklı olmanın insanın en büyük mutluluğu olduğu ifade edilmiştir. Mutluluğun yanı sıra kuvvetli bir iradeye sahip olmak, ilim öğrenmek, çalışmak ve sebat göstermek ancak sağlıklı ve kuvvetli bir vücuda sahip olmakla mümkün görülmüştür. Ayrıca, “Kendisi muhtâc-ı himmet bir dede, neredede kaldı gayriye himmet ede!”¹⁶⁸ ifadeleri ile sağlıklı, hasta bir vücutla önce Allah'a, sonra kendine, aile fertlerine, diğer insanlara ve vatan topraklarına karşı ifa edilmesi gereken vazifelerin yerine getirilemeyeceği ikaz edilmiştir. Bu durumda sağlıklı olmak, hemen her şeyin başı sayılmıştır.¹⁶⁹

İlim adamlarından birinin saadeti, “Sağlam bir vücutta sağlam bir dimağ”¹⁷⁰ olarak tarif ettiği ifade edilerek çocuklara konunun önemi kavratılmaya çalışılmıştır. Bu sözlerde açıkça vurgulandığı gibi insanın yapacağı her şeyin beden sağlığına bağlı olduğu son derece açıktır. Bununla birlikte “Vücudu hasta olan adamın fikri, ruhu da hasta olur. Bu hal ile kendimize, başkalarına faydeli olmak şöyle dursun ailemizin başına bela bile olmuş oluruz.”¹⁷¹ ikazıyla sağlığa dikkat edilmediğinde sadece bireyin kendisine değil aile fertlerine de zarar verileceğine işaret edilmiştir. Sağlık,

¹⁶⁵ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Birinci Kısım), (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Son Sınıflarında Okutdurulmak Üzere Yeni Programa Muvâfık Olarak Yazılmıştır), Kanaat Matbaası, Dersâadet 1331, ss. 31-32.

¹⁶⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 17.

¹⁶⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

¹⁶⁸ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 32-33.

¹⁶⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 15.

¹⁷⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 15.

¹⁷¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 15.

kendiliğinden olmadığı gibi hastalanmak da kendiliğinden olmadığından sıhhatli olmak için gerekenler yapılmadığında veya bu konuda ihmalkar davranıldığı takdirde kabahatin kişinin kendisinde olacağı hatırlatmıştır.

Sağlıklı olmak ve sağlığı korumak için öncelikle sağlık ilmini mektepte kitaplardan öğrenmek gerektiğine vurgu yapılmıştır. Çünkü bu konuda cahil, mutaassıp insanların nasihatlerine, eski, yanlış ve bâtıl fikirlerine inanılmaması gerektiği aksi halde pek çok zarar görüleceği ikazları yapılmıştır. Ayrıca sadece sağlık bilgisine sahip olmanın da yeterli olmayacağı, edinilen sağlık bilgilerini uygulamak gerektiğine vurgu yapılmıştır.¹⁷² Çocuklara daha küçük yaşlardan itibaren her güzel davranışta olduğu gibi sağlık konusunda da çeşitli kurallar öğretilerek, onların iyi alışkanlıklar kazanmaları ve bilinçlenmeleri amaçlanmıştır.¹⁷³

Sağlıklı bir yaşam için alınması gereken önlemlerin bilinmesi ve bunların uygulamaya dökülmesi büyük önem taşımaktadır. Zira bu hususun çocuklara küçük yaşlardan itibaren öğretilmesi onlarda alışkanlık oluşturmak suretiyle davranışa dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Bunun için cilt, saç, yüz, göz, kulak, ağız, diş, el, tırnak, ayak temizliğinin yanı sıra banyo ve ortam temizliği, yiyecek ve içeceklerin temizliği de önemle anlatılmıştır. Ayrıca besinler hakkında bilgiler verilerek sağlıklı beslenme, sağlıklı giyinme, düzenli uyku, hareketli yaşam, jimnastik/idman kurallarına riayet edilmesi istenilmiş; oburluk, sigara, alkol, madde (afyon) kullanımı ve kumar gibi sağlığa ve ahlâka zarar veren kötü hal ve alışkanlıklardan ve bu tür alışkanlıklara sahip insanlardan uzak durulması gerektiği salık verilmiştir.

Sağlık değeri ile birlikte ele alınan temizlik konusu, önceki ilahi dinlerde olduğu gibi İslam dininde de ibadetlerin ilk şartı sayılmıştır. İslam kaynaklarında maddi ve manevi temizliğe büyük önem verilmiştir. Temizlik, sadece beden, elbise ve mekana ait maddi temizlik olmayıp kalp, huy ve ahlâk temizliğini içeren manevi temizlik de birlikte ele alınmıştır. Temizlik, tüm ibadetlerin yarısı telakki edilerek bundan dolayı hadîs-i şerifte “Temizlik imanın yarısıdır.” denilmiştir. Peygamberimiz de temizlik

¹⁷² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 10.

¹⁷³ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 402.

konusunda uygulamaları ile İslam alemine ve tüm Müslümanlara örnek olmuştur. Bu konuda çok sayıda ayetler ve hadisler mevcuttur.¹⁷⁴

Temizlik konuları, çocuklara daha küçük yaşlardan itibaren mektepte detaylıca öğretilip kavratılarak temizlik alışkanlığı kazandırılmak istenmiştir. Başta vücut temizliği olmak üzere temizliğin nasıl ve ne şekilde yapılacağı hususunda detaylı açıklamalara yer verilmiştir: Beden temizliğinin yıkanmak, banyo etmek, abdest almak, denizde veya nehirde yüzmek şeklinde olacağı belirtilmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca sık sık hamama gidilmesi ve güzelce yıkanılması gerektiği belirtilerek beden temizliğine büyük önem verilmiştir. Bedenin ve uzuvlarının hangi sıklıkla ve nasıl temizlenmesi gerektiği gerektiği şu ifadelerle vurgulanmıştır:

Vücudumuzu haftada bir kere kâmilan sıcak su ve sabun ile yıkamalıyız, ayaklarımızı, kollarımızı, yüzümüzü, başımızı ise yaz kış her gün kâbil ise birkaç defa yıkamalıyız; abdest almalıyız. Hele her sabah muhakkak yıkamak lazımdır. Yüzümüzü ve ellerimizi yıkarken de sabun kullanmalıyız.¹⁷⁶

Bonyo ve yıkanma konusunda da bazı ikazlarda bulunulmuştur. Örneğin yemekten hemen sonra banyoya girmemek, en az üç saat beklemek, banyoda otuz dakikadan fazla durmamak, ılık banyoya girerken iki dakika kadar ayak üstünde durmak, sonra mideyi ıslatıp yavaş yavaş suyun içine uzanmak, banyodan çıkarken kuru havlu ile kurulanmak.

Evde banyo, duş almak ve hamamda yıkanmak dışında yüzmeye de vücut temizliği sağlanacağı vurgulanmış ancak bazı kaidelerine riayet edilmesi önerilmiştir. “Yazın deniz banyosu pek faydalıdır. Fakat birden dalmak ve suyun içinde hareket etmek ve yüzmek lazımdır. Kızgın güneş altında veya fırtına esnasında denize girmemelidir. Deniz banyosundan sonra ayakları sıcak suya koymak faydalıdır.”¹⁷⁷ denilmiştir. Ayrıca süresi onbeş dakikayı geçmeyen sıcak ayak banyosunun baş ağrılarına karşı pek iyi geldiği ancak hem suyun sıcaklığının tahammül derecesinde olmasına hem de içinde eritilmiş yüz elli dirhem kadar mutfak tuzu olmasına dikkat edilirse büyük fayda görüleceği söylenmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Mustafa Çağrı, “Temizlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 427-428.

¹⁷⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 20-21.

¹⁷⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 21.

¹⁷⁷ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 23.

¹⁷⁸ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 23.

Özellikle çocuklara beden, baş, ağız, diş, burun, kulak, göz, el, yüz ve ayak temizliği hakkında daha detaylı tavsiyeler yapılmıştır. Söz gelimi, ağız ve diş sağlığı konusunda dişlerin ve dilin hassasiyetini korumak için çok sıcak, ekşi ve baharatlı yemeklerden kaçınılması istenilmiştir. Temizliği için de sabah akşam ağız çalkalamak, dişleri misvak veya fırça ile temizlemek gerektiği tavsiye edilmiştir: “(...) güya dişleri temizlemek için tertib edilen birtakım meçhul tuzları ve mayaları kullanmak zararlıdır, çünkü bu ilaçlar dişlerin minesini aşındırır.”¹⁷⁹ denilerek çocuklar bu hususta uyarılmıştır.

Burun sağlığı ve temizliği hususunda; koku almanın merkezi olan burnun hassasiyetini kaybetmemesi için kuvvetli kokular ve tütünden uzak durulması istenilmiştir. Ayrıca bulaşıcı olan burun nezlesi olunursa tedavisi için kükürt tozunu bir iki defa enfiye gibi çekmek, tuzlu su ile burnu yıkamak, burna mentollü vazelin sürmek önerilmiştir. Nezleli insanlara yaklaşılmaması ve onların kullandıkları havlunun kullanılmaması koruyucu birer tedbir olarak takdim edilmiştir.¹⁸⁰

Hassas ve nazik uzuvlardan bir diğeri olan kulağın temiz tutulmasına büyük özen gösterilmesi istenilmiştir. “Her gün bir hilâllik-eczâlı ucu koparılmış bir kiprit çöpünün- nihâyetine biraz pamuk veya tülbind sarub onunla kulağın içini hafifçe temizlemek de elzemdir.”¹⁸¹ denilerek kulak temizliğinde başvurulacak yollardan birine dikkat çekilmiştir. Ancak kulağı temizlerken hilali batırmamağa, pamuksuz veya tülbindsiz kullanmamaya dikkat edilmesi, kulak ağrıları veya akıntıları olursa da tedavisinin ihmal edilmemesi istenilmiştir.¹⁸²

Bir diğer nazik uzuv olan göz sağlığı da önemli bir mevzu olarak takdim edilmiştir. Bu doğrultuda gözleri yormamak, yorulmuş gözleri dinlendirmek, gözleri ılık su ile yıkamak ve onları daima temiz tutmak salık verilmiştir. “Gözleri yormamak için okurken veya yazarken kitabı veya defteri gözlerden otuz-otuzbeş santimetre uzak tutmak, güneş batarken, ay aydınlığında veya diğer kuvvetsiz bir ziyâ yardımıyla kat’iyen okumamak icab eder.”¹⁸³ ikazları yapılmıştır. Ayrıca tüm göz hastalıklarının bulaşıcı olduğu belirtilerek gözü ağrıyan birinin kullandığı havluyu kullanmaktan

¹⁷⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 24.

¹⁸⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 25.

¹⁸¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 26.

¹⁸² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 25-26.

¹⁸³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 26.

sakınılması istenilmiştir.¹⁸⁴ Böylelikle çocuklara göz sağlığında dikkat edilecek hususlar öğretilmiştir.

Vücutta temiz tutulmaları en fazla gerekli görülen uzuvlardan biri de eller olmuştur. El temiz olmaz ise ağız yoluyla mide ve bağırsaklara giden mikropların hastalıklara yol açacağı belirtilmiştir. Bunun için ellerin her sabah, her yemekten evvel ve kirlendikten sonra sabunla yıkanması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁸⁵ Böylelikle günlük yaşantıda en çok kirlenen ellerin yıkanmasının, temiz tutulmasının sağlık için önemi ve gerekçesi çocuklara öğretilmiştir.

Bunlardan başka tırnakları kesmek, saçları kısa tutmak, taramak da sağlığı korumak ve sağlıklı olmak için gerekli sayılmıştır.¹⁸⁶

Beden temizliği kadar kıyafet ve mekanın da temizliğine önem verilmiştir. Vücudu tamamen, uzuvları ayrı ayrı yıkamak ve temiz tutmak gerektiği kavratıldığı gibi elbiselerin de temiz tutulması, çamaşırların sık sık değiştirilmesi, hiç olmazsa haftada en az bir kere değiştirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir.¹⁸⁷

Çocuklar temizliğe teşvik edilirken bu hususa riayet etmediklerinde nelerle karşılaşabilecekleri şu satırlarda ifade edilmiştir:

Yıkanmaz, temizlenmezsek kirlerden, terlerden vücudumuzun mesâmatı kapanır. Üstümüzde bir sıkıntı, bir ağırlık duyarız. İş görmeğe hevesimiz olmaz. Yavaş yavaş o kirler vücudun sıhhatini büsbütün ihlal eder. Cildde birtakım kızılıklar, isilikler, çibanlar peydâ olur. Uyuzluk, miskinlik (cüzam) gibi gayet muzır ve hatta iyi olmaz hastalıklar da insana gelebilir. Yüzü, gözü, vücudu yara bere olan kirler, pislikler içinde kalan, bâhusus uyuzluk gibi, miskinlik gibi sâri bir hastalığa tutulmuş bulunan bir insanı kimse sevmez, yanına kimse varmaz. Herkes ondan kaçır.¹⁸⁸

Temizlik konusunda tüm bu bilgilendirmelerden sonra sağlık için ilk şart olan temizliğin gereklerinin yerine getirilmesi hususunda “Vücudumuzun kuvvetli sağlıklı olmasına çalışmak hepimizin vazifesidir. İnsanın başkalarına hizmet edebilmek için bilgili olduğu kadar vücudu da kuvvetli olmalı ki kollarıyla ve iyi nasihatlarıyla yardım edebilsin.”¹⁸⁹ denilmiştir. “Temiz adam vücuduna mikropların girmesini önler, mühlik hastalıklara yakalanmaz.”¹⁹⁰ Böylece ağır, öldürücü ve salgın hastalıklara

¹⁸⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 26.

¹⁸⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 26.

¹⁸⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 22.

¹⁸⁷ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 22.

¹⁸⁸ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 21-22.

¹⁸⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 22.

¹⁹⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 22.

yakalanmayacağından hem kendisine hem de başkalarına faydalı bir insan olacağı vurgulanmıştır. Bir anlamda sağlık ve temizlik sadece kişisel bir bakım ve durum olmayıp toplum sağlığının korunmasının, salgın hastalıklarla mücadelenin ve insanın sosyal çevesinde de itibar görmesinin de yolu olduğu öğretilmiştir.

Son dönem Osmanlı iptidai mektep ders kitaplarında sağlığı korumak bağlamında üzerinde önemle durulan konulardan biri de beslenme olmuştur.

Sağlıklı bir vücut için düzenli ve iyi bir beslenmenin gerekliliği belirtilmiştir. Bunun için yeme, içme konularında ölçüyü kaçırmamak, israf etmemek ve kötü alışkanlıklardan da kaçınmak gerektiği vurgulanmıştır.¹⁹¹ “Yaşamak için yiyüb içmeli, yoksa yiyüb içmek için yaşamamalıdır. İnsan, her gün üç ta’âmını muntazam saatlerde tenâvül etmeli, karnı doyunca, hatta henüz iştahı bâki iken sofradan kalkmalıdır.”¹⁹² ifadeleri ile yemekteki maksat, öğün sayısı ve ölçüsü gibi detaylar öğretilmiş ve bunlara riayet edilmesi istenmiştir. Sağlık için yemek, içmek ve alınacak gıdalara dikkat edilmesi istenilmiştir. Hatta kişinin yaşına, köy veya şehirde yaşadığı yerde yaptığı işe uygun, ihtiyacı kadar beslenmesi gerektiği, aksi halde çeşitli hastalıklara yakalanacağı konusuna vurgu yapılmıştır.¹⁹³

Ahlâkın en önemli kurallarından biri sayılan itidal, yemede ve içmede kanaatkarlık olarak konumlandırılmış olup, ancak vücudu besleyecek kadar yemek yenilmesi gerektiği salık verilmiştir. Bunun aksi de oburluk olarak görülmüştür. “Obur vücudunu kuvvetlendirmek için lazım olan miktardan fazla yer. Oburluğun pek çok zararları vardır. Tifo, damla, verem, veba gibi müdhiş hastalıklardan ziyâde adam öldürür. Oburluk en mukaddes vazifelerin îfâsına mani’ olur. Çünkü vücuda atâlet verir, ilel ve eskâm getirir.”¹⁹⁴ ikazları ile oburluktan sakınılması öğretilmiştir.

Yediklerimizin vücuda yararlı olması için de bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Yemeği çabuk yemek, iyice çiğnemededen yutmak, neşesiz ve mutsuz olarak yemek yemenin midede hazmı zorlaştırdığı belirtilmiş; buna karşın iyice çiğnenilen, neşe ve mutlu olarak yenen yemeğin de midede kolaylıkla hazmedildiği vurgulanmıştır.¹⁹⁵

¹⁹¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 27; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

¹⁹² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 27.

¹⁹³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 27-30; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

¹⁹⁴ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (İkinci Tab'ı), Karabet Matbaası, İstanbul 1326-1328, s. 39.

¹⁹⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 29.

Ayrıca sıcak havalarda mideye ağır geleceği için etli ve yağlı yemeklerden uzak durulması istenilmiş; bunun yerine yazın öğle yemeklerinde sebze, yoğurt, süt, yemiş gibi gıdalar yenilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca yemek aralarında fıstık, kestane, helva vesair abur cubur yenilmemesi istenilmiştir. Aksi halde midenin bozulacağı, yemek saatlerinde iştah kalmayacağı ve bu yüzden de zayıf düşecekleri konusunda uyarılmışlardır.¹⁹⁶ Özellikle bayat gıdaların sağlığa zararlı olduğu vurgulanmış, bayat balık gibi deniz ürünlerinin tehlikeli olduğu belirtilmiş, tazeliğine dikkat edilmesi istenmiştir. Çocuklara abur cubur şeylerden, şekerlerden, çürük yemişlerden ve neden yapıldıkları bilinmeyen yiyeceklerden uzak durmaları hem sağlık açısından hem de para israfı bakımından önemli görülerek salık verilmiştir.¹⁹⁷

Yine sağlık için yemekten hemen sonra yapılmaması, kaçınılması gerekenler hususunda önemli tavsiyelerde bulunulmuştur. Söz gelimi, yemekten sonra bir saat geçmeden zihnin bir şeyle meşgul edilmemesi ve üç saat geçmeden banyoya girilmemesi gibi.¹⁹⁸

Tütün ve rakı sağlık için çok zararlı görülmüştür.¹⁹⁹ “İspirtolu içecekler zehirdir. Vücudun sıhhatte olması için hiçbir vakit ispirotolu içecekler kullanmamalıdır. Bu fena şeyleri içmeye heves etmemelisiniz.”²⁰⁰ denilerek insanı sarhoş eden, ne söylediğini ve ne yaptığını bilmez hale getiren içkiden uzak durulması istenilmiştir. Çocuklardan dinen ve ahlâken hoş görülme, yasaklanan içki ve alkollü içeceklerden uzak durmaları ve bunlara asla alışmamaları istenilmiştir. Bu konuda çok sayıda ayet ve hadislerin de olduğu hatırlatılmıştır. Kişinin bu içecekleri kullanmak suretiyle hem kendisine hem ailesine hem de çevresine vereceği zararlar tek tek açıklanmıştır.²⁰¹

Tütün ve içki gibi kumar oynamanın da sağlığa zarar verdiği öğretilmiş ve kumardan sakınılması istenilmiştir. “Kumarbaz bütün vaktini, çok defa gecelerini kumar ile geçirdiği için uykusuzluktan vücudu rahatsız, fikri, hayatı intizamsız olur.

¹⁹⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 27; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

¹⁹⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

¹⁹⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 15; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 23.

¹⁹⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 6.

²⁰⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 11.

²⁰¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 30-33; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 27-28.

(...)”²⁰² denilerek sağığı olumsuz etkileyen bu zararlı alışkanlık ve davranıştan kaçınılması istenilmiştir. Hatta “Gerek işretin gerek kumarın insana, vücuda verdiği zararları hiçbir şey veremez. Bunlar kişiyi adeta yavaşdan yavaşa intihara doğru sürükler, hayatı kısaltır. Binaen aleyh fikri, kuvve-i iradesi iyi terbiye görmüş bir insan ne içkiye ne de kumara alışır. Hatta elinden gelirse bu hallere düşkün olanları da vaz geçirmeye çalışır.”²⁰³ denilerek içki ve kumarın vereceğı zarara ışık tutulmuş ve eğitimli insanın bunlardan uzak durduğı bildirilerek bu anlamda eğitimli olmanın bu konuda üreteceğı sonuca dikkat çekilmiştir. Konu sağık, dini, ahlâkî ve toplumsal yönüyle ele alınıp değerlendirilmiş; içki ve kumara bir kere alışanın artık bunlardan bir daha kurtulamayacağı ikazı yapılmıştır. Allah’ın bize bir emaneti ve hediyesi olan hayat ve ruhun güzelce muhafaza edilmesi gerektiğı kaydedilmiş; aksi halde hem bu dünyada hem de ahirette cezasının çekileceğı vurgulanarak içki ve kumardan uzak durulması istenilmiştir.²⁰⁴

Sağık için yemek, içmek, temizlik kadar idman yapmaya da büyük önem verilmiştir. Hatta dönemin iptidai ders programlarında/ilgili kanunlarında *Terbiye-i Bedeniyye* ayrı bir ders olarak yer almıştır. Bu sayede, mektepte yapılan törenlerin daha düzenli olduğı, öğrencilerin birer asker edasıyla törenlerde hazır bulundukları anlaşılmaktadır.²⁰⁵ 6 Ekim 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı’nda *Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye, Oyun*, erkek çocukları için *Nişan (Ta’lîmleri)* derslerine yer verilmiştir.²⁰⁶ Bu derslerde çocukların hem bedenlen sağıklı ve kuvvetli olmaları hem de yapacakları idman, izcilik ve nişan gibi derslerle geleceğın vatansever askerleri olarak yetişmeleri hedeflenmiştir.²⁰⁷ Bu bağlamda ders kitaplarında çocuklardan bedenlen ve zihnen sağıklı olmaları için mektepte ve mektep dışında idman/jimnastik/faaliyet yapmaları ve temiz hava almaları istenmiştir.

²⁰² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma’lûmât-ı Medeniyye*, ss. 21-22.

²⁰³ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma’lûmât-ı Medeniyye*, ss. 21-22.

²⁰⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma’lûmât-ı Medeniyye*, ss. 19-21.

²⁰⁵ Betül Batır, *İkinci Meşrutiyet’ten Tevhid-i Tedrisat’a Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 297.

²⁰⁶ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 269; Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitime Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 416; Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitime Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 107.

²⁰⁷ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitime Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, ss. 462-464.

“İdman, a’zamızı, ve vücudumuzu hareket ettirmekten başka bir şey değildir.”²⁰⁸ şeklinde kısaca tanımlanmıştır. Ancak iyi bir idmanla bütün vücudun ve uzuvlarının sağlam ve kuvvetli olması için temiz hava içerisinde tüm uzuvların hareket ettirilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.²⁰⁹ “Hayat hareketten ibarettir. Hareket etmeyen bir vücut ölmüş demektir.”²¹⁰ denilerek yaşam ve sağlık için idman yapmanın büyük önem taşıdığı vurgulanmıştır.

Köyde imkanı ve ortamı olan çocuklar ile şehirde imkanı ve ortamı olmayan çocuklara bulundukları yere göre doğal veya fenni idman örnekleri olarak şu tavsiyelerde bulunulmuştur: Boş vakitlerinde kolları, bacakları hareket ettirmek, uzun uzadıya yürüyüş yapmak, açık ve temiz havada koşmak, sıçramak, atlamak, kolları fırlatmak, gülle veya taş fırlatmak, jimnastik, top oynamak, ayak talimleri, demirle, uzun sıriklarla talimler, ağır yükleri taşımak, toprak kazmak, testere ile odun veya tahta kesmek, nehir, göl veya denizde yüzmek, güreş yapmak ve ata binmek gibi şeyler teşvik edilmiştir.²¹¹ Çocuklardan her sabah evden çıkmadan önce cimnastik (idman) yapmaları, ardından mektebe gelmeleri istenilmiştir.²¹²

Sağlam, kuvvetli ve sağlıklı olmaları için idman ve oyunlar teşvik edilirken vücudu çok yormayacak güzel ve faydalı oyunların oynanmasının önemi de dile getirilmiştir.²¹³ Yine idman sırasında ve sonrasında dikkat edilmesi gereken hususlar bağlamında, terli iken su içilmemesi, dondurma yenilmemesi, havlu ile vücudun kurulanması, elbiselerin kuru ve temiz olanlar ile değiştirilmesi, cereyanda kalınmaması, hararetin bitiminde de yüzün, kolların hatta ayakların soğuk suyla yıkanması tavsiye edilmiştir.²¹⁴

Sağlık konusundaki dikkatsizliğin sadece kişinin kendisine değil, ailesine ve herkese zarar vereceği vurgulanmıştır. Bu anlamda, konunun yalnız kişisel değil, aynı zamanda insanî ve toplumsal bir sorumluk olduğuna da vurgu yapılmıştır.²¹⁵ Bu bağlamda canı korumak en büyük vazife görülmüş; bunun için de intihar ve düello yasaklanmış, zararları açıklanarak insanı intihara sürükleyen her türlü hal ve

²⁰⁸ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 18.

²⁰⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 18.

²¹⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 17-22.

²¹¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 19.

²¹² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 17.

²¹³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

²¹⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 19-20.

²¹⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 11.

davranışlardan, kaçınmaları istenilmiştir. Çocukların gelecekte bu hallere düşmemeleri için bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Canı koruma (nefs-i vikâye), insanın kendisine karşı vazifelerinin en büyüğü addedilmiştir. Çünkü insanın ancak yaşadıkça her çeşit vazifesini yerine getirebileceği vurgulanmıştır. Bunun için intihar, en kınanmış hareket olarak görülmüştür.²¹⁶

“İnsan, yaşamında karşılaştığı güçlük, sıkıntı, elemeler ve ıstıraplara karşı sonuna kadar sabır ve metanet gösterendir.”²¹⁷ ifadeleri ile çocuklardan hayatta karşılaşılabilecek dayanılmaz sıkıntılar, felaketler, hastalıklarda sabırlı ve metanetli olmaları, Allah’tan asla ümit kesilmemeleri istenilmiştir. Bununla birlikte intihar, “(...) insanın kendi kendisini öldürmesi demektir ki: katillikdir. Çünkü bir adamın kendisini öldürmesi ile başka bir adamı öldürmesi arasında hiçbir fark yoktur. İkisi de binâ-yı Allah’dır. O binâyı yıkmak Allah’a, vicdana, kanuna, ahlâka karşı bir canilik, bir katillikdir.”²¹⁸ ifadeleriyle olumsuzlanmıştır. Katillik olarak görülen intihar, kendini sakatlama ayıplanmış ve yasaklanmıştır. Dinen câiz görülmemiştir. Bunun için Kur’ân-ı Kerim, intiharı yasaklamış ve İslam alimlerinden bir kısmı da intihar eden bir adamın cenaze namazının kılınmasının bile câiz olamayacağı vurgulanmıştır.²¹⁹

Yine sağlıksız beslenme, çalışmamak, içki, kumar, afyon ve benzeri kötü alışkanlıklar da insanı yavaş yavaş ölüme götürdüğünden bu hallerin de intihar yerine geçeceğine dikkat çekilmiş ve bu hallerden özellikle uzak durulması istenilmiştir.

Ayrıca intihar metânetsizlik olarak görülmüştür. Çocuklardan hayatta metin olmaları istenmiştir. Çünkü metaneti olan bir insan ne derece sefil, düşkün olursa olsun yine çalışmakla eski haline geleceğine dair gönlünde bir kanaat besler, intihara kalkışmaz. Çocuklara bu konuda tarihten örnekler verilmiştir. Hz. Eyyüb (a.s.), Yunanlı Sokrat, Antoine Lavoisier, Mithat Paşa ve diğerleri tarihte bu ve bunun gibi yüzlerce misallere tesadüf olunduğu, onların başlarına gelen felaketlerde gösterdikleri, sabır ve metanetleri ile örnek alındıkları ve kahraman olarak anıldıkları paylaşılmıştır. Bunun için hayatta sabır, sebât, metanet, tahammül ve ümitli olmaları istenirken canlarını ne olursa olsun korumaları öğütlenmiştir.²²⁰ İntihar, ayıplandığı gibi her ne

²¹⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 12.

²¹⁷ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 13.

²¹⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 22.

²¹⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 22.

²²⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 22.

sebeple olursa olsun insanın kendi vücuduna zarar vermemesi gerektiği şu satırlarda ifade edilmiştir:

İntihar mezmûm olduğu gibi hiçbir lüzûm-ı hakîki yok iken vücudun bir kısmını kesmek de son derece mezmûmdur. Mesela hizmet-i askeriyeden kurtulmak için parmağını kesen bir bedbaht her hakarete, her takbiha müstehakktır. Vatanın müdâfaası gibi bir vazife-i mukaddeseden kaçmak büyük denâet olduğu gibi bu maksada vusul için irtikâb olunan kat’-ı uzuv da en menfûr bir harekettir. (...) Askerlikten kurtulmak gibi mezmûm bir maksadla veya diğer gayrı ma’kul bir sebeple parmağını kesen, gözünü kör eden, vücudunu sakat ve ma’lûl kılan bedbahtlar ise son derece takbîhdirlir.²²¹

Tütün, afyon, alkol, kumar ve intihar gibi konuların iptidai mekteplerde ayrıntılı olarak ele alınması, hem konunun öneminden hem de iptidai eğitimin zorunlu olması hasebiyle hitap edilen kitlenin geniş olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla çocukların gelecekte, hayatlarında bu olumsuz alışkanlıklara meyletmemeleri hedeflenmiştir. Yine çocuklardan bu tür kötü alışkanlıkları olanlardan uzak durmaları öğretilmiştir.

4.1.2.2. İlim Tahsil Etmek

İlim tahsili, “fikirlerimizi, aklımızı ilim ve irfan ile nurlandırmak” olarak ifade edilmiştir. İnsanın kendisine karşı “sağlıklı olmak” vazifesinden sonra zihin sağlığı için ilim tahsil etmesi çocukların bir diğer vazife olarak öğretilmiştir.²²²

İnsan vücudunu beslemek, kuvvetlendirmek için nasıl yiyeceğe, içeceğe, uykuya, idmana muhtac ise hayatta tamamıyla muvaffak ve mes’ud olmak için de fikrini, dimağını, ‘ilm ve irfan ile beslemeğe, yükseltmeğe öylece mecbur ve muhtacdır.

İnsanı hayvanlardan ayırd eden yalnız onun dimağı, zekâsıdır. Dimağ, zekâ ise ancak ‘ilm ve ma’rifetle büyür, mükemmelleşir.

İnsan ne kadar ‘ilm ve m’arifet öğrenir ise hayvanlıktan o kadar uzaklaşır. Kadr-ı i’tibarı o derece yükselir. Bil’akis ne kadar câhil kalırsa hayvanlığa o kadar yaklaşır.

Eğer bütün insanlar câhil olsalardı, şu cihan bir mezarlığa dönerdi. Gördüğümüz vapurlar, teyyareler, tahte’l bahrlar, şimendiferler, makineler, fabrikalar, saatler, lambalar hep ilim ve fen sayesinde yapılmıştır.²²³

ifadeleri ile insanın ve insanlığın ilim ile insanileştiği, üstün hale geldiği, mükemmelleştiği, bilimde, teknikte ve sanatta ilerlediği vurgulanırken bunun aksinin ise neler olabileceği konusunda da ikazlar yapılmıştır.

²²¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 16.

²²² Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 31.

²²³ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 26; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 35.

Dünyada ilim ve fenlerin çokluğu belirtilmiş, ilmin insana sağladığı faydalar şöyle ifade edilmiştir:

“İnsanların kadr ve meziyeti herşeyden evvel bu ilimlerden hâiz oldukları mikdarlara göre ölçülür. Her kim çok ma'lûmatlı ise o, şerefli, lüzumlu, faidelidir; büyükdür veya hiç olmazsa büyük olmak isti'dâdındadır. Her kim ilimsiz, irfansız ise o, kadsız, şerefsizdir; kendine, vatanına fâidesi pek azdır.”²²⁴

"Dünyada en büyük servet: ilimdir" ifadesiyle ilim en büyük zenginlik olarak konumlandırılmıştır.²²⁵ Dünyadaki tüm gelişmelerin, ilmî çalışmaların bir sonucu olduğu ve bu ilimlere de kısa sürede ancak ilim tahsili ile ulaşılabileceği belirtilmiştir. Mektep hayatından layıkıyla istifade etmek için çok çalışmak, intizamlı ve dikkatli olmak, dersleri dikkatle dinlemek ve okul vazifelerini itina ile yapmak salık verilmiştir. Mektepte ilerleme kaydettikçe hem ebeveynlerin hem de muallimlerin teveccühlerinin kazanılacağı ve kazanılan iyi alışkanlıkların hayat için çok lazım olacağı belirtilmiştir.²²⁶

İlim tahsilinin sadece bu dünyaya dair değil; insanın ahiret hayatına da fayda sağladığı şu ifadelerle vurgulanmıştır: “Bütün dünyaları tutan ilim kuvvetidir, insanları zengin yapan ilimdir, insana Allah'ın, Peygamberini, dinini ve dünyasını öğreten, iki cihanda da insanı hep mesu'd eden 'ilmdir.”²²⁷

Bu konuda, "Dinimiz 'İlm Çin gibi en uzak yerlerde bile olsa gidüb öğreniniz"²²⁸, 'Bilen ile bilmeyenin kadri bir olmaz.', 'Dîn-i Muhammedî, her Müslümanı tahsil-i 'ilm ve ma'rifete mecbur tutmuştur."²²⁹ ifadelerine başvurulmak suretiyle İslam dinin ilim tahsilini önemseydiği ve teşvik ettiği açıkça vurgulanmıştır.

Buna karşın “(...) Cahillik ise insanın en büyük düşmanıdır. Cahil bir adam ne dünyaya yarar, ne ahirete yarar. Câhil bir insanın zerre kadar bir i'tibarı, bir şerefi olamaz.”²³⁰ ifadeleri ile cehaletin kötülüğü ve olumsuz sonuçları ele alınmıştır.

²²⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 56-57.

²²⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 13.

²²⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 14.

²²⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 35-36.

²²⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 13.

²²⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 27-28.

²³⁰ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 35-36; Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 26-27.

Dolayısıyla ilim tahsilinden imtina etmek mektebe devam etmemek veya gitmemek yerilmiştir. İlim tahsil etmeyen câhillerin ise hayatta karşılaşacağı cahillerin ise durumları, hayatta karşılaşacakları haller ve çocuklara bu bağlamda yapılan ikazlar şöyle ifade edilmiştir:

Câhil bir insan ne dinini bilir, ne de dünyasını tanır. Onlar iki cihanda elleri böğründe kalmış kimselerdir.

Câhil insanlar, her şeye çabuk aldanır, birtakım falcılara, cincilere, üfürükçülere inanır. Bu dolandırıcı heriflerin yalanlarını kerâmet zan eder. Çünkü câhildir, kaba taslak bir adamdır.

Sakın çocuklar! Siz böyle saçma sapan şeylere inanmayınız, falcılar, üfürükçüler hep yalancı, dolandırıcı adamlardır.

Koca karı masallarına, cadı ve peri hikâyelerine, umacı diye sizi korkuttukları şeylere de kat'iyen aldanmayınız, hep yalandır. Bunları söyleyen bunlara inanan kaba fikirli birtakım cahil insanlardır.

Mekteplerde okuyan, dinini ve dünyasını öğrenen insanlar böyle hurâfata, saçma sapan şeylere kat'iyen inanmaz.²³¹

“Mektebe gitmeyen cahil kalır (Cahil kalmak ise en fena şeydir.).”²³² ifadeleri ile çocuklardan mektebe gitmeleri, devam etmeleri, okuma yazma öğrenmeleri istenilmiş; aksi halde cahil kalacakları ve bundan da zarar görecekleri hatırlatılmıştır. Bunun için çocukluk zamanında mektep hayatının iyi değerlendirilmesi, mektebe devam etmeleri, çalışmaları, ilim irfan sahibi olmaları istenilmiştir. Aksi halde gelecekte büyük pişmanlıklar yaşanacağı ikazları yapılmıştır.²³³ Bu bağlamda “ (...) denilebilir ki cehalet, zekânın intiharıdır.”²³⁴

Çocuklara ilim tahsilinin önemi ve yararları anlatılarak ilim tahsil etmeleri teşvik edilirken; maarifin birinci mertebesi, Kanun-ı Esasi'nin 114. Maddesi ile de mecburi hale getirilmiştir. Buna göre nerede olursa olsun herkes evlatlarını iptidai mekteplerden birine göndermeye mecbur tutulmuştur. Bu sayede tüm Osmanlıların az zamanda okuma yazmayı öğrenmesi ve böylece maarif terakki ettikçe memleketin dahi terakki etmesi hedeflenmiştir.²³⁵ Görüldüğü üzere iptidai eğitimi, tüm Osmanlı fertlerine askerlik gibi zorunlu tutulmuş ve ülkenin gelişmesi, kalkınması ve

²³¹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 36-37.

²³² Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 8.

²³³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 34.

²³⁴ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 46.

²³⁵ Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Üçüncü Senesinde Tedris Edilmek ve Son Programa Muvâfık Olmak Üzere Tertib Edilmiştir), Karabet Matbaası, Dersâadet 1324, s. 48.

ilerlemesinde eğitimin önemi ve rolü ortaya konularak Osmanlı'da her çocuğun böyle bir eğitim görmesinin önemli bir değer olduğu ortaya konulmuştur.

“Çocuk, evvela kendisi, sâniyen vatan ve milleti için öğrenmek mecburiyetindedir.”²³⁶ ifadeleri ile ilim tahsili, hem şahsî hem de vatanî bir vafize addedilmiştir. Çünkü insan, “İlim olmayınca vazifelerini tamamıyla anlayamaz ve bu sebeple de hakkıyla yerine getiremez.”²³⁷ denilmiştir. Onun içindir ki ilim tahsil etmek, tahsilli olmak, bilgili bir insan olmak önemli bir değer addedilmiştir.

4.1.2.3. İrade Eğitimi/Güçlü Bir İradeye Sahip Olmak

Ders kitaplarında, çocukların sağlam, kuvvetli bir vücuda sahip olması ve iyi bir ilim tahsili yapmalarının yeterli gelmeyeceği, herkesin ruhen ve vicdanen de iyi bir “kuvve-i irade terbiyesi” görmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Her istediğini yapmak hususunda insanda bulunan kuvvete irade denilmiştir.²³⁸ İrade terbiyesi, “İnsanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlâkî meleke” olarak tanımlanırken terim olarak vicdan, insanın içinde bulunan ahlâkî otorite, ahlâkî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneğini ifade eder.²³⁹ Düşünmek ve harekete geçmek için “bir şey yapmak arzusu”na sahip olmak herkes için gereklidir. Çünkü tembellik, miskinlik, sebâtsizlik, metanetsizlik gibi fena hallerin hep irade kuvvetinin zayıflığından ileri geldiği ifade edilmiştir. Aşağıdaki satırlar bu bağlamda olup, son derece dikkat çekicidir:²⁴⁰

Kuvve-i iradiyesi iyi terbiye görmüş bir adam vücudca, ilimce biraz zayıf olsa bile yine her emeline nail olur, bir çok alemlerin üstüne geçer. Bu hal yalnız ferdler için değil şahs-ı manevi olan aileler, kavim ve milletler hakkında dahi aynen böyledir. İrade kuvveti iyi terbiye görmüş bir insan -meşru olmak şartıyla- verdiği sözden, karardan dönmez, karşısına ne kadar zorluk çıkarsa çıksın bunlardan yılmaz, çekinmez, en nihayet emeline nail olur. Dünyada ne kadar büyük işler, muvaffakiyetler varsa cümlesi bu sayede hasıl olmuştur. Türkçede bir darbı mesel vardır. ‘Meramın elinden bir şey kurtulmaz.’

Kuvve-i irademizi terbiye için küçüklükten beri iyi ve kötüyü birbirinden –zihnen muhakeme ederek- ayırmağa yani tefekküre; daima hakka muhabbet, haksızlığa nefret, şeriate, ahlâka, kanunlara uygun olarak, verdiğimiz sözlerde, vaadlerde, ahidlerde durmağa, güçlülere göğüs germeğe, hiçbir şeyden ümitsizliğe düşmemeye, yalandan, haramdan, sakınmağa gayret ve himmet etmeliyiz, yani harekete geçmeli,

²³⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 56.

²³⁷ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 46.

²³⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 12.

²³⁹ Osman Demir, “Vicdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 100-102, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan> (Erişim: 20.04.2023)

²⁴⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 28.

sabırla sonunu getirmeliyiz. Böyle yapar isek irade kuvvetimiz derece derece terbiye olur, yükselir aksi halde bu kuvvet söner, körelir.²⁴¹

İradeyi güçlendirmek için çocukların öncelikle temizliğe ve sağlıklı beslenmeye dikkat etmeleri, spor yaparak bedenlen sağlıklı ve ilim tahsil ederek zihnen güçlü olmaları gerektiği salık verilmiştir.²⁴² Böylece sağlıklı bir beden ve zihin ile tefekkür ederek doğruyu, güzeli ve faydalı olanı seçecek, “sabırla devam ederek”²⁴³ başarı ve mutluluğa erişecektir. Bu bağlamda çocukların, müstakbel iyi vatandaşların vazifelerini eksiksiz yerine getirebilmesi için irade kuvvetinin gelişmiş olması gerektiği savunulmuştur.

4.1.2.4. Ahlâklı Olmak

Bu dönemde öncelikle *Kıraat* dersinde ahlâkî ve vatanî vazifelere dair okunması kolay metinlere yer verilirken, mevcut çalışma kapsamında temel alınan derslerde ise çocukların dinî, ahlâkî ve vatanî duygularını harekete geçirecek temel bilgiler verilmiştir.²⁴⁴ Bu dönem ders kitaplarında çocuklara kazandırılmak istenen değerlerden bir diğeri de ahlâklı olmaktır.²⁴⁵ Ders kitaplarında kişinin kendisine karşı vazifeleri olarak sağlıklı olmak, ilim tahsil etmek ve ahlâklı olmak sayılmıştır.²⁴⁶

Çocuklardan önce ahlâk ilmini öğrenmeleri sonrasında ahlâkî güzelleştirmeleri ve iyi huylar edinmeleri istenilmiştir. Bunun için “herkesle iyi geçinmeli ve herkesin sana karşı nasıl yapmalarını istersen sen dahi herkese karşı öyle yapmalısın.”²⁴⁷ önerisinde bulunulmuştur. Bu bağlamda, herkese karşı iyilik yapılması, haysiyet ve şerefle yaşanılması, daima şeref ve vakarı koruyarak kimseye dalkavukluk yapılmaması, başkalarından dilenmek/istemek yerine çalışmak ve emek harcamak tavsiye edilmiştir.²⁴⁸ Bununla birlikte, zenginlik veya bilgi ile kibirlenmemek, gurura kapılmamak; daha ziyade alçakgönüllü olmak salık verilmiştir.²⁴⁹ Ayrıca "Keskin sirke kabına zarar. Hiddet ile kalkan zarar ile oturur." gibi atasözlerine başvurulmak

²⁴¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 29-30.

²⁴² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 12.

²⁴³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vatanîyye ve İnsânîyye*, s. 40.

²⁴⁴ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitime Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 114.

²⁴⁵ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 37-39.

²⁴⁶ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 32.

²⁴⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 37.

²⁴⁸ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 37.

²⁴⁹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 38.

suretiyle hemen öfkelenmemek veya öfkeyle hareket etmemek gerektiği savunulmuştur.²⁵⁰

“Yavrularım! Hiçbir zaman unutmayınız ki bir insan için, bir millet için her şeyden evvel ahlâk lazımdır. Ahlâksız bir insan, ne kadar malûmatlı olursa olsun yine yaramaz bir insandır. Öyle bir insandan fayda yerine zarar gelir. Ahlâksız milletler hep mahvolmuşlardır.”²⁵¹ sözleriyle de ahlâkın sadece kişiyi değil; içinde yaşadığı toplumu ve milleti de etkilediği belirtilmiştir. Ahlâk, milletler için varlık-yokluk derecesinde önemli olduğundan tüm çocukların ve insanların ahlâklı olmaları ve ahlâklarını düzeltmeleri, iyi huylar edinmeleri gerektiğine vurgu yapılmıştır.

4.1.2.5. Cesaret, Sabır, Metanet ve Soğukkanlılık

Ders kitaplarında çocuklardan hayatta cesur olmaları, sebât etmeleri, metanet göstermeleri ve soğukkanlı olmaları istenilmiştir. Birbiriyle bağlantılı olan bu değerlere sahip olan insanlar, akıl ve mantıkla başladığı işi başarıyla sonuçlandırır, karşılaştığı güçlüklerden yılmaz, tehlikeleri kolaylıkla atlatır, kendisinin veya başkalarının faydasına dokunur işler yaparlar.²⁵²

Sözlükte cesaret, “güç veya tehlikeli bir işe girişirken kişinin kendinde bulduğu güven”, “yürekli, yiğitlik, yürek ve göz pekliliği”, “cüret”, “atılganlık” olarak tanımlanmıştır.²⁵³

Cesaret kavramı şecâatle aynı anlamda veya yakın mânalarda kullanılmıştır. Ders kitabında ise şöyle tanımlanmıştır: “Şecâat, vazife uğrunda hayatı bile tehlikeye atmaktan ve vefâdan çekinmemektir.”²⁵⁴ “Eğer yapılacak şey son derece çalışmayı icâb ediyorsa göstermeğe mecbur olduğumuz kuvvete ‘cesaret’ denir.”²⁵⁵

Cesaret, askeri cesaret, medeni cesaret ve mesleki cesaret şeklinde üç gruba ayrılmıştır.²⁵⁶ Bunların başında askeri cesaret gelmekteydi. Askeri cesaret, bir askerin muharebe esnasındaki tutumu üzerinden ele alınmıştır. Buna göre bir askerin muharebe sırasında hayatını feda etmeyi göze alması, soğukkanlılığını muhafaza edip

²⁵⁰ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 38.

²⁵¹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 38.

²⁵² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss.44-50.

²⁵³ TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü), “Cesaret”, (Erişim: 17.05.2023).

²⁵⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s.44.

²⁵⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 16.

²⁵⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 16.

iyi nişan alarak kurşun atıp düşmana doğru kesin adımlarla yürümesi askeri cesaret demektir. Medeni cesaret ise elemlere, kederlere, zorluklara karşı durmak, kendimize güvenmek, namus ve haysiyetimizi kimseye çiğnetmemek, hatır ve gönüle bakmayarak veyahut bir kimseden korkmayarak doğruyu söylemekten çekinmemek, seçimlerde kimsenin etkisinde kalmadan vicdanının sesini dinlemek gibi şeyleri ifade etmekteydi.²⁵⁷ Vatandaşın medeni cesareti yanında mebusların ve gazetecilerin hiçbirşeyden korkmayarak daima doğruları söylemeleri de medeni cesaret örneği olarak verilmiştir.²⁵⁸ Bir diğer cesaret türü ise meslek hayatında gösterilmesi gereken cesarettir. Mesela dam üzerinde çalışan bir dülger, arızalı yollarda makinesini işleten makinist, bulaşıcı hastalıkları tedavi eden bir doktorun işi tehlikelidir ve cesaretle yerine getirilmesi gerekir ki bu tür cesarete mesleki cesaret denilmektedir.²⁵⁹

Askeri, medeni ve mesleki cesaretin yanında çocuklardan hususi hayatlarında da cesur olmaları, bir çok meşakkatlere, felaketlere maruz kaldıklarında cesâretsizlikle yeise kapılmadan kendisine ve başkalarına faydalı olmak düşüncesiyle çalışmaları; yangın, tuğyan, zelzele gibi bir felaketlere uğranıldığında hiç şaşırmmamalı ve itidali kaybetmemeleri istenilmiştir. “Cesur olanlara her yerde hürmet ederler, çünkü onlar, zayıfların hamisi ve muhafızdırlar.” “Cesurlara hürmet, korkaklardan nefret olunur.”²⁶⁰ ifadeleriyle cesaretin ve korkaklığın ürettiği sonuçlara vurgu yapılarak bu düşünceler temellendirilmiştir.²⁶¹

Çocuklardan şecâat ve cesârete küçük yaşlardan itibaren aile ve okul hayatlarında alışmaları istenilmiştir. Böylece büyüdüklerinde kendisi veya başkası haksızlığa uğradığında, tehlikeye düştüğünde veya vatan için icap ettiğinde korkusuzca yiğitlik ve cesâret gösterilebilir ki bu davranışlar takdire şayan görülmüştür.²⁶²

Cesaretin yanı sıra, yapılan işlerde sabır hususunda ise yapılan işlerde özellikle mektep hayatında devam ve sebât lazım olduğu gibi esasında insanın ömrünün sonuna

²⁵⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 35.

²⁵⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 16.

²⁵⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 16.

²⁶⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 17.

²⁶¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 16-17.

²⁶² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 49-50.

kadar başlanılan her işte devamın ve sebatın uyulması gereken çok önemli bir değer olduğuna vurgu yapılmıştır. Yapılan her işte ve meslekte başarılı olmak ve ilerlemek için gerekli bilgilere sahip olmak ve sürekli olarak bu alandaki yeni bilgileri edinerek kendi gelişimini desteklemek ve böylece hem kendisine hem de vatan ve millete faydalı bir insan olmak önemli görülmüştür. Bu konuda doktorların, arıların, karıncaların ve ipekböceklerinin çalışmaları örnek gösterilerek çalışan ve sebât eden milletlerin ilerledikleri, vatanlarını mamur hale getirdikleri, ordularının silahlarını geliştirdikleri ifade edilmiştir.²⁶³ Dolayısıyla dünyada her kuvvet ve ilerlemenin sadece irade ve istek ile değil; devam ve sebat sayesinde gerçekleştiği altı önemle çizilen bir nokta olmuştur. Bunun için çocuklardan ömürlerinin sonuna kadar hiçbir işte devam ve sebâtı elden bırakmamaları, sebat ve metanetle çalışmaları istenilmiştir.²⁶⁴

Metanet ve soğukkanlılık (itidâl-i dem) konusunda da önemli noktalara temas edilmiştir. Bu bağlamda çocuklardan hayatlarında karşılaştıkları çeşitli meşgalelerde, güçlüklerde, felaketlerde ve musibetlerde de sabır ve metanet göstermeleri istenilmiştir. Sabır ve metanet sadece hayat için geçerli ve gerekli olmayıp ordular için de elzem görülmüştür. Özellikle tarihte birçok zaferin yokluk halinde veya zor durumdayken gösterilen sabır ve metanetle kazanıldığı ifade edilerek bu durum örneklendirilmiştir. Bu sabır ve metaneti gösteremeyen milletlerin her nimetten ve her şereften mahrum kaldıkları ifade edilmiştir. Hayatta sabır ve metanet gösterilemez ise büyük üzüntülere, bezginlik ve umutsuzluğa düşüleceği, hatta bu gibi insanların kendilerini ayyaşlığa vererek daha rezil ve sefil bir hale düştükleri örneklendirilerek sabırlı ve metin olmanın ne derece önemli olduğu işaret edilmiştir. O yüzden hem şahsi hayatta hem ülkenin başına bir musibet geldiğinde yeise düşülmemesi, pes edilmemesi, şerefli ve şanlı olan sabrın ve sebatın gösterilmesi, böylelikle kolaylıkla musibetlerin aşabileceği vurgulanarak çocuklardan sabırlı ve metin olmaları istenmiştir.²⁶⁵ Buna karşın çocuklardan gerek felaketler karşısında gerekse karşılaştıkları zorlu durumlarda asla hiddete kapılmamaları, öfkeyle hareket etmemeleri şu atasözleri ile ikaz edilerek anlatılmıştır: “Keskin sirke küpüne zarar.” “Hiddet ile kalkan zarar ile oturur.” Böylece hem güzel ahlâkın gereği hem de

²⁶³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss.38-40.

²⁶⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 15.

²⁶⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 41-42.

soğukkanlılığın gereği olarak çocukların öfke duyguları ile hareket etmemeleri, soğukkanlı olup öylece karar vermeleri ve davranışları önerilmiştir.²⁶⁶

4.1.2.6. Kendine Saygı, Ağırbaşlılık, Mütevâzılık

Ders kitaplarında çocuklardan kişisel ve toplumsal saygınlıklarını sağlamaları, korumaları ve artırmaları istenilmiştir. Bunun için *riâyet-i nefis* denilen kendine saygı, ağırbaşlılık (vakar), tevâzu sahibi olmaları ve mütevâzılık fayda sağlayan haller olarak teşvik edilen değerler olmuştur. Buna karşın çocuklardan insanın saygınlığını zedeleyen, küçük düşüren hafifmeşreplik, hoppalık, kibir ve gurur gibi kötü huy ve davranışlardan kaçınılması istenilmiştir.²⁶⁷

Kendine saygı; yani ‘riâyet-i nefis’den maksat insanın hem kendine güvenmesi hem de başkalarından saygı görmeyi istemesiydi.²⁶⁸ Diğer canlılardan üstün olan insan, kendini alçaltmamalı, küçük düşürmemelidir. Bunun için önce kendisini kıymetli, saygın ve değerli bilmeli, sonra başkalarından saygı görmelidir ki bu durum “tabi bir his, adeta bir ihtiyaç” olarak görülmüştür.²⁶⁹

İnsanın söz, hal ve hareketleri ile temizlik, doğruluk, istikamet, iffet, itidal, cesaret ve her türlü güzel ahlâkî değerlere sahip olması istenilmiştir. Böylece kendi değerini, onurunu ve saygınlığını muhafaza etmiş ve artırmış olacağına vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte insanın saygınlığını zedeleyecek kötü insanlarla arkadaşlık yapmak, yalancılık, dolandırıcılık, küstahlık, ayyaşlık, korkaklık ve benzeri her çeşit olumsuz, kötü huy ve davranışlardan kaçınmaları için uyarılarda bulunulmuştur.²⁷⁰

Kendi canı ve onuru herkesinkinden daha değerli olan insanın, öncelikle kendisine güvenmesi, saygı duyması ve kendisini sevmesi gerekir. Sevgi ve saygıyı hak eden herkesin, başkalarını sevip onlara saygı duymasından önce kendi saygınlığını sağlaması elzem görülmüştür. Ders kitabı metinlerine göre, kendisine saygısı olmayan insanların başkalarından saygı beklemesinin bir anlamı yoktur.

Kendine saygısı olan kimsenin hal ve hareketlerinde vakar (ağırbaşlılık) görülür. Vakar, insanın mevki’ ve makamına göre harekette bulunması, kendisini saydırmak

²⁶⁶ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 38.

²⁶⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 35.

²⁶⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 36.

²⁶⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 52.

²⁷⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 50-53.

istemesi, onur ve haysiyetine zarar verecek davranışlardan kaçınması olarak tanımlanmıştır.²⁷¹

Kişinin kendine olan saygısını; yani vakarını koruması için hem kendi hem de ailesinin haysiyetine zarar verecek söz ve davranışlardan kaçınması istenirken vakardaki aşırılığın ise kibre vurdurulmaması istenilmiştir. “Kibirlenen kimseleri Allah da sevmez kul da sevmez.”²⁷² denilerek kibirli insanın hem Allah tarafından hem de toplumca sevilmediği vurgulanmıştır.²⁷³

Çalışma ve gayretlerle elde edilen başarıdan gurur duymanın yerinde olduğu; ancak olduğundan fazla meziyetlere sahipmişiz gibi davranarak mağrur olmamak, başkalarını hakir görmemek, vakur ve mütevazî olunmaya alışılması gerektiği gerektiği belirtilmiştir. Bu yaklaşım sayesinde kişinin herkes tarafından takdir edileceği vurgulanmıştır.²⁷⁴ Bu bağlamda verilen tavsiyeye göre, insan başkalarına karşı kibirli olmayıp tevazu göstermeli; yani alçakgönüllü olmalıdır. Nitekim bu, "Tevazu' gösterenleri Allah yükseltir" hadis-i şerifi gündeme getirilerek dinen de uygun görülen bir yaklaşım olarak konumlandırılmıştır.²⁷⁵

Bir ders kitabına göre, "tevâzu demek, -ifrata varmamak şartıyla- sözde ve işde naziklik ve alçak gönüllülük göstermek demektir. Bu anlamda, başkalarından başkalarından saygı ve nezaket görmek isteyen herkesin başkalarının da saygı ve nezakete layık olduklarını unutmamaları tavsiye edilmiştir.²⁷⁶

4.1.2.7. Doğruluk, Dürüstlük

Ders kitaplarında çocuklardan sahip olmaları istenen değerlerden biri de “doğruluk” ve “dürüstlük”tür.²⁷⁷

Bu kitaplara göre, insanın başkaları nazarında saygın ve değerli olması, verdiği sözü tutması yani sözüne, va'dine, ahdine, akdine sadık kalmasını gerektirmektedir. Söz ve va'd, gerek sözlü gerekse yazılı olsun kişinin namus sözü kabul edilmiştir. Dolayısıyla onurlu, saygın ve terbiyeli bir insanın mutlaka verdiği sözü yerine

²⁷¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 36-37.

²⁷² Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 40.

²⁷³ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 37.

²⁷⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 22.

²⁷⁵ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s.38.

²⁷⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 38.

²⁷⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 83-87.

getirmesi gerekli görülmüş, elinden gelmeyecek iş için de asla söz vermemesi ve de bir vaatte bulunmaması uygun bulunmuştur.²⁷⁸ Hatta verilen sözde belirli bir saat kararlaştırılmışsa o saatin beş dakika bile geçirilmemesi istenilmiştir. Çünkü bekletilen süre başkalarının işlerini, ticaretini aksatacağından bunda kusur eden insanın hem yalancı hem de kötü alışkanlık etmiş olacağı vurgulanmıştır.²⁷⁹

Bu bağlamda doğruluk ve dürüstlüğü zedeleyen, ortadan kaldıran söz ve davranışlardan kaçınılması istenilmiştir. İnsanı doğruluğa götüren söz ve davranışlar övülmüş, insanı doğruluktan alıkoyan ne kadar kötü düşünce ve davranışlar varsa onlar da kötü addedilmiş ve yapılmaması istenilmiştir. Bunun için doğru, dürüst, samimi dostlar edinilmesi tavsiye edilmiş, kötü davranışlara sahip insanların etkisinde kalmamak ve zarara uğramamak için de bu kişilerden uzak durulması istenilmiştir. Dikkat çekici bir husus olmak üzere, ahlâk ilmi ve İslam dinin bir emri gereği teşvik edilen başta doğruluk olmak üzere güzel huy ve davranışların sadece Müslümanlara değil, yabancılara da gösterilmesi istenmesiydi.²⁸⁰

Ayrıca verilen sözlere, imzalanan yazılı akitlere ve anlaşmalara uymayanların cezalandırıldıkları, daha da önemlisi toplum vicdanında lanet ve refrete uğradıkları ve herkesin gözünde hırsız ve yalancıdan bir farkları kalmadığı belirtilerek müstakbel vatandaşlar açıkça ikaz edilmişlerdir.²⁸¹

Sözüne sadıklık, sözünün eri olmak Türklerin milli adetlerinden biri olarak ifade edilmiştir. Ayrıca verilen sözü tutmak, insanlığın birinci şartı, namusluluğun ve insanlığın gereği olarak da takdim edilmiştir. Çocuklardan hayatlarında verdikleri sözden, vaatlerinden asla dönmemeleri istenilmiş, buna da küçük yaşlardan itibaren alışmaları salık verilmiştir.²⁸²

Toplumda doğruluk ve güven yaygın olmadığı takdirde kalkınma, ilerleme ve mutluluğun mümkün olamayacağı kaydedilmiş; bu itibarla yalan, toplumu tahrip eden bir alışkanlık ve yalancı da insaniyetin düşmanlarından addedilmiştir. Bundan dolayı

²⁷⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 83.

²⁷⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 84; A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 64.

²⁸⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 83.

²⁸¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 84.

²⁸² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 83.

yalan, toplumu tahrip eden bir alışkanlık olduğu için yalancı da insanîyetin düşmanlarından sayılmıştır.²⁸³

Gerek kişiler arasında gerekse ticaret hayatında verilen sözler, yapılan anlaşmalar baskı altında olmadan gönül rızası ile yapılmış ise bunlara uymanın hem ahlâkî hem de yasal zorunluluk olduğu ifade edilmiştir. Ancak baskı, zorlama, korkutma, aldatma ve benzeri şekilde kendi isteğimiz dışında verilen sözlere, imzalatılan senet ve evraklara vicdanen ve kanunen uyulmayabileceği istinai bir durum olarak ifade edilmiştir.²⁸⁴ Bunun dışındaki tüm sözlere, yazılı, imzalı senet ve anlaşmalara uyulması gerektiği önemle vurgulanmış; aksi takdirde kanunen de cezalandırılacağı hatırlatılmıştır. Ama en büyük cezanın toplumun lanet ve nefretini celbedip kişinin toplumda itibarını kaybetmesi olarak gösterilmiştir.²⁸⁵

İnsanın şakadan olsa bile asla yalan söylememesi gerektiği belirtilmiştir. Çünkü insanın yalana böylece alışabileceği ve çoğu kez elinde olmadan yalan söylemekten kurtulamayacağı kaydedilmiştir. Bununla beraber, hakikati gizlemek ve dolayısıyla yalan söylemek bazı istisnai hallerde adeta bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bu istisna hallerden biri şöyle ifade edilmiştir: "Mesela bir validenin gurbetteki evladı vefat etmiş, uygun zamanı beklemeden söylemek doğru olmaz, olabilir ki ihtiyar annenin vefatına sebebiyet verebilir. Ölecek hastaya bunu söylemek doğru olmaz."²⁸⁶

Yalancılık, koğuculuk ve hırsızlığın her dinde yasaklandığı belirtilerek bir yandan bu tür kötü söz ve davranışlardan kaçınılması salık verilirken bir yandan da vereceği zararlar düşünülerek bu kötü huylara sahip kişilerden de uzak kalınması istenilmiştir. Yalancıların hiç kimsenin yanında zerre kadar itibarının ve saygınlığının olmadığını, herkesin onu küçük gördüğünü, her yerde alçak bir adam olarak görüldüğü, yalancıların hiç kimsenin yanında zerre kadar itibarlarının ve saygınlıklarının olmadığını, herkesin onları küçük gördüğü, her yerde alçak bir adam olarak görüldükleri, öyle kimselerin ne Allah tarafından ne de kullar tarafından sevildikleri belirtilerek olumsuz birer aktör olarak konumlandırılmışlardır.²⁸⁷

²⁸³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 171.

²⁸⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 84; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 177-178.

²⁸⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 84.

²⁸⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultâniyyenin İbtidâi Sınıflarının Dördüncü Senesi), s. 172.

²⁸⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 20-21.

Bir kimseden diğer bir kimseye laf taşımak anlamına gelen koğuculuk da bir tür yalancılık olarak görülmüştür. Dinen yasaklandığı kaydedilen koğuculuk, hem başkalarının arasını açması hem de insanları birbirine düşürmesi bakımından uygun görülmeyerek olumsuzlanmıştır. Bu yüzden çocuklardan laf taşımamaları ve bu tür fesat ve ahlâksız insanlara yaklaşmamaları istenmiştir.²⁸⁸ Yine riyakarlığın ve dalkavukluğun da başka bir yalancılık türü olduğu belirtilmiştir. Bu anlamda, menfaat için başkasına yalandan faziletler, meziyetler isnad etmek veya olmayan bir durumu varmış gibi göstermeye çalışmak insanın itibarını, saygınlığını zedeleyeceği için bir tür yalancılık olan “riyakarlık” ve “dalkavukluk” yerilmiş ve kaçınılması gereken davranışlar olarak gösterilmiştir. Bunların yerine çocuklara istikamet, yani doğruluk üzere yaşamaları tavsiye edilmiştir.²⁸⁹

Kişinin kendisine, dinine, ailesine, topluma, devletine ve insanlığa karşı doğruluk üzerine olması, doğru sözlü olması, verdiği sözü yerine getirmesi “sözünün eri olması”, şaka da olsa yalan söylememesi, imzaladığı sözleşmeye uyması, koğuculuk ve riyakarlık etmemesi; kısaca “kâmil insan” olması istenmiştir. Toplumun barış, huzur, güven ve refahının da buna bağlı olduğu belirtilmiştir. Doğruluk üzerine olan insanların ailesi, iş hayatı, çevresi ve toplum tarafından takdir edildiği, sevildiği, itibar gördüğü ifade edilmiştir. Doğruluk üzere olmayanların acınacak halleri belirtilerek bu kişilerin toplumun huzur, güven ve barışını bozduğu belirtilmiştir. Bu yüzden bu kişilerin din ve ahlâkça görülmediklerinden, kanunen de cezalandırıldıklarından bahsedilerek bu kişilerden uzak kalınması, doğru, dürüst dostlar edinilmesi salık verilmiştir.

4.1.2.8. Çalışmak (Say')

Ders kitaplarında önemle üzerinde durulan değerlerden biri de çalışmak (say') olmuştur.

Meşrutiyet'in ilk mekteplerinde, geleceğin aynı zamanda "çalışan, çalışkan vatandaşları" yetiştirilmek istenmiştir. Çalışkan olmak, müstakbel vatandaşın makbul hallerinden biri sayılmıştır.²⁹⁰

²⁸⁸ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 22.

²⁸⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 175.

²⁹⁰ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 431.

Yine dönemin kitaplarında vatandaşlık görevleri yanında kamusal bir görev olarak çalışmak, bir erdem olarak çalışkanlık yüceltilmiş; “terakki” yani ilerlemenin de ancak çalışmakla mümkün olacağı vurgulanmıştır.²⁹¹

II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde eğitim politikalarının çocukları tembelleştirdiği eleştirisinden hareketle bu dönem iptidai mekteplerin tüm kademelerinde öğrenciler çalışmaya, çalışkan olmaya teşvik edilmiştir. O yüzden bu dönemde yeni bir yaklaşımla artık çalışmak, çalışkan olmak sadece kişinin değil toplum ve devletin refahı ve mutluluğu için fakir, zengin herkesin borcu ve ödevi olarak telakki edilmeye başlanmıştır.²⁹²

Say’, “*çalışmak ve çabalamak*” olarak tanımlanmıştır.²⁹³ Bir ders kitabına göre çalışmak, ihtiyaçtan doğar ve insan yaşamında ihtiyaçlarını gidermek için de paraya ihtiyaç duyar. Bunu da namusuyla çalışarak elde etmesi gerekir. Çalışma ile kendisinin ve insanlığın ihtiyaçları giderilecek böylece de toplum selamete ulaşacaktır. O yüzden herkesin çalışması gerekiyordu.²⁹⁴ “(...) çalışmağa, hem sıhhatimiz, hem de saadet ve mâîşetimizin te’mini için mecburuz.”²⁹⁵ ifadeleri ile çalışmanın kişiye çok yönlü sağladığı faydaları da özetlenmiştir.

Çalışma, bedenî ve fikri olarak ikiye ayrılarak medeniyetin ilerlemesi için ikisinin de elzem olduğu vurgulanmıştır. Çalışma ve iş sayesinde insanın ihtiyacını giderebildiği, bedenini kuvvetlendirdiği, başkalarına faydalı olduğu hissi ile neşe duyduğu ve zevk aldığı, toplumda kıymet ve saygınlığının arttığı belirtilmiştir. Çalışmanın aynı zamanda insanda tembellikten oluşabilecek can sıkıntısı ve fenalığı da uzaklaştırdığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda toplumda çalışanların ve çalışkanların sevilip takdir edilmekte olduğu kaydedilmiş; vatanın gelişmesi ve güçlenmesi gençlerin çok çalışmasına bağlanarak çalışkanlık üstün bir değer olarak konumlandırılmış, tembellik ise ayıp ve sefaletin başlangıcı olarak görülüp olumsuzlanmıştır.²⁹⁶

²⁹¹ Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 88.

²⁹² Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*, ss. 175-176.

²⁹³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 15.

²⁹⁴ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 41.

²⁹⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

²⁹⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 23-25.

Sağlık, geçim ve mutluluk için bedensel ya da zihinsel çalışmanın gerekli olduğu vurgulanmıştır. Sosyal bir varlık olan insanın, ihtiyaçlarının tamamını tek başına karşılayamadığı ve dolayısıyla mutlaka başkalarının emeğine ve ürünlerine ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. O yüzden vicdani olarak da çalışmak ve tembellikten kaçınmak gerektiği vurgulanmıştır.²⁹⁷

Çocuklukta ihtiyaçların ebeveyn tarafından karşılandığı, ancak büyüdüklerinde iş, güç ve kazanç elde edecek bir iş sahibi olmaları gerektiği vurgulanmıştır. Gençlik döneminde iş ve meslek sahibi olmazlar ise çok geçmeden fakirliğe düşecekleri ikazı yapılmıştır. Aynı şekilde zengin de olursa servetin muhafazası ve artırılması için de çalışmak gerektiği ifade edilmiştir. Çünkü vatan ve millet uğrunda hayır hasenat yapmak, okul açmak, fabrika açmak, maden işletmek, şirket kurmak için çalışmak elzem sayılmıştır.²⁹⁸ Bu bağlamda, ister zengin ister fakir olsun, çalışmanın insana sağlık, mutluluk, zenginlik ve özgürlük getireceği gibi, aileye, topluma, vatana, devletin kalkınmasına ve insanlığın ilerlemesine de fayda ve katkı sağlayacağı önemle gündeme getirilmiştir. İnsanlık için çalışmak, dini, ahlâkî ve vicdani bir görev telakki edilmiştir.

Çaba, sabır ve işbirliği ile küçük yaşlardan itibaren çalışkanlık ve çalışma alışkanlığının kazanılabileceği ifade edilmiştir. Gayret ve sabır göstermeyen çocukların okuma yazma ve diğer konularda ilerleyemeyecekleri belirtilerek çalışma yolunda gayretli ve sabırlı olmanın önemine işaret edilmiştir.²⁹⁹

Çocuklara çalışmanın önemini içeren aşağıdaki manzumenin ezberletilmesi ezberletilmesinin istenilmesi bu yaklaşımı tahkim eder niteliktedir:

Çalışalım!

Arı gezer, çiçek emer,
Kuşlar uçar, bir yem arar.
Orman renkden renge girer:
Her tarafta çalışmak var...
Tembellikden sakınelim,
Çalışmanın zamanıdır.
İnsanlığı takınelim.
İş insanın bir canıdır,
Arkadaşlar, iş başına,
Girdik çalışmak yaşına.
Mektep cennet,
Gel devam et.
Haydi haydi çalışalım.

²⁹⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

²⁹⁸ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 59-64.

²⁹⁹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 42.

Çalışmağa alışalım...
İleride herbirimiz,
İş sahibi olmalıdır;
Cennet gibi her yerimiz,
Sevinç ile dolmalıdır.
Lakin bizler, her ne olsak,
İşimizi düşünelim.
Tembellikten durup uzak
Çalışmakla öğünelim.³⁰⁰

“Tembellik nefse sarılmış bir yılanıdır. İnsanı emer, kemirir, mahveder. Sa’y ve gayret dirilerin ve sükûn ve atalet ölülerindir.”³⁰¹ ifadeleri ile atalet yani tembellik, istenmeyen, yerilen ve olumsuz bir durum olarak tarif edilirken, çalışmak keza yüceltilmiştir.

Bir ders kitabına göre vicdan, bize tembel olmamayı ve çalışmayı söyler. Çünkü toplumsal bir varlık olan insan, dünyada tek başına yaşayamaz veya ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz; haliyle başkalarının çalışmalarından faydalanır.³⁰² Bugün sahip olunan ve kullanılan her şeyin, pek çok insanın gayret ve emeğinin sonucu olduğundan hareketle, yapılan/yapılacak her şeyi severek yapmak gerektiği savunulmuştur. Bu durum, yapılan/yapılacak işin hem bireysel hem de toplumsal faydası gündeme getirilerek gerekçelendirilmiştir. Aşağıdaki satırlarda çalışma ve gayret göstermenin önemi ile tembelliğin zararları bizzat söz konusu edilerek müstakbel vatandaşlara kayda değer mesajlar verilmiştir:

Sa’y ve gayret insana her vakit lazımdır. Çalışan kulu Allah sever. Çalışmayan dünya ve ahirette mesut olamaz. Tembel bir adamın hiç kimseye faydası yoktur. İnsanlar arasında daima zararları olur. Hırsızlar, kumarcılar ve serseriler hep tembellerden olur, böyleleri hâpishanelerde çürür, mahvolur. Çalışmak sayesinde insanlar ilerlemişlerdir. Her türlü şeyleri icat etmişlerdir. Çalışmayanlar geri kalmışlar, fakir olmuşlardır; çalışmayan mezara yakışır. Hazreti Ömer efendimiz çalışmayan bir adamı yanından kovmuş, bir iş buluncaya kadar yanıma gelme, demiş. Ve tembel, ahlâksız milletler mahvolmuşlardır.³⁰³

Çocuklar, her konuda düzenli olmaya teşvik edilmişlerdir. Böylece yaşamın her alanında ilerleyip başarı elde edecekleri vurgulanmıştır. Buna karşın “İntizama riayet etmeyen insanlar terakki edemezler. Düzensiz çalışanlar, istedikleri neticeyi elde edemezler.”³⁰⁴ denilerek düzensizlik yerilmiş, her şeyde ve her çalışmada düzen, çalışmanın ve başarının önemli bir yardımcısı olarak görülmüştür.

³⁰⁰ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss.13-14.

³⁰¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 33.

³⁰² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 33-34.

³⁰³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 14.

³⁰⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 27.

4.1.2.9. Özgüven ve Girişimcilik

Ders kitaplarında çocuklardan küçük yaşlardan itibaren çalışmayı alışkanlık haline getirmeleri ve büyüdüklerinde çalışmaları istendiği gibi ileride yapacakları işlerde “girişimci” bir insan olmaları da istenilmiştir.

Meşrutiyet öncesinde herkesin memuriyeti yorulmadan, terlemeden para kazanmanın ve zengin olmanın yolu olarak gördüğünden ve çocukların mektepten çıktıktan sonra memur olsun diye mektebe gönderildiğinden bahsedilerek, bu yaklaşım eleştirilmiştir. Buna karşın küçük mektepliler memuriyet yerine, ziraat, ticaret ve sanat gibi alanlara yönlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, geçmiş dönemin memuriyet eksenli yaşam ideali yerine II. Meşrutiyet’le birlikte özgüven ve cesâretle girişimcilik teşvik edilmiştir.

Çocukların gelecekte kimseye minnet duymadan yaşamak, zengin ve mutlu olmak için memuriyetten uzak durmaları istenirken ziraat, ticaret ve sanat alanında meslek seçmeleri teşvik edilmiştir. Böylece vatana ve millete büyük hizmet edilmiş ve ülkenin kalkınmasına katkı sağlanmış olacaktı.³⁰⁵

Çocuklara “her şahsın yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümetine, dayanacak yerde doğrudan doğruya kendisine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünden, sa’y-ı zâtiyesinden beklemesi”³⁰⁶ gerektiği öğretilirken; onlardan fıkri teşebbüs sahibi, müteşebbis olmaları ve kendilerine güvenmeleri istenmiştir. Hatta çalışma hayatında başarının ve ilerlemenin birinci şartı “fıkri teşebbüs”³⁰⁷ sahibi olmak sayılmıştır.

Bazı âdemler yaşamak, kazanmak için –namuskarane- ne kadar iş varsa oraya başvururlar. Zorluğa rast gelince me’yus olmazlar, sa’ylarına devam ederler, böylelerine ‘Taşdan ekmeğini çıkarır.’ derler. Yoksa küçük bir zorluk görünce küsüp geri çekilen, çalışmaktan üşenen, çalışmayı ayıp sayan insanların ömrü sefâletle geçer.³⁰⁸

ikazıyla da çalışma hayatında zorluğa katlanmak, zorluk karşısında üzüntüye kapılmamak, karamsar olmamak ve sebât etmek gerektiği tavsiye edilmiş; aksi tutum ve davranışların da olumsuz sonuçlar üreteceği hatırlatılmıştır.

³⁰⁵ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, ss. 434-439.

³⁰⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma’lûmât-ı Medeniyye*, s. 46.

³⁰⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 33.

³⁰⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma’lûmât-ı Medeniyye*, s. 46.

İş ve meslek hayatında yenilik ve ilerleme için girişim fikrine sahip olmanın önemine şu ifadelerle temas edilmiştir:

Bir tâcirin ticaretini tevsî etmek için aradığı paralar, bir doktorun fena bir halde bulunan hastasını kurtarmak için tevessül ettiği tedbirler, bir nazırın tasavvur ettiği ıslahatın mevki-i tatbiki vaz'ı için hüsn-i niyet sahibi bazı kişileri etrafına toplayarak çalışması. İşte bütün bunlar, fikr-i teşebbüs sayesinde yapılan işlerdir.³⁰⁹

Çocuklara, bir işe başlamadan önce, o işi etrafıyla düşünmek ve başladıktan sonra da muvaffak oluncaya kadar çalışmak salık verilmiştir. Onlara, "mucidler icad ettikleri şeylerden dolayı menfaatleri helaldar olan bazı düşmanlara maruz kalacaklarından daima mücadeleye hazır olmalıdırlar" ifadeleri kullanılmak suretiyle yapılan yeniliklere karşı ortaya çıkacak olumsuzlarla daima mücadele etmeye hazır halde olmaları öğütlenmiştir.³¹⁰

Fikr-i teşebbüs, her yerde ilerlemenin daimi yardımcısı görülmüştür. "Fikr-i teşebbüs olmasaydı, muhafazakarlık, betâet carî olacaktı." ikazıyla terakki için "girişimcilik", olmazsa olmaz görülmüştür. Ancak teşebbüs fikrinin tek başına yeterli olmadığı; bununla birlikte "fikr-i ta'kib, hüsn-i niyet, iktidar, istikamet, ihlas, sebât ve gayret, ..." ³¹¹ ve benzeri ahlâkî hasletlere sahip olunmak gerektiği de salık verilmiştir.

Bu bağlamda Osmanlının son döneminde çocukların gelecekte iş ve meslek hayatları açısından kendine güvenen, öz güveni yüksek, sabırlı ve müteşebbis olmaları küçük yaşlardan itibaren yetiştirilmeye çalışılmış ve bu değerlere sahip olmaları istenilmiştir.

4.1.2.10. Tasarruflu Olmak

Çocuklardan ders kitaplarında çalışmak, üretmek kadar muktesid olmaları; yani tasarruflu olmaları da istenilmiştir. Çalışmak gibi tasarruf da çocuklara kazandırılmak istenen değerlerden biri olmuştur.

³⁰⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 33.

³¹⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 33-34.

³¹¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 33-34.

Osmanlının son döneminde kaybedilen savaşlar ve ülkenin zor ekonomik koşulları nedeniyle çocuklardan mevcut kaynakları verimli kullanmaları, para biriktirmeleri ve tasarruf yapmaları teşvik edilirken müsriflik de hoş görülmemiştir.³¹²

İslamiyet, insanın kâmil bir insan olmasını hedeflerken sahip olunması gereken erdemlerden birisinin de tasarruflu olmak olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda dini olarak israf yasaklanmış ve tasarruf teşvik edilmiştir. Aksi halde kişinin kendisinin, ailesinin, mensubu olduğu milletin ve devletin zarar göreceği ifade edilmiştir.³¹³

Küçük yaşlardan itibaren çocuklara tasarruf öğretilmeye çalışılmıştır. Tasarruf ile birlikte cömertlik teşvik edilmiş; israf ve cimrilikten kaçınmaları, hatta israfa yol açacak olan borç para dahi almamaları salık verilmiştir.

Ders kitaplarında tasarruf ve iktisat aynı manada kullanılmış olup şöyle tanımlanmıştır: “İnsanın malik olduğu servet ve sermayesini akıl ve şeriata muvafık bir şekilde sarf ve isti'mâl ederek, lüzûmsuz yere para harcamayarak bundan bir miktarını ayırıp gelecek zaman için para artırması, biriktirmesidir ki tasarruf da bu manaya gelir.”³¹⁴ Tasarruf sahibinin maksat ve niyetine göre çalışması, para biriktirmesi hem kendisine, hem ailesine hem de devletine katkı ve fayda sağlayacağı için bu değer teşvik edilmiştir.³¹⁵ Ancak paranın, "hem iyi bir hizmetkar hem de fena bir amirdir" ifadeleriyle nerede kullanılacağının önemli olduğuna vurgu yapılmıştır.³¹⁶

Tasarruf etmek sadece geçim ve zenginlik için değil gelecekte işsizlik, hastalık ve yaşlılık dönemlerinde bireysel ve ailevi ihtiyaçları gidermek, başkalarına muhtaç olmamak, borç para almamak ve sefaletе düşmemek için de önerilmekteydi.³¹⁷ Böyle davranmaya da “akilane hareket”³¹⁸ denilmiştir.

Aşağıdaki satırlarda, İçinde bulunulan zaman diliminde istifade olunan ve gurur duyulan ecdat yadigarı eserlerin tasarruf sonucu vücuda geldiği belirtilerek, hem

³¹² İrfan Davut Çam, Murat Bayram Yılar ve Orhan Ünal, “Son Dönem Osmanlı ve Güncel Ders Kitaplarında Tasarruf Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(3), 2020, ss.350-357. DOI: 10.7822/omuefd.80879

³¹³ Cengiz Kallek, “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 178-180.

³¹⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 43.

³¹⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 43.

³¹⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 31-32.

³¹⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 27-28.

³¹⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 45.

bunları korumak hem de dolaylı olarak tasarruf yaparak benzer eserler inşa etmek teşvik edilmiştir:

(...) Ecdadımızın, büyük babalarımızın bize gayet kıymetdar yadigarları olan ve cümlemizi maddi ve manevi bir surette müstefid eden bu kadar camiler, mescidler, mektebler, medreseler, çeşmeler, köprüler, kervansaraylar o hep mübarek adamların bu maksadla servetlerinden, kazançlarından yaptıkları tasarrufun semeresi değil midir? Bu hayrat ve hasenat sahipleri ellerine geçen paraları malları, günü gününe sarf ve heder etmiş olsalardı; bunları kim ve nasıl yapabilirdi? Şimdi biz bunların şu güzel eserlerini, yadigarlarını gördükçe kalbimizde kendilerine karşı büyük bir hürmet hissi kabarıyor. Ruhları hergün fatihalarla şâd, isimleri her yerde yâd olunuyor.³¹⁹

Tasarruf etmenin ve hayır hasenat yapmanın hem dini bir gereklilik hem de ecdadın geriye bıraktığı hayır hasenat eserlerini korumak ve sayılarını da artırmak gerektiği ifade edilmiştir. Böylece hem Allah katında hem de milletin gözünde övgü, saygı ve takdire şayan insanlar olunacağı belirtilmiştir.³²⁰

Tasarrufun nasıl yapılacağına ilişkin satırlarda öncelikle evde aile reisinin bütçe yapması, bunun için de kazanılan ve harcanan paranın daima bir deftere yazılması ve ona göre harcamalarda bulunulması istenilmiştir. Aile içerisinde eşlerin gereksiz masraf yapmayarak birbirlerine yardımcı olmaları ve çocukların dahi elbiselerini, kundaralarını, kitap ve defterlerini kirletmeyerek, yırtmayarak, çabuk eskitmeyerek, kullandığı şeyleri uzun süre muhafaza ederek tasarrufa katkı sağlamaları istenilmiştir.³²¹ Çocuklara tasarruf konusunda unutulmaya başlayan güzel adetlerden örnekler verilerek tasarrufa riayet etmeleri teşvik edilmiştir. Söz gelimi kız çocukları için "çeyiz sandıklarında" çeyiz biriktirmenin, erkek çocuklar için ise "kumbaralarda para biriktirme" nin faydaları gündeme getirilmiş ve bu gibi adetlerin yeniden canlandırılması üzerinde önemle durulmuştur.³²²

Ders kitaplarında çocuklara borç almamaları ve borca alışmamaları telkin edilmekteydi. Bu telkin, borç alan veya veresiye mal alan kimsenin bütçesini denkleştiremeyeceği ve dolayısıyla borçlarını ödeyemeyeceği, bu durumda söz konusu kimsenin sefaletle düşeceği, yalancı ve itibarı zedelenmiş biri olacağı kaydedilerek gerekçelendirilmiştir. Aşağıdaki satırlar, bu duruma ilişkin bir açık bir örnek olarak sunulmuştur:

³¹⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 45.

³²⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 45.

³²¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 45.

³²² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 45.

Borç yapmayınız. Borçlu olanlar arasında bazı bedbahtlar vardır ki zayıf bütçelerinde bir türlü düzen tesis edemezler. Bazı insanlar i'tiyâd sâikasıyla borca girerler, birden bire peşin para vermeyen bir malı veresiye almakdan pek ziyade hoşlanırlar, halbuki o mal, o zaman daha çok sarf edilir, yavaş yavaş borçlar birikmeye başlar. Ay sonunda elde edilen para tamamıyla alacaklılara verilir. Borç para almaya alışanlar, bazen o borçları ödeyemeyecek bir hale gelirler. Borç nihayet sefaletе sebebiyet verir. Peşin alışverişe alışınız. Kimseye borç etmeyiniz.³²³

“Borç almayı hafif bir kabahat telakki etmeyiniz. Sonra onun ne büyük bir musibet olduğunu anlarsınız.”³²⁴ ifadeleri ile borç almak, borca alışmak küçük bir kabahat olmayıp büyük bir belanın habercisi olarak konumlandırılmış ve olumsuzlanmıştır.

Tasarrufla birlikte ele alınan, aklen, ahlâken ve dinen de ayıplandığı ifade edilen israf, "insanın elinde bulunan parasını vesair emvâl ve eşyasını, yarını, gelecek zamanları, gelecek zamanlarda ne olacağının meçhul bulunduğunu düşünmeksizin hesapsız, manasız, beyhûde yere sarf ve telef etmesi" şeklinde tanımlanmıştır.³²⁵

Bu konuda halk arasında kullanılan “Bugün bulduğun bugüne; Hak, kerimdir; yarına!” sözünün şeriatça ve ahlâkça kıymeti olmadığı kaydedilmiş; “Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz.” ve “Müsrifler, şeytanların kardeşidir.” ayetleri ile “Müsrifler, bizden değildir.” hadisi gibi israf ve sefâhatin fenalığı hakkında ayet-i kerimeler, hadis-i şerifler olduğu hatırlatılarak israfa kaçmamak gerektiği, israfın dinen de doğru olmadığı vurgulanmıştır.³²⁶

İsraf, sadece para, mal ve imkanları akıl, din ve örfün dışına çıkararak tüketmek değil³²⁷ hayat için pek kıymetli olan zamanın da israf edilmesini kapsıyordu. Bir ders kitabında bu konuda kullanılan şu satırlar oldukça dikkat çekicidir: “Hayatı sever misin? O halde zamanı israf etme. Çünkü o kendisinden hayat imal edilen bir kumaştır.”³²⁸

Yine tasarruf ile birlikte ele alınan cömertliğin israf demek olmadığı belirtilmiştir. Cömertlik, insanın kendini, geleceğini, ailesini düşünerek servetini idare

³²³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 30.

³²⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 31-32.

³²⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 40.

³²⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 41-42.

³²⁷ Cengiz Kallek, “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 178-180.

³²⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 31-32.

etmesi ve fazlasıyla da başkalarına özellikle muhtaç ve hastalara vermesi olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda “Allahü Teâla, ihsan edenenleri sever.” ayeti ve birçok hadis-i şerifte cömertliğin ne büyük bir değer olduğu ifade edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gerekenin cömertlikte ölçünün korunmasıydı. Aksi halde israfa yol açacağı ikazı da yapılmıştır. “Mesela, gerçekte muhtaç olmayan bir insana para vermek veya mal bağışlamak, sık sık şuna buna ziyafet çekmek, yayan gidilmesi mümkün olan mahalle araba ile gitmek, kendine veya ailesine gerekli olan bir şeyi gösteriş için başkasına vermek cömertlik değil, israftır.” denilmiştir.³²⁹

Tasarruf teşvik edilirken hem cömertlikte hem de tasarrufta ölçüyü kaçırmamak gerektiği belirtilmiştir. Cömertlikte ölçüyü kaçırınca nasıl israf olursa tasarrufta da ölçüyü kaçırınca açgözlülük ve cimrilik meydana gelmekteydi. Cimrilik, insanın kalbindeki her türlü yüce duyguları, değerleri yok edeceğinden dinen ve ahlâken hoş görülmemiş, kendisine faydası olmayan cimrinin, ailesine, milletine ve başkasına da bir faydası olamaz denilmiştir.³³⁰ Dolayısıyla tasarruf ve cömertlik teşvik edilirken müsriflik ve cimrilik de hoş görülmemiştir.³³¹ Bir ders kitabında söz konusu edilen “İnsanların en zengini muktesid olandır. En fakiri de hasis olandır.” şeklindeki ifadelerden açıkça anlaşıldığı üzere tasarruf zenginlik, cimrilik ise fakirlik olarak telakki edilmiştir.³³² Görüldüğü üzere cimrilik, dinen, ahlâken ve toplumca ayıplandığı, hoş görülmediği gibi kendisine fayda sağlamayacağı kaydedilerek böyle bir kimse olmamak gerektiği tavsiye edilmiştir.

4.1.3. Ailevî Değerler

Aile, aile kurmak, vatansever iyi bir evlat yetiştirmek, anne ve babaya karşı minnettarlık, itâat, hürmet, muhabbet, sadakat, muâvenet, hizmet ve aile büyüklerine hürmet, bağlılık ailevi değerler olarak öne çıkanlardır.

4.1.3.1. Aile

Aile, geleceğin vatandaşı olan çocuklara değerlerin öğretildiği ve aktarıldığı ilk yerdir. Toplumun temeli olan ailenin kutsallığı ve değeri geçmişten bu yana üst düzeyde tutulmuştur. Ailenin kurulması, sürdürülmesi, eşlerin birbirlerine, ebeveynin

³²⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 42.

³³⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 44.

³³¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 29.

³³² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 31-32.

çocuklarına, kardeşlerin birbirlerine, çocukların ebeveynine ve akrabalarına karşı görev ve sorumluluklarının öğretilmesine büyük önem verilmiştir.

Güçlü aile, güçlü millet ve güçlü devlet demektir. Milletın nüvesi olan aile sağlam değilse o toplum, millet ve devlet yok olmaya mahkumdur. Medeniyette ilerleyen milletlerin aileye büyük önem verdiği tarihsel bir vakaadır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet Dönemi'nde toplumu yeniden inşa etmek amacıyla iptidai mekteplerde okutulan ders kitaplarında toplumun en küçük parçası olan aile ve aile bireylerinin birbirlerine karşı görevleri konularına geniş yer verildiği görölmekteydi.³³³

Ders kitaplarında, tüm vazifelerini eksiksiz yerine getiren, ahlâkî değerlere sahip, büyük ailesi olan milletini seven, vatanına ve milletine faydalı, vatanperver bir evlat yetiştirmek vatanî bir borç olarak görölmüştür. Özellikle değerlerin çocuklara kazandırılmasında anne babanın rol model olmaları istenmiştir. Bu bağlamda sadece çocuklar değil; diğer aile bireyleri ve ebeveynin de vazifeleri detaylıca ele alınarak müstakbel anne-babalara önemli mesajlar verilmiştir.

Ders kitaplarında aile, “en büyük saadet ocağı” addedilmiştir.³³⁴ Aileye karşı görevler başlığı altında evlilik, aile, aile bağları, ailede eşlerin birbirine karşı görevleri, ebeveynin çocuklarına karşı görev ve sorumlulukları, çocukların ebeveyne karşı görev ve sorumlulukları, çocukların aile içinde anne-babaya, kardeşlerine, aile büyüklerine karşı itâat, muhabbet, şefkat ve sorumlulukları hatta aileden sayılan hizmetçilerin dahi ailedeki yeri, hakları ve onların da aile fertlerine karşı olan sorumlulukları gibi konulara geniş yer verilmiştir. Konu başlıklarından da göröldüğü üzere ders kitaplarında çocuklara aile değeri ve ailevî vazifeler, detaylıca öğretilmeye çalışılmıştır. “Aile küçük bir cemiyettir ki orada herkes hayat için elzem olan fezâili öğrenir.”³³⁵ ifadeleri ile hayat ve toplum için gerekli olan ahlâkî değerler, vazife bilinci ve vazifeleri yerine getirme alışkanlıkları ilk önce aile ocağında kazandırılmak istenilmiştir. Çünkü aile içindeki sevgi, saygı, birlik, beraberlik ve dayanışma aynı zamanda büyük aile olarak ifade edilen milletin çimentosu, birlikteliği, dayanışması, huzuru, barışı, ülkenin kalkınması ve her türlü tehlikeye karşı yekvücut olmasının yolu olarak görölmüştür.

³³³ Yazıbaşı, II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918), ss. 204-209.

³³⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 56-57.

³³⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 46.

İptidai mekteplerde okutulan ders kitaplarında; ailenin tanımı, önemi ve kimlerden oluştuğu hususunda şu satırlara yer verilmiştir:

“Aile, insanın aralarında doğup büyüdüğü, kan ve canıyla bağlı olduğu kimselerin umumiyeleridir; bunlar da baba, ana, büyük baba, büyük ana, kardeş, hemşire, teyze, hala, yenge, amuca, dayı ve bunların çocuklarıdır.”³³⁶

“Aile, ev denilince en evvel hatıra zevc ile zevce yani bir koca ile bir karı gelir. Ana, baba, evlad, torun ikinci derecede kalır. Karısız, kocasız bir aile noksandır. Çünkü yalnız başına hiçbirisi bir aile teşkil edemez. Tam bir aile vücuda getirmek için mutlaka bir erkek ile bir kadının nikahla birbirine bağlı olmaları şarttır.”³³⁷

Toplumun küçük bir numunesi olan aile, ne kadar mesut, iyi huylu ve ilerlemiş olursa o toplum o derece gelişir ve ilerler. Bunun için aile kurulmasına, görev ve sorumluluklarının yerine getirilmesine ve birbirine bağlı olunmasına son derece dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.³³⁸

“Vatana evlat yetiştirmekten büyük bir hizmet tasavvur olunamaz.”³³⁹ ve “Askerlik hizmetini ifâ eden vergisini vaktiyle veren bir vatandaşın vatanına daha mühim bir borcu kalır ki o da vatanperver, hayırhah, bütün manasıyla mükemmel evlad yetiştirmektir.”³⁴⁰ denilerek aile kurmak ve vatansever iyi bir evlat yetiştirmek vatani bir borç olarak telakki edilmiştir.³⁴¹ Böylece aile kurulması ve iyi bir evlad yetiştirilmesi çok önem verilen değerler olduğu gibi kişinin, toplumun, vatan ve milletin mutluluğu, huzuru ve kalkınmasının da yolu olarak öğretilmiştir. Bunun için çocuklara küçük yaşlardan itibaren bu bilinç kazandırılmak istenmiş, ailede çocuk olarak vazifeleri gerekçeleriyle tek tek açıklanmış, gelecekte de niçin aile kurmaları ve evlad sahibi olmaları gerektiği, müstakbel anne baba olarak da vazifeleri detaylıca öğretilmeye çalışılmıştır.

Ebeveynin vazifeleri arasında; ailesinin mutluluğuna çalışmak, birbirlerine hürmet, samimiyet ve nezaket göstermek, güzelce geçinmek bulunuyordu. Bununla

³³⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 50.

³³⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 55.

³³⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 45.

³³⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 41.

³⁴⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 41.

³⁴¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 41.

birlikte müstakil olarak aile reisi, yani baba; geçinmek, çalışma ve gayreti ile ailenin ihtiyaçlarını karşılamak, evi geçindirmek, onların hayat ve namusunu muhafaza ederek iyi, ahlâklı bir insan olmak, çocuklarına iyi bir nam bırakmak, söz ve davranışlarına özen göstermek, çocuklarına örnek olmak, çocuklarını okutup yazdırarak birlikte terbiye eylemek, müteşebbis olmalarını sağlamak gibi vazifelerle yükümlü tutulmuştur.³⁴²

Bir ders kitabına göre, aile kuran erkek, eğlenceye düşkün olmaz, ailesinde mutluluk içinde eşi ve çocukları için daha iyi çalışabilir. Bu durumdan hem ailesi hem de içinde yaşadığı toplumu yararlanır, böylece vatana hizmet edilmiş olur.³⁴³

Kadın yani zevce ise kocasına karşı gayet sadık olmak, onun ve çocuklarının namusuna, şerefine leke getirecek her türlü hallerden sakınmak, çocuklarına bakıp terbiye etmek, çocuklarının yemek ve uyku vakitlerini takip etmek, hastalığında yakinen ilgilenmek, evin içindeki işlerini görmek, evin intizamına ve güzelce idare edilmesine dikkat etmek, bütçe yaparak israf etmemek, kocanın malını muhafaza etmek, eşin istirahatine özen göstermek, eşinin mutluluğu ve acılarını paylaşmak, hastalığında veya işleri yolunda gitmediğinde kendisini teskin etmek gibi vazifeleri yerine getirmekle yükümlü tutulmuştur.³⁴⁴ Burada annenin görevleri arasında tarım toplumu olan Osmanlı'da kadının ev dışında bahçe, tarla ve ahır gibi tarım ve hayvancılıkla ilgili veya iş hayatına dair bir görevinin sayılmaması dikkat çekmektedir. Buna karşın çalışmak, ailesinin geçimini sağlamak, ailesini ve ülkesini korumak ve savunmak babaya verilen bir görev ve sorumluk olarak vurgulanmıştır.

Ayrıca ebeveynin ortak vazifesi olarak evlenmek ve dünyaya çocuk getirmek vatana, millete hizmet etmek şeklinde kabul edilmiştir. “Hangi devletin, hangi milletin nüfusu çoksa o devletin nüfuzu da o derece büyük olur.”³⁴⁵ denilerek nüfus artışı millet ve devlete bir güç artışı sağladığından, doğan ve iyi yetiştirilen çocukların sayısının çokluğundan bütün milletin fayda göreceği işaret edilmiştir.

Ailede tek çocuk sıkılacağından çok çocuk olursa bunların daha güzel ders çalışacağı ve eğleneceği ifade edilerek çok çocuk sahibi olunması teşvik edilmiştir.

³⁴² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 42-46; Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 56-57.

³⁴³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 42.

³⁴⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 51-57.

³⁴⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 58.

Ailede kardeşlerin güzelce yaşayabilmesi için birbirlerine hürmet ve muhabbet göstermeleri, keder ve mutluluklarını paylaşmaları istenilmiştir. Hatalarında ebeveyne şikayet etmek yerine affedici olmaları ve yaptıkları hataları tamir etmelerine yardım edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Biraderler ve hemşireler arasında aile ocağında başlayan birliğin bütün hayat boyunca devam etmesi salık verilmiştir. Bu konuda “İşleri yolunda olup da birader veya hemşiresini sefalette bırakan kimseye yazıklar olsun!” ifadeleri ile böyle kimseler açıkça kınanmış ve esasen böyle olmamak gerektiği mesajı verilmiştir.³⁴⁶ Aile konusunda gündeme getirilen çok çocuk sahibi olma meselesi oldukça dikkat çekicidir. Bu mesele hem çocukların kendilerine hem de ailelerine, topluma ve devlete sağlayacağı faydalar çerçevesinde ele alınmıştır. Çocuk sayısının artırılmasının teşvik edilmesinde çocukların birbirlerine ve aile fertlerine sağlayacakları katkılar göz önünde bulundurulduğu gibi toplumda söz konusu dönemde var olan birtakım sorunların da dikkate alındığı söylenebilir. Söz gelimi, toplumsal olarak az da olsa evliliğin veya aile kurmanın ötelenmesi ya da evlilikten kaçınılması, olumsuz ekonomik koşullar, geçim sıkıntısına bağlı olarak çocuk sayısındaki azalmalar, dönemin savaş koşulları nedeniyle erkek nüfusunun azalması, olası savaşlarda oluşacak asker ihtiyacı, ülkenin ekonomik kalkınması ve iş gücü için gerekli insan kaynağının temin edilmesi gibi.

Toplumda evlenmek istemeyenler ve evliliği makbul görmeyenler için ‘Bekarlık sultanlıktır.’ sözünün ahlâkça bir kıymeti olmadığı ifade edilerek bu tür sözlere itibar edilmemesi önerilmiştir. Bekar kalmak isteyenlere ahlâk ve tabiat kurallarına isyan etmiş gözüyle bakılması istenilmiştir. Evli olmayanların aile mutluluğu göremeyeceği, ömrünün daima yoksulluk, düzensizlik, üzüntü içinde geçeceği, evinde ne sevincine ne de kederine ortak olacak, hastalandığı zaman kendisine bakacak kimsesi olmayacağı uyarılarıyla da bekarlık hoş görülmeven durum olarak ifade edilmiştir.³⁴⁷

Çocukların ebeveynine karşı evlâdlık görevleri olarak minnetdalık, itâat, hürmet, muhabbet, muavenet ve hizmet etmek şeklinde sıralanmıştır.³⁴⁸ Bu bağlamda gerekçe olmak üzere şu ifadelere yer verilmiştir:

Çünkü baba ve analarımız, bizce pek kıymetli olan hayatımızın başlıca sebebi oldukları, dünyaya geldiğimiz dakikadan beri her türlü zahmetimizi çektikleri, hastalık zamanlarımızda rahat ve uykularını feda ettikleri, senelerce bizi

³⁴⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 50.

³⁴⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 58.

³⁴⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 51.

beslemek, giydirmek, tahsil ve terbiye ettirmek için birçok masraflar, fedakarlıklar yaptıkları cihetle onlara karşı minnetdar bulunmaklığımız tabiidir. Eğer onların şu lütuflarına karşı kalbimizde bir hiss-i minnet beslemez isek dünyanın en alçak adamı biz olmuş oluruz. Madem ki biz onlara karşı minnetdâriz, tabiatıyla kendilerinin her emrine itâat, şahıslarına hürmet ve muhabbet eylemeye ve ihtiyar ve muhtaç oldukları zaman onlara bütün varlığımızla, bütün kudret ve kuvvetimizle hizmet ve muavenet etmeğe de borçluyuz demektir.³⁴⁹

Kendi aralarında ise sevgi, saygı ve işbirliği olması gerektiği; böylece ailenin dirlik, düzen, sevgi ve işbirliği ile en büyük saadet ocağı olacağı vurgulanmıştır.³⁵⁰ Ayrıca uzak akrabalara mektup yazılması ve yakında bulunanların da sık sık ziyaret edilmesi istenilerek tüm akrabalarla olan bağın korunması ve geliştirilmesi salık verilmiştir.³⁵¹

Ailede eşler ve çocuklardan başka hizmetçiler de aile fertlerinden sayılmış ve hizmetçiler ile efendilerinin birbirlerine karşı aile ferdlerinde olduğu gibi vazifeleri olduğu söylenmiştir. Hizmetçilere fena muamele etmemek, kalplerini kırmamak, kusurlarını görünce nasihat etmek, her yediğimizden onlara vermek en büyük insanî borç sayılmıştır. Bunun aksinin hem ahlâkî hem de dînî olmadığı vurgulanmıştır. Buna mukabil hizmetçilerin de efendilerine karşı son derece itâat etmek, işlerinde ziyadesiyle gayret göstermek, efendisinin mal, can ve namusu uğrunda büyük fedakarlık ve sadakat göstermek gibi yükümlülükleri olduğu kaydedilmiştir.³⁵²

Ders kitaplarından anlaşıldığı üzere, aile kurumuna büyük bir önem atfedilmiştir. Aile kurmak, hayırlı ve vatanperver evlat yetiştirmek vatani bir borç addedilmiştir. Bu görev başta aileye, sonrasında okula verilmiştir. Evlilik ve çok çocuk sahibi olmak teşvik edilirken çocukların sağlıklı, okur-yazar ve iyi terbiye görmüş olmaları yani güzel ahlâka sahip olmaları istenilmiştir. Aynı evde yaşayan anne, baba, kardeşler ile birlikte büyük anne, büyük baba, amca, hala, yenge, yeğenler, hizmetçiler ve benzeri arasındaki vazife ve sorumluluklar detaylıca açıklanmıştır. Ailede herkes vazifelerini eksiksiz yerine getirdiğinde hem ailenin hem de milletin mutluluğu ve refahı yakalayacağı ifade edilmiştir. Bu konuda başta ebeveynler olmak üzere büyüklerin küçüklere örnek olmaları, her aile ferdinin birbiri ile iyi geçinmesi, namuslu, şerefli ve ahlâklı olması, yakınların ziyaret edilmesi, uzak akrabalarla

³⁴⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 51-52

³⁵⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 51.

³⁵¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 41.

³⁵² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 60-61.

mektuplaşılması, vatana iyi bir evlat yetiştirilmesi ve vakti geldiğinde de ailenin kurulması teşvik edilmiştir.

4.1.4. Millî Değerler

Vatan, vatanseverlik, millet, milletini sevmek, sancak ve ecdad yadigarlarına hürmet, askerlik, vergi vermek, kanunlara itâat etmek, seçme seçilme, dayanışma gibi vatana, millete ve devlete karşı olan görevler millî değerler olarak çocuklara kazandırılmak istenilmiştir. Bu döneme ait ders kitaplarında çocukların millî değerlere sahip olmaları ve bu değerleri de vazife olarak eksiksiz yerine getirmeleri amaçlanmıştır.

4.1.4.1. Vatan ve Millet Sevgisi

II. Meşrutiyet Dönemi iptidai mekteplerinde "vatan", "vatanperverlik" ve "millet sevgisi" konusuna genişçe yer verilmiştir. Çocuklarda “annesinden daha fazla vatan sevgisi” ve “ailesinden daha fazla millet sevgisi” aşılacak istenmiştir. Çocukların daha küçük yaşlardan itibaren duygu, düşünce ve davranışlarıyla vatan ve millet sevgisine sahip olmaları, onu korumaları ve geliştirmeleri için hangi vazifeleri yerine getirmeleri gerektiği öğretilmiştir. Böylece iyi bir yurtsever olarak öncelikle vatanını ve milletini sevecek, birlik, beraberlik ve dayanışma gösterecek, iyi bir tahsil alarak vatanının ilerlemesi için çalışacak, üretecek, müteşebbis olacak, vergisini verecek, kanunlara itaat edecek, askerlik yapacak, seçme-seçilme hakkını kullanacak, sancağa ve ecdad yadigarlarına hürmet gösterecek, gerektiğinde can ve mal ile fedakarlık yapacak, iyi bir terbiye ve güzel ahlâka sahip olacaktır. Hasılı tüm bu milli değerlere sahip dönemin ideal yurttaşı yetiştirilmek istenilmiştir. Bu kapsamda çocuklara vatan, vatanperverlik veya yurtseverlik ve millet kavramları ile birlikte vatani vazifeler, milli değerler öğretilmiş, ahlâklı ve iyi bir yurttaş olarak yetiştirmeleri hedeflenmiştir.

Vatan, ders kitaplarında farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bir tanıma göre vatan, "bir devletin işgal ettiği bütün yerler"³⁵³; “Ekseriya vatan kelimesinden doğduğumuz şehir veya sancak veya vilayet anlaşılır; halbuki vatan ondan çok daha vâsi’dir.”³⁵⁴, ifadeleriyle vatan yaşanılan yerleri de ihtiva eden geniş bir coğrafya olarak tarif edilmiştir. Bir başka tanımda vatan, "bir milletin oturduğu memleketler ve hükmünün geçtiği bütün yerler ve topraklar” olarak takdim edilmiş ve bu

³⁵³ Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 8.

³⁵⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 108.

topraklara Memâlik-i Osmaniye denilmiştir.³⁵⁵ Başka bir kitapta vatanın sınırları yeniden tarif edilirken yakın zamanda kaybedilen Osmanlı topraklarını da içine alan bir tanımla vatan, “hür ve müstakil vatan” ve “esir vatan” olarak iki kısım olarak gösterilmiştir. Zamanında ecdat kanlarıyla, canlarıyla elde edilen, ecdat eserleri ve mezarlarının dahi olduğu, ancak düşmanın gasp ettiği topraklar için “esir vatan”; halen elde bulunan topraklar veya memleketler için de “hür vatan” denilmiştir. “Esir vatan” için “bizden koparılmış ve hepsi terakkisini temin edecek himmet bekler.”³⁵⁶ denilmekteydi. Düşmanın eline düşen bu esir vatanın çocukların ve gençlerin çalışmalarıyla gelecekte kurtarılacağı hatta geçmişte olduğu gibi daha yüksek bir seviyeye çıkarılacağı savunulmaktaydı. Bu savunu, "esir kardeşler esaretten kurtarılacaktır"³⁵⁷ denilerek aynı zamanda esir vatanda yaşayan, ortak tarih, din ve dil bağları olan kişiler için de yapılmıştır.

Çok uluslu olan Osmanlının son döneminde kaybedilen savaşlar ve topraklar nedeniyle ülkede birlik ve beraberliği sağlamak amacıyla Osmanlıcılık fikri teşvik edilmekle birlikte³⁵⁸ çocuklarda vatanseverlik de oluşturulmak istenilmekteydi.³⁵⁹ Vatanseverlik vurgusu önce üst eğitim kademelerinde olmak üzere dönemin sonlarına doğru tüm eğitim kademelerinde Türk milliyetçiliğine evrilecektir. Bu çerçevede, öncelikle ders kitaplarında vatan, millet, askerlik, vergi kelimelerinin çocukların kalplerinde gayet güzel bir duygu uyandırdığı ve çocukların bu kelimeleri çok sevdikleri kaydedilmiş, bunlar gündeme gelince hemen fedakârlık ve mukaddes bir duygu oluştuverdiği söylenmiştir.³⁶⁰ İptidai mekteplerin son sınıflar için hazırlanmış olan bir ders kitabında geçen aşağıdaki satırlar, Osmanlı vatani, milleti ve hükümeti gibi ifadelerin gündeme geldiklerinde ön ayak oldukları heyecan paylaşılmıştır:

Bütün Osmanlılar, ‘Osmanlı vatani’, ‘Osmanlı milleti’, ‘Osmanlı hükümeti’ sözlerini işitdikçe kalbimiz adeta yerinden oynuyor, bütün muhabbetlerimiz, sevdalarımız galeyana geliyor, bizim iliklerimize, damarlarımıza işlemiştir. Vatanimizi çok severiz, onu pek büyük tanırız, vatan için ölmeyi, canımızı vermeyi en büyük bir şeref sayarız sevgili vatan!...³⁶¹

³⁵⁵ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 26-28.

³⁵⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 108-113.

³⁵⁷ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 110.

³⁵⁸ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, ss. 13-14.

³⁵⁹ Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 104.

³⁶⁰ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 25-26.

³⁶¹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 27.

Bu ifadelerden çocukların mektebin son sınıfına geldiklerinde kalplerinde vatan ve millet sevgisi ile dolu oldukları ve her türlü fedakarlığa hazır oldukları anlaşılmaktaydı.. İşte bu yüzden bu kelimeleri duyduklarında doğal olarak içlerinden “mekteplerde okuyayım, adam olayım, sonra da gece ve gündüz vatanıma ve milletime hizmetler edeyim.”³⁶² düşüncelerine sahip olacakları ifade edilmiştir. Bunun için öğretmen “İstikbalin nurlu evlatları!” hitabıyla seslenerek “Mekteplerde okuyan, iyi bir terbiye alan ve güzel ahlâk sahibi olan kimse vatanına ve milletine hizmet eder.”³⁶³ diyerek ülkenin içine düştüğü sıkıntılardan kurtulmasında çocuklara düşen görev ve sorumlulukları hatırlatmıştır.

Bir hadis-i şerifte “vatanı sevmek imandandır.” buyurulmuştur. “Vatanı sevmek imandandır, vatan bir milletin namusudur.”³⁶⁴ hadisiyle vatan sevgisinin kudsiyetine işaret edilmiştir. Çocuklara vatanın namus kadar kutsal olduğu ve onu canları pahasına korumaları gerektiği telkin edilmiştir. Bu çerçevede kaleme alınan satırlarda, vatanını çiğneten bir millet, namusunu ayaklar altına aldırması ve dolayısıyla şeref ve itibardan yoksun bir kitle olarak konumlandırılmıştır. Kutsiyetine ve önemine binaen herkes vatan için gece-gündüz demeden çalışmaya ve fedakarlıkta bulunmaya teşvik edilmişlerdir.³⁶⁵

Vatanın tanımı ve sınırları somut olarak öğretildikten sonra vatanın kutsiyeti için “aile ve anne” benzetmesi ile vatan sevgisi hem somutlaştırılmış hem de doğal bir sevgi olduğuna vurgu yapılmıştır. Devamında da nasıl ki ailemizi, kardeşlerimizi, annemizi, babamızı severiz, koruruz öyle de mukaddes olan vatanı sevmek ve korumak herkesin en büyük vazifesi olarak ifade edilmiştir:

Vatan bize ana, baba, evladdan daha mukaddesdir, daha sevgilidir. Çünkü hepimiz vatanın evladları, vatan cümlemizin en şefkatli validesidir. Onun en küçük parçasına dışarıdan bir düşman tarafından edilecek bir taarruzu hepimiz yek vücud olarak canımızla müdafaa edeceğiz. Çünkü ondan bir parçanın eksilmesi hayatımızdan bir kısmının mahv olmasıdır. Öyle ise daima lisanınızda, kalbinizde, dimağınızda yaşasın vatan teranesini tekrar ediniz.³⁶⁶

Herkes için mukaddes olan vatanı düşman tehdit edecek olursa vatanı korumak için askerliğe elverişli tüm vatandaşların muharebeye gitmeleri de mukaddes bir vazife addedilmiştir. Bu bağlamda, "ölümlerin en şerefli muharebe meydanında

³⁶² Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 25-26.

³⁶³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 30.

³⁶⁴ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 30.

³⁶⁵ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 27.

³⁶⁶ Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 8-9.

ölmektir.”³⁶⁷ ifadeleri ile vatan yolunda ölmenin en şerefli ölüm olduğu vurgulanmıştır.

Elverişli iklime, verimli topraklara, çok güzel ormanlara ve vadilere sahip, etrafı denizlerle çevrili olan vatanın çok nadir bir ülke olduğu ifade edilmiş; onun bütün kıymetleriyle sevilmesi gerektiği savunulmuştur.³⁶⁸ Hatta bu güzellikleri nedeniyle her sene çok sayıda ziyaretçinin ülkeye geldiği ifade edilerek yabancıların da bu güzelliklerin farkında olduğu belirtilmiştir. Bu topraklar sadece doğal güzellikleriyle değil, şanlı tarihi ve kahramanlıklarıyla da övgüye layık görülmüştür.

Vatanda hür ve mesud olarak yaşanıldığı, topraklarında üretilenlerle ihtiyaçların karşılandığı ve mekteplerinde okunduğu ifade edilerek onun ne büyük bir kıymet olduğu vurgulanmıştır. Çocuklara “Vatanınızı cân-ı yürekten seviniz, vatan muhabbeti bütün kalbinize dolmalı. Düşmana karşı şu mübarek vatanın saadetine, ilerlemesine çalışınız. Fakat unutmayınız ki vatanın saâdeti, ilerlemesi hep ilim ile olur.”³⁶⁹ denilerek vatani sevmeleri ve vatanın ilerlemesi için yapmaları gerekenler hatırlatılmıştır. “Vatanını seven vatani için çalışır.”³⁷⁰ ifadeleri ile çocuklara vatani sevgisinin, vatanın saadeti ve ilerlemesi için çalışmayı gerektirdiği mesajı verilmiştir. Bu doğrultuda kendileri, derslerine çok çalışmak, ilme önem verip ilim tahsil etmek ve ilimde ilerlemek gibi vazifelerle yükümlü kılınmışlardır. “Vatanın saadeti demek hepimizin saadeti demek, vatanın felaketi demek hepimizin felaketi demektir.”³⁷¹ ikazıyla vatanın saadetiyle milletin saadeti veya bunun tam tersi birbirinin mütemmim cüzü olarak takdim edilmiştir.

Bu anlamda vatanperverlik, vatanını sevmek, vatan toprakları için çalışmak ve gerekirse onun uğrunda bütün varlığını feda etmekten çekinmemek olarak tarif edilmiştir.³⁷²

Ders kitaplarında vatan değeri ile birlikte ele alınan, öğretilen ve sevdiren diğer bir değer de "millet sevgisi" olmuştur.

³⁶⁷ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 26.

³⁶⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s.61.

³⁶⁹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 43-45.

³⁷⁰ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 45-47.

³⁷¹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 43-45.

³⁷² Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 43-45.

Millet, “bir hükümetin idaresi ve tab’iyyeti altında yaşayan insanların hepsi”³⁷³ veya “Vatan-ı müşterekenin kavânin-i müşterekesi altında yaşayan ve o hakimiyetden memnun olan veya bir sebep-i ârizi ile o hakimiyetden cebren fek edilmiş ise de kalben ona merbut bulunan kardeşlerin hey’et-i mecmu’ası”³⁷⁴ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere millet, bir hükümetin yönetimi altında yaşayan insanları veya aynı vatan toprakları üzerinde yaşayan, ayrı düşseler bile kalben birbirlerine bağlı olan topluluğu ifade etmekteydi.

Bir ders kitabına göre, "millet, büyük bir ailedir. Bu ailenin anası vatan, babası hükümetdir. Milletdaşlar ise birbirinin kardaşıdır. Anamıza, babamıza, kardeşlerimize karşı nasıl bir vazifemiz varsa vatana, hükümete, milletdaşlara karşı da öyle birer vazifemiz vardır.”³⁷⁵ Ayrıca aşağıdaki satırlarda çocuklara mensubu oldukları millet, Osmanlılık vurgusu ile ifade edilmiş, Osmanlı olmaktan gurur duymak ve bu yolda çalışmak gerektiği savunulmuştur:

Milletimiz (Osmanlı Milleti)dir. Milletin efradı hangi cins ve mezhebdendir olur ise olsun (Osmanlı) olduğu cihetle birbirinin menfaatine ve saadetine çalışmak üzere (Osmanlı Sancağı) altında toplanmıştır. Osmanlı olmakla iftihar ederiz (...).³⁷⁶ (...) Biz Osmanlı milletiye, binâenaleyh vatanımızı, milletimizi sevmeliyiz. Cümlemiz aynı kavânine tabî’ olmakla iftihar etmeliyiz. (...) Madem ki vatanımız Osmanlı toprağı ve madem ki herhangi cins ve mezhepten olur isek olalım hepimiz Osmanlı milletiye, bu vatanın öz evladıyız. Vatanımızı sevmeli, saadetine, şevket ve şanına elbirliği ile çalışmalıyız.³⁷⁷

Yine Osmanlı milleti³⁷⁸ denilince Avrupa’daki gibi akla kavmiyet gelmediği belirtilmiştir. Osmanlı’da millete, Millet-i Osmaniye denilmiştir. Bununla birlikte memlekette asırlarca birlikte yaşayan Türk, Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkes, Kürd, Laz, Gürcü, Rum, Ermeni, Bulgar, Musevî gibi çeşitli unsurların tümünün doğup büyüdüğü bu toprakların vatan evladı oldukları belirtilmiş, geçmişte olduğu gibi bugün ve gelecek te de birlikte vatani korumaları gerektiği vurgulanmıştır.³⁷⁹

Vatanın selameti ve saadeti için örf âdetlerde olduğu gibi herkesin dili,³⁸⁰ dini ve mezhebi kanunen serbest olduğundan kimsenin diline, dinine ve itikadına da karışmamak gerektiği belirtilmiştir. Bunun için herkesin birbiri ile hoş geçinmesi ve

³⁷³ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 62.

³⁷⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sihhiyye, Medeniyye, Vatanîyye ve İnsânîyye*, ss. 110-111.

³⁷⁵ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 64.

³⁷⁶ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 72-73.

³⁷⁷ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 27-28.

³⁷⁸ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 24-25.

³⁷⁹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 25.

³⁸⁰ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 26.

başkalarının farklılıklarına saygının kanunen de tüm vatandaşların vazifesi olduğu kaydedilmiştir. Ancak aynı vatan topraklarında yaşayanlar arasında birlik, beraberlik ve ilerleme sağlanması, her çeşit münasebet, ticaret ve resmiyet için Osmanlı milletinin Türkçe konuşması, okuyup yazması ve bilmesi gerektiği vurgulanmıştır.³⁸¹

4.1.4.2. Askerlik Yapmak

Ders kitaplarında vatanseverliğin gereği olan ve vatani vazifeler arasında sayılan askerlik konusunda "askerlik kadar mu'teber, askerlik kadar şerefli dünyada hiçbir şey yoktur", "askerlik ne sevimli, ne şerefli bir şeydir!", "askerlik pek âlî, pek muazzездır", "askerlik mukaddes bir vazifedir" gibi ifadeler kullanılarak çocuklara askerliğin şerefli ve kudsî bir vazife oluşu ısrarla anlatılmıştır.³⁸²

Mukaddes bir vazife olarak ifade edilen askerlik, vergiye benzetilmiştir. Ancak bu nakdi bir vergi değil, belki kan ve can vergisidir denilerek yüceltilmiştir. Aynı vatan toprakları üzerinde yaşayanların ortak evi ve aile ocağı olarak görülen vatani korumak için askerlik yapmak herkesin görevi olarak nitelendirilmiştir.³⁸³

Kanun-i Esasi'nin on yedinci maddesinden anlaşıldığına göre Osmanlıların tümü askerlik yapmaya mecburdu. Çocukların yirmi yaşına gelince her sene Mart ayında askere alındıkları ve vatanını seven bir kimse için bundan daha mühim bir vazife düşünilemeyeceği belirtilerek askerliğin önemine işaret edilmiştir.³⁸⁴

Çocukların askerlik çağına gelmeden, özellikle küçük yaşlardan itibaren idman, nişancılık, atış talimi, binicilik, izcilik gibi faaliyet ve talimlerle askerliğe hazırlanmaları salık verilmiştir. "Küçüklüğünden itibaren beden terbiyesine devam eden, idman yapan, nişancılığı öğrenen, izcilik eden, ata binen bir çocuk mükemmel bir asker olur." ifadeleri bu tavsiyeyi açıkça göstermesi bakımından kayda değerdir.³⁸⁵ "Her şeyden evvel vücutca sağlam olmak ve vatan uğrunda kanımızı vermeğe hazır olmak her birimize farzdır" ifadeleri ile bedenlen sağlıklı olmak ve vatan uğruna mücadele için her an hazır bulunmak gerektiği kaydedilmiştir. Bu ifadeler, dolaylı olarak askerliğe hazırlığın gerekliliğini de vurgulamaktadır.³⁸⁶

³⁸¹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 27.

³⁸² Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 462.

³⁸³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 28.

³⁸⁴ Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 45-46.

³⁸⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 128-131.

³⁸⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 135.

4.1.4.3. Vergi Vermek

19. yüzyılın sonlarına doğru okulun işlevi, çocukları vergi ödeme ve askerlik hizmeti başta olmak üzere gelecekteki görevlere hazırlamak olarak öne çıkmıştı. Vergi görevi, modern merkezi devletin vatandaşının inşasında özel bir öneme sahipti. Vergi görevi, modern merkezi devletin vatandaşının inşasında özel bir öneme sahipti.³⁸⁷ Vatandaşın vatana, millete ve devlete karşı vazifelerinden bir diğeri de vergi vermektir. Bu bağlamda vergi vermek hem bir vazife hem de üzerinde önemle durulan bir değerdi. Ders kitaplarında çocuklara, verginin tanımı, devletin, hükümetin görev ve sorumlulukları, kamu hizmetleri anlatılarak çocukların vergi bilincine sahip olmaları, vatandaşın vergi vermesinin gerekliliği konusunda bilgilendirildiği gibi ikna edilmeye yönelik olduğu görülmektedir.

Vatandaşın vatana, millete ve devlete karşı vazifelerinden bir diğeri de vergi vermektir. Bu bağlamda vergi vermek hem bir vazife hem de üzerinde önemle durulan değerdi.

“Vergü, herkesin malından, emlâkından, arazisinden ve kazancından hükümete bir mikdar para vesâire vermesi”³⁸⁸ olarak tanımlanmıştır.

Vergiler sayesinde memleketin iyi idare edilebileceği, hükümetin iş görebileceği, halkın ve ülkenin güvenliği için polis ve jandarmaları istihdam edip maaşlarını ödeyebileceği, devletin her zaman güçlü ve büyük bir devlet kalabilmesi için ordunun ihtiyaçlarını giderilebileceği, askerlere, memurlara maaş verilebileceği, memleketin yolları ve mekteplerinin inşa edilebileceği açıklanmıştır. Böylece vergi vermenin gerekçesi gündeme getirilmiş ve bu konuda meşru bir zemin inşa edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, millet vergisini vermediği takdirde, hükümetin iş göremeyeceği, bu yüzden herkesin vergi borcunu vaktiyle ödemesi salık verilmiştir. Geleceğin vatandaşları, böyle bir durumda hükümetin vergiyi cebren alabileceği belirtilerek açıkça ikaz edilmişlerdir.³⁸⁹

³⁸⁷ Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, ss. 18, 84.

³⁸⁸ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 88.

³⁸⁹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 88.

Devletin büyümesi, kuvvetli kalması ve hükümetin görevlerini yerine getirebilmesi için vergi gelirine ihtiyaç duyduğu, bu vergilerin de neler olduğu detaylıca çocuklara öğretilerek vergi bilinci oluşturulmuştur.³⁹⁰

Vergi vermek, “Vatana askerlikten sonra edilecek en büyük hizmet”³⁹¹ olarak nitelendirilmiş; vatana karşı nakdi fedakarlığın ifa edilmesi için de çok çalışıp kazanmak gerektiği vurgulanmıştır.³⁹²

4.1.4.4. Kanunlara İtaat Etmek

Ders kitaplarında çocuklara öğretilen vazifelerden ve dolayısıyla değerlerden bir diğeri de kanunlara itâattir. “Kavânine itâat, her vatandaşın ilk vazifesi, -ki diğer bilcümle vezâîfi cami’dir- kavânine itâat etmesidir. Eğer herkes istediği vakit kanuna itaat etmek hakkı bulunduğu zâhib olur ise milletin teşkilatı derhal bozulur. Kavânine itaatin icab ettirdiği her fedakârlıkları etmeyi bilmelidir.”³⁹³ denilerek kanunlara itaatin önemi ve gerekliliği vurgulanmıştır.

“İnsanlar, haksız ve muzır e’ale karşı cezalar vaz’ eylemek, her türlü hareketlerini ve maslahatlarını tanzim etmek, haklarını ve vazifelerini tahdid ve ta’yin eylemek mecburiyetindedirler. Bu tedbirleri cem’ eden eserlere”³⁹⁴ kanun denilmiştir. “O halde kanun insanlar için elzemdir. Kanuna itaat etmek de mecburidir.” ifadeleri ile tanımdan hareketle kanunların gerekliliği ve kanunlara uymanın zorunluluğu belirtilmiştir.³⁹⁵ Çünkü kanunlar herkesin iyiliği için yapılmıştır. Eğer kanuna uyulmaz ise kuvvet, şiddet ve haksızlık artar zayıflar için çare kalmazdı. Ayrıca kanunların da seçme-seçilme hakkı ile yapılabildiği gibi ıslah da edilebileceği vurgulanmıştır.³⁹⁶

Bir ders kitabına göre, insan doğasındaki güçlünün zayıfa hükmetmesinden kaynaklanan saldırganlığı, haksızlığı ve adaletsizliği ancak yasalar ortadan kaldırabilir. Bireyler arasında ve toplumda adalet, barış, huzur ve güven ancak hukuka uymakla sağlanabilir. Toplumdaki adalet, kanunlara uymayanların cezalandırılmasıyla sağlanır. “Adaletten ayrılanları yani zalimleri Allah sevmez.” Kimse kimsenin hakkına

³⁹⁰ Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medenîyye*, ss. 49-61; A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medenîyye*, ss. 32-34.

³⁹¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medenîyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 132-133.

³⁹² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medenîyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 132-133.

³⁹³ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medenîyye*, s. 30.

³⁹⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medenîyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 117.

³⁹⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medenîyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 121.

³⁹⁶ Midhat Sadullah, Resimli, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medenîyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 53-54.

saldırmamalı, herkes özgürce çalışıp kazanmalı ki ülke ve halk kalkınsın. Aksi takdirde bu topraklarda adalet olmazsa millet de ayakta kalamaz. Böyle bir ülkede düzen, huzur ve güvenlik olmaz, ilerleme olmaz. Dolayısıyla tarihimizde olduğu gibi bir millet adalete ne kadar uyarsa o kadar ilerler.³⁹⁷

4.1.4.5. Seçme ve Seçilme Hakkı (Hakk-ı İntihâb)

Vatandaşlık vazifelerinden ve dolayısıyla önemli değerlerden bir diğeri de intihâb hakkı, yani seçme seçilme hak ve ödevidir. 1908'de Kanûn-ı Esâsî'nin ilanı ile meşrûti yönetime tekrar geçilmiş, böylece ülkeyi yönetme gücü sadece padişahta olmayıp bu güce vatandaşlar da katılmaya başlamışlardı. Bu katılım vatandaşlar için ancak seçim yoluyla gerçekleşebilmekteydi. Meşrûti düzende vatandaşlara tanınan seçme ve seçilme hakkı ve ödevi, ders kitaplarında "hakk-ı intihâb" başlığı altında çocuklara öğretilmeye çalışmıştır. Çocuklara 'hâkimiyet-i milliyeye sahipsiniz' bu hak, rey vermek hem bir hak hem de bir vazife olarak ifade edilmiştir. Çocuklara, vatandaşların Kanun-i Esasi ile seçme ve seçilme hakkına sahip oldukları, bu hakkı kullanmazlar ise kanunlardan şikâyet hakları olmadığı, eğer vatan zarar görürse bundan mesul olacakları ikaz edilerek bu hak ve ödevin önemi vurgulanmıştır.³⁹⁸

Mebusluk, milletin en şerefli ve en seçkin rütbesi olarak nitelendirilmiş ve bu çerçevede bu rütbeyi alacak mebusların iyi seçilmesi gerektiği salık verilmiştir. Nitekim mebus adaylarının kanunları bilen, memleketin ihtiyaçlarını ve bunların çözümlerini düşünebilen, hiç olmazsa memleketin ilerlemesine katkı sağlayacak bir mesleğe sahip olmalarının gözetilmesi gerektiği savunulmuştur.³⁹⁹

Çocuklara, vatandaşın seçme hakkını kullanırken; yani rey verirken kimsenin etkisi ve baskısına kapılmadan kendi vicdan ve kanaati ile memleketin gerçek ihtiyaçlarını bilen, namuslu, bilgili ve ahlâklı adayları seçmesi gerektiği öğütlenmiştir. Aksi halde seçilen adamın millete yapacağı fenalıktan Allah indinde kendisinin de mesul olacağı belirtilerek kendileri uyarılmış; dolayısıyla bu vebal ve mesuliyet unutulmadan söz konusu hakkın yerinde kullanılması istenilmiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 65-68.

³⁹⁸ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 31-32.

³⁹⁹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 31-32.

⁴⁰⁰ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 31-32; Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 68.

Ancak okuma yazma bilmeyenler için, oy pusulalarına adayların isimlerinin başkaları tarafından yazıldığı ve haliyle bu kimselerin ülke için yararlı olacak mebusları seçmede zorluk çektikleri belirtilerek okuma- yazma öğrenmenin, kısacası eğitim görmenin bu hakkı doğru bir şekilde kullanmadaki önemine de vurguda bulunulmuştur.⁴⁰¹

4.1.4.6. Sancağa Saygı

Ders kitaplarında, bir değer olarak vatanperverliğin fiilî boyutları önemle irdelenmiştir. Sancağa saygı göstermek, bunlardan biriydi.

Sancak, ay yıldızlı bayrak, fetih ve zafer ayetleri ile müzeyyen, vatanın sembolü, İslâmiyet'in yüce alameti, ordunun şerefi ve alayın namusu olarak görülmüştür. Onun muhafazası, her Osmanlı için en büyük bir şeref addedilmiştir. Osmanlı sancağını, hayatını feda ederek düşmana teslim etmeyen bir askerin, kendisine sonsuz bir şan kazanmış olduğu vurgulanarak, sancak için gösterilen fedakarlıkların ürettiği olumlu sonuçlara ışık tutulmuştur.⁴⁰² Bayrak ve sancağın saygınlığının yalnız harp zamanında olmadığı,⁴⁰³ onun daima vatanın sembolü, düşmanlara karşı İslâmiyet'in şerefi ve alameti, daima ecdadın şan ve şerefi olduğu kaydedilerek sancağın öneminin ve saygınlığının sürekliliğine vurguda bulunulmuştur. O, daima ecdadın şan ve şerefidir. Bu doğrultuda geleceğin vatandaşlarına, sancağın kalplerde hürmetle taşınması, daima ve her yerde en gözde yerde saygıyla muhafaza edilmesi yönünde öğütler verilmiştir. Bu kapsamda nerede ve hangi büyüklükte olursa olsun sancağın daima aynı sancak; vatanın sembolü, dinin alameti olduğu savunulmuştur. Onu görünce kalbin çarpması ve yerlere düşmesine müsaade edilmemesi istenilmiştir. Bu yüce duyguya sahip olanların büyüdüklerinde aynı duyguyu taşımaları gerektiği belirtilmiştir.⁴⁰⁴ Bu doğrultuda çocuklara, hakiki vatanperverlik için çok çalışmaları ve sancağa hürmet göstermeleri gerektiği öğretilmiştir.

4.1.5. İnsanî Değerler

Ders kitaplarında çocuklara kazandırılmak istenen ve bu anlamda öne çıkan insanî değerler: başkalarına karşı sevgi, saygı, hoşgörü, itaat, şefkat, merhamet,

⁴⁰¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 126-128.

⁴⁰² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 133.

⁴⁰³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 134.

⁴⁰⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 134.

cömertlik, iyilikseverlik, yardımseverlik, adalet, eşitlik ve kardeşlik, dostanelik, sadakat, minnettarlık, fedakarlık göstermekti.

Ders kitaplarından anlaşıldığına göre toplumsal bir varlık olan insan, önce kendisinden başlayarak ailesine, diğer tüm insanlara hatta canlılara karşı iyi, doğru, güzel ve faydalı olmalı. Kendisinin, ailesinin ve başkalarının mutluluğu ile toplumda barış, huzur, güven, hoşgörü, birlik ve beraberliğin oluşturulması, geliştirilmesi ve güçlendirilmesi sağlanabilmekteydi. Bu değerler, kanunî olmamakla birlikte herkesin yararına olduğu için vicdani olarak yapılması istenen, olumlu görülen duygu, düşünce ve davranışlardı. Bu yüzden iyi bir vatandaşın tüm bu değerlere sahip olması gerekli görülmüştür.

Tüm bu değerlerin eksikliği ya da aksi şekilde gösterilmesi kötü addedilmiş ve bundan kaçınılması istenilmiştir. Bu değerler, detaylıca ele alınmış ve örneklendirilmiştir. Böylece çocukların, küçük yaşlardan itibaren bilinçlenmeleri, duygu ve davranışlarıyla alışkanlık kazanmalarına gayret edilmiştir. Bunun için vicdanın rolüne dikkat çekilerek; vicdan, insanda fena söz, niyet ve davranışlar yerine iyi, güzel, faydalı niyet, söz ve davranışlar yapmayı emrettiğinden vicdana göre hareket edilmesi salık verilmekteydi. İyiliğin veya fenalığın seçimini elinde bulunduran insanın vicdanın sesini dinleyerek akıl, irade ile hep iyiliği, faydalıyı ve değerliyi seçmesi gerektiği vurgulanmıştır. Hatta elimizden gelmese dahi iyi olanı istemek ve iyi niyete sahip olmak teşvik edilmiştir.⁴⁰⁵ Bunun için başta iyiliğe niyet etmek olmak üzere güzel davranışları alışkanlık haline getirmek insanı fazilete sevk edeceğinden bu konudaki mesuliyetin unutulmaması salık verilmiştir.

İnsanî değerlere sahip olmak, bir anlamda insanlık vazifelerini yerine getirmekle eş değer olduğundan hem kendimize, hem diğer insanlara hem de vatan topraklarına hizmet edilmiş olunacağı; böylece ailede ve toplumda itibar ve saygınlık kazanılacağı ifade edilmiştir.⁴⁰⁶ İnsani değerler, insanın toplumsal bir varlık oluşu ve toplum halinde yaşamak zorunda olması nedeniyle yaşamının bir gereği olarak başkalarına karşı hayata geçirilmesi istenen vazifelerdi ve bu anlamda önemle ele alınmışlardır. Nitekim toplumsal bir varlık olan insan yalnız başına yaşayamadığı gibi maddi ve

⁴⁰⁵ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 70-71.

⁴⁰⁶ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 71.

manevi ihtiyaçlarını da yalnız başına karşılayamaz. Dolayısıyla insanın diğeri insanlara ve topluma karşı vazifelerini yapması bir ihtiyaç ve zorunluluk olarak görülmüştür.

4.1.5.1. Sevgi ve Hoşgörü

“İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağıllık göstermeye yönelten duygu”⁴⁰⁷ olarak tanımlanan sevgi, en temel ve yüce değer olarak merkeze alınmıştır. Sevgi ve sevmek maddi ve manevi anlamda çok geniş bir alana yayılmıştır.

Ders kitaplarında sıkça geçen, teşvik edilen sevgi türleri ile vazife sayılan sevmeler; Yüce Allah’ı, güzel ahlâkı, fazileti, ilim öğrenmeyi, kendisini, ailesini, akrabalarını, büyüklerini, devlet büyüklerini, arkadaşlarını, öğretmenlerini, çalışmayı, yerli üreticiyi, vatani, milleti, meşrutiyeti, cemiyeti, diğeri insanları, iyiliği, yardım etmeyi, hayvanları ve bitkileri sevmek olarak takdim edilmiştir. İfade edilen sevgi türleri dinî, şahsî, ailevi ve vatani değerler kapsamında ele alındığından tekrara düşmemek adına burada detayına girilmemiştir. Bu başlık altında sadece “başkalarını sevmek” temelinde diğeri insanlara yönelik sevgi değeri irdelenmiştir.

Başkalarını sevmenin gereklerinden biri saygı ve diğeri de hoşgördür. “Her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans”⁴⁰⁸ olarak tanımlanan hoşgörü de sevgi ile yakından ilişkili olduğundan “sevgi” değeri ile birlikte ele alınmıştır.

Osmanlının kuruluşundan itibaren Balkanlarda fethedilen topraklarda farklı din ve milletlere uygulanagelen devletin hoşgörü politikası, toplumsal bir hoşgörü kültürü olarak devam edegelmiştir. Ülkedeki başka inanç ve milletlere karşı gösterilen hoşgörü gerek İslamiyet’in emri gerekse devletin politikasıydı. Ancak son dönemlerde Balkanlardaki azınlıkların ayaklanmaları, Balkan savaşları ile ülkedeki gayri müslim tebaaya karşı tarihe not düşülecek bir insanlık örneği ile çocuklardan başkalarının inançlarına ve ibadet yerlerine saygı gösterilmesi, onların sevilmesi ve onlara karşı hoşgörülü olunması istenmekteydi. Çocuklara camilere, mescitlere, medreselere, tekke ya da Müslüman mezarlarına olduğu gibi diğeri dinlere ait kutsal mekânlara karşı da hürmette kusur etmemeleri gerektiği telkin edilmekteydi.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Sevgi”, (Erişim: 20.05.2023)

⁴⁰⁸ TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü), “Hoşgörü”, (Erişim: 20.05.2023)

⁴⁰⁹ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 420.

“Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma.”⁴¹⁰ düsturu ile kişisel ve toplumsal ilişkilerde insanlığın gerçekleşeceği, aksi halde insanların ve toplumların mutlu ve huzurlu olamayacağı ifade edilmiştir.

4.1.5.2. Saygı

Sevgi değeri ile birlikte ele alınan diğer bir değer de saygı; yani hürmettir. Sevginin olduğu her yerde mutlaka saygı da bulunmaktadır. Sevgi ve saygı et ve kemik gibi birbirini tamamlar ve vücut bulur. Saygı göstermek kadar, saygı görmek ve saygınlık, saygınlık da bir o kadar kıymetliydi.

Ders kitaplarında öne çıkan başlıca saygı türleri şunlardı: Başkalarına, ebeveyne⁴¹¹, büyüklere, devlet başkanına, yaşlı akrabalarımıza, muallimlere, cesurlara⁴¹², kadına, emeğe, hayrat ve hasenat sahiplerine⁴¹³, geleneklere, cana, mala, mülke⁴¹⁴, başkalarının hukukuna, insan haklarına, hürriyetine⁴¹⁵, haysiyetine, ırzına⁴¹⁶, fikrine, düşünce ve kanaatine, i'tikâdına, farklı din ve mezhepten olanlara saygı göstermek ve saygılı olmak.⁴¹⁷ Ders kitaplarında bu saygı türleri önemle irdelenmiş ve çocuklara bu bağlamda saygıya teşvik edici mesajlar verilmiştir.

4.1.5.3. İtâat

İtâat, çocuklara küçük yaşlardan itibaren kazandırılmak istenen bir değerdi. İtâat ve itâatkarlık konusunda önce Allah’a ve emirlerine itâat⁴¹⁸, ebeveyne, büyük kardeşlere, aile büyüklerine, diğer büyüklere, muallimlere⁴¹⁹, devlet büyüklerine, kanunlara, hükümete itâat⁴²⁰ olarak ele alınmış, çocukların kime ne için itâat etmeleri gerektiği öğretilmiştir.

⁴¹⁰ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 59.

⁴¹¹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 70-71.

⁴¹² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 17.

⁴¹³ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 45.

⁴¹⁴ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 63-64; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 152.

⁴¹⁵ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 62; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 60.

⁴¹⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 76.

⁴¹⁷ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 138-139, 147; A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 61-62; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 60.

⁴¹⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 90-91.

⁴¹⁹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 33.

⁴²⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 51-59; A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s.33.

Çocukların öncelikle Allah’a ve emirlerine itâat ederek dini vazifelerini eksiksiz yerine getirmeleri istenmiştir. Bu anlamda, güzel ahlâk dini olarak kabul edilen İslâmiyet’in emirlerini yerine getiren insanın, diğer vazifelerini de ihmal etmeyeceği veya bunları eksiksiz yerine getireceği vurgulanarak mevcut istek tahkim edilmiştir. Dolayısıyla Cenâb-ı Allah’ın emirlerine itâat etmek ve yasakladığı şeylerden kaçınmak küçük mekteplilerin muhatap oldukları önemli vazifelerden biri sayılmıştır.

Çocuklara ebeveynlerinin kendilerine küçüklükten itibaren yaptıkları iyilikler ve fedakarlıklar karşısında onlara muhabbet ve hürmetle ile birlikte itâat etmeleri öğretilmiştir.⁴²¹ Çocuklarının daima iyiliğini düşünen ve isteyen anne babanın “sözlerini daima hürmetle dinlemeli, istekleri, nasihatleri hoşla gitmese dahi istek ve emirleri yerine getirilmeye çalışılmalıdır.” denilmiştir. Çocuklar, anne ve babalarından korktukları için değil; kendilerini derin bir muhabbetle sevdikleri için hürmet ve itaat göstermeye sevk edilmişlerdir.⁴²² “Ana-babaya asi olmamak” dini vazifeler arasında sayılmıştır. Ailede sadece ebeveyne değil; büyük kardeşlere de itâat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴²³

Bir ailede mutlu yaşamak için nasıl ki aile büyüklerinin söz ve nasihatlerinin yerine getirilmesine ve bunlara itaat edilmesine ihtiyaç varsa aynı durum devlet büyükleri için de geçerli sayılmıştır. “Manevi bir aile olan bir memleket, bir vatan halkının da manevi pederlerinin, hükümetlerinin emirlerine, kanunlarına riayet ve itâat etmeleri icab eder” denilerek çocukların zihninde devlet ve hükümet somutlaştırılmış ve “manevi peder” olarak konumlandırılan hükümetin emirlerine de riayet ve itaat edilmesi salık verilmiştir.⁴²⁴

Her vatandaşın vazifelerinden biri sayılan, devletin ve ülkenin düzeni, herkesin iyiliği için yapılan kanunlara da itaat edilmesi önemsenmiştir. Kanunlara itaat edilmezse toplumda ve devlette şiddet, kargaşa, haksızlık ve adaletsizliklerin artacağı belirtilerek, böyle bir itaatin neden gerekli olduğuna açıklık getirilmiştir. Hoşumuza gitmeyen kanunlar olması halinde bile bunlara da itaat edilmesi gerektiği belirtilmiş;

⁴²¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 35.

⁴²² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 37; Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 49-54.

⁴²³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 50, 90.

⁴²⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 64-65.

ancak seçme-seçilme hakkı kullanılarak seçilecek mebuslar aracılığı ile kanuni değişikliğe gidilebileceği de öğretilmiştir.⁴²⁵

“Bir amele ustasına, bir memur amirinin emir ve talimatlarına riayet etmez ise vazifesinde kusur etmiş olur. Bir asker komutanın emrine itâat etmezse ordu ve memleket tehlikeye düşer. Aynı şekilde de kanuna itâat olmaz ise toplum da olmaz. Bunun için “genç iken itâate alışınız.”⁴²⁶ denilerek küçükken ve genç yaşlarda ebveyne, muallimlere, hükümete itâat etmeye alışan gelecekte faydalı bir vatanperver olunacağı vurgulanmıştır.

4.1.5.4. Şefkat ve Merhamet

Çocuklardan insanî vazife olarak başkalarına ve diğer canlılara şefkat ve merhamet göstermeleri istenmiş ve bu teşvik edilmiştir. Şefkat ve merhamet göstererek vicdan ve iyi niyetle yapılan iyiliklerin kendine, kardeşine, ailesine, komşusuna, çalışanına, hâsılı tüm insanlara hatta tüm canlılara karşı yapılması salık verilmiştir.⁴²⁷

Cömertliğin ve fedakârlığın annesi olarak nitelenen şefkat, lügatçe “acıyıp iyiliğini esirgememek” manasındadır. Kerem ise “lütuf, ihsan” demektir. Ahlâk ilmince şefkat ve keremden maksat herkesin başkasına karşı gücü yettiği derecede iyilik etme hissini taşımasıdır.⁴²⁸

İnsanlar birbirlerine karşı şefkatli ve merhametli olmaları, hasta, işsiz, parasız kalıp darda olanlara karşı şefkatle yardım edilmesi insanî bir vazife addedilmiştir. Eğer böyle zamanlarda insanlara yardım edilmezse, ailelerin mahvolabileceği vurgulanarak küçük mektepliler açıkça ikaz edilmişlerdir. Bedbahtları teselli etmek, felaketzedelere ve muhtaç olanlara yardım etmek; denize düşeni kurtarmaya çalışmak, garip bir insanı doyurmak, yabancı kimselere yol göstermek, onlara ikram etmek, mazluma el uzatmak, hayvanları korumak hep şefkat ve merhametin eseri olarak görülmüş ve teşvik edilmiştir.⁴²⁹

⁴²⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 53-54.

⁴²⁶ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 14, 33.

⁴²⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 74-75.

⁴²⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 88.

⁴²⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 88.

Şefkat ve merhamet örnekleri açısından Osmanlıların/Türklerin milletler arasında birinciliği kazanmış oldukları ifade edilerek kendileri ilk sırada konumlandırılmışlardır.⁴³⁰ Öte yandan, şefkat ve merhamet göstermenin kalbî ve vicdanî bir haz verdiği, bu şekilde hareket edenlerin hem kendilerinin ve hem de milletlerinin şerefini artıracığı, böylelikle en büyük ahlâkî fazilete sahip olunacağı vurgulanarak şefkat ve merhamet göstermek teşvik edilmiştir.⁴³¹

Dönemin savaşları sonunda ülkedeki hem Müslüman gariplere hem de ecnebilere karşı da ahlâk ve terbiye dairesinde iyi muamele edilmesi istenilmiş, savaşlardan geriye kalan kimsesiz Mülümanlara yardım etmek vatani bir borç addedilmiştir. Buna karşın başkalarına fenalık yapmak, haksızlık etmek, kötü kalplilik, nankörlük, bencillik ise kaçınılması istenen davranışlar olarak öğretilmiştir.⁴³²

4.1.5.5. Cömertlik

Cömert olma durumu, eli açıklık, ahilik, semahat, mürüvvet anlamına gelmektedir. Ders kitaplarında tasarruf değeri öğretilirken ele alınmıştır. Cömerlik, kazanılan para veya sahip olunan servetinin bir kısmı ile muhtaçlara, hastalara ve hayrat eserlere harcamaya denilmekte olup israf demek değildir.⁴³³ Özellikle ayet-i kerime ve hadis-i şeriflere başvurulmak suretiyle cömertliğin büyük bir fazilet olduğu izah edilmiştir. Cömertlikte ölçünün korunması gerektiği, aksi halde ölçüsüzlüğün israfa yol açacağı ikaz edilmiştir. Mesela, gerçekte muhtaç olmayan bir insana para vermek veya mal bağışlamak, sık sık şuna buna ziyafet çekmek, yayan gidilmesi mümkün olan mahalle araba ile gitmek, kendine veya ailesine gerekli olan bir şeyi gösteriş için başkasına vermek cömertlik değil, israf olarak görülmüş ve uygun bulunmamıştır.⁴³⁴

“Sehâvet, büyük bir faziletdir, fakat ailenin istikbalini tehlikeye ilkâ edecek derecede sehâvet makbul olamaz. Yalnız vatan ve din uğrunda insan bütün mâmelekini sarf ederse şayan-ı tahsîn bir hareket yapmış olur”⁴³⁵ ifadeleriyle cömertlikte itidalli

⁴³⁰ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 88-89.

⁴³¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 137-138.

⁴³² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), ss. 85-87.

⁴³³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 77-78.

⁴³⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 42.

⁴³⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 78.

olunması istenirken söz konusu din ve vatan olunca tüm servetin harcanması takdire şayan bir hareket olarak konumlandırılmıştır.

Paraya muhtaç olanlara para vermek, hastalara bakmak, sadaka vermek cömertlik sayılmıştır.⁴³⁶ Aç olan ve soğukta kalanlara sadaka, elbise ve yiyecek vermek, çaresizlere bedenen ve nakden muavenet etmekle insanın hem sevap kazandığı hem de herkesin makbulü olduğu kaydedilerek⁴³⁷ cömertlik teşvik edilen bir değer olmuştur.

4.1.5.6. İyilik ve Yardımlaşma

Ahlâkî faziletlerin en büyüklerinden biri olan iyilikseverlik, herkesin hayrını, iyiliğini istemek hissi olarak tanımlanmıştır. İyilikseverler, herkesin iyiliğini ve mutluluğunu isterler ve bundan da mutluluk duyarlar denilerek olumlu bir özne olarak konumlandırılmışlardır.⁴³⁸

Ders kitaplarında şefkat ve merhametin meyvesi olan iyilik, iyilikseverlik övülmüş beraberinde yardımlaşma ve yardımseverlik de teşvik edilmiştir. İyilikseverlerin aynı zamanda şefkat ve merhamet sahibi oldukları belirtilmiştir.

İyiliği alışkanlık haline getirmek, insanı fazilete sevk eder denilerek, iyiliğin yaşamın ayrılmaz bir parçası haline getirilmesi salık verilmiştir. Toplum halinde yaşamak zorunda olan insanın başkalarına iyilik yapmaya ve yardımlaşmaya mecbur olduğu kaydedilerek iyilik ve yardımlaşmanın toplum olmanın da bir gereği olduğu işaret edilmiştir. Öte yandan, iyilik ve yardımlaşmanın insanlığın ve medeniliğin gereği olduğu belirtilerek bir milleti oluşturan bütün vatandaşların hangi memlekete mensup olursa olsun birbirlerine yardım etme vazifesinin bulunduğu ifade edilmiştir.⁴³⁹

İnsanın dünyaya geldiği andan itibaren yaşamı boyunca başkalarından fayda ve iyilik gördüğü; dolayısıyla insanın fitratında zaten var olan iyilik hissini başkalarına karşı hayat boyu devam ettirmesi ve iyilik yapması gerektiğini unutmaması salık verilmiştir.⁴⁴⁰ İyilik sadece felakette ve zorda kalanlara karşı değil, başkalarının

⁴³⁶ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 66.

⁴³⁷ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 66.

⁴³⁸ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 89-90; Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 76.

⁴³⁹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 71.

⁴⁴⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 74-75.

mutluluğunu istemek ve iyiliğini düşünmek kadar çalışanlara ve hizmetçilere dahi merhamet ve şefkatle iyilik edilmesi gerekli görülmüştür.

Bu anlamda çocuklardan iyi bir insan olmaları, bunun için de hiçkimseyi ayırt etmeksizin herkese iyilik ve yardımda bulunmaları istenilmiştir.⁴⁴¹

4.1.5.7. Adalet, Eşitlik ve Kardeşlik

Çocuklara ders kitaplarında başkalarına karşı olan insanî vazifeler olarak toplumsal birlik, beraberlik, dayanışma ve güven için adalet, eşitlik ve kardeşlik öğretilmeye çalışılmıştır. Milli değerler arasında yer verilen “kanunlara itâat” hususu burada daha çok toplumda ve dünyadaki diğer insanlara, din ve milletten olanlara karşı davranış ve uygulamalar yönüyle ele alınmıştır. Osmanlının kuruluş ve yükseliş dönemlerinde yönetimindeki farklı din ve milletlere mensup insanlara karşı hoşgörü politikası ile birlikte adalet ve eşitlik uygulamalarıyla ülkede birlik-beraberliği ve kardeşliği tesis etmiştir. Hatta bu yüzden farklı millet, din ve mezhepten olan kitleler uzun yıllar zor zamanlarda dahi Osmanlı hakimiyeti altında kalmayı tercih etmişlerdi.

Bir ders kitabında yapılan değerlendirmeye göre, gerileme ve yıkılma dönemlerinde ise bozulan adalet, Meşrutiyet’le birlikte anayasa ve kanunlarla tekrar sağlanmaya çalışılmış; okullarda da çocuklar aracılığı ile toplumdaki adalet, kardeşlik ve eşitlik esasları yeniden canlandırılmak istenmiştir. Böylece gayri müslimlerin ayaklanmalarının önüne geçilmeye, ülkedeki gayri müslim ve Müslüman Osmanlı vatandaşları arasında kardeşlik temelinde ve “Osmanlılık” fikri etrafında birlik ve beraberlik yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Meşrutî yönetime geçilmesi ve Kanun-i Esasi’de “hürriyet, eşitlik ve adalet” vurgusunda bulunulması, hatta dönemin gazete manşetlerinde "uhuvvet", "adalet" ve "müsavat" vurgusunun öne çıkması, bu yönde önemli birer gelişme olarak kabul edilmiştir.⁴⁴²

Ders kitaplarında adalet, eşitlik ve kardeşlik birbirini destekleyen ve tamamlayan faziletler olduğundan birlikte ele alınmıştır. Müsâvat yani eşitlik, “kanun karşısında herkesin bir olması demek”⁴⁴³ olarak tanımlanmıştır. Hakiki eşitliğin insanlar arasında zengin-fakir, alim-cahil, hiçbir durum, nitelik ve benzeri ayırım gözetilmeksizin herkesin kanun önünde eşit muamele görmesi anlamına geliyordu.

⁴⁴¹ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 19.

⁴⁴² Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 60-69.

⁴⁴³ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 62-67.

Çocuklarda başkalarına karşı görülmesi beklenen bir diğer değer adalettir. Çocuklardan hakkı gözetmeleri, kimseye haksızlık etmemeleri istenilmiştir. “Adalet” ise “zulm”ün zıddı olup herkese hakkını vermektir.⁴⁴⁴

“Adalet, hakikatten ayrılmamak, kimsenin hakkına tecavüz etmemek, herkesin hakkını sahibine vermek.”⁴⁴⁵ olarak tanımlanmıştır.

Dünyanın huzur ve barışının anahtarı kardeşlikte görülerek küçük yurttaşlara şu satırlarla bu bağlamda önemli mesajlar verilmiştir:

Diğer insanların sadece bizim gibi bir insan olduğunu düşünmek, onlara karşı birtakım vazife ile görevli olduğumuzu anlamaya yeterlidir. Biz kendimiz için hak olarak her neyi tanıyorsak onu başkaları için de hak tanımamız icab eder. Hayatımıza, malımıza, namus ve şerefimize, itikadımıza başkasının saldırı veya müdahale etmesini arzu etmeyiz; o halde böyle bir saldırı veya müdahaleyi başkalarına da layık görmemeliyiz. Başkalarının bize karşı nasıl muamele etmesini istiyorsak biz de diğerlerine karşı öyle muamele etmeye alışkın olmalıyız.⁴⁴⁶

Uhuvvet, kardeşlik demek olup herkesin birbiri ile iyi geçinmesi, birbirinin hakkına saygı göstermesi ve birbirini sevmesi olarak ifade edilmiştir. Bütün vatandaşları kardeş gibi sevmek, onlarla kardeş gibi geçinmek kardeşliğin gereği olarak edilmiştir. Kardeşlik, din, kan ve toprak kardeşliği olarak kategorize edilmiştir.⁴⁴⁷ Tüm bu tanımların üstünde dünya kardeşliğinden bahsedilmiş ve dünyada yani ortak vatanı dostça yaşamak telkin edilmiştir. Kardeşliğin gerekleri şöyle ifade edilmiştir:

Çocuklar! Etrafınızdaki arkadaşlarınız, hep sizin kardeşlerinizdir. Onları çok seviniz, onlarla iyi geçininiz. Bütün dünyadaki insanlar da kardeşlerinizdir. Hepsi Allah'ın kulu, hepsi sizin gibi insandır. Bütün dünya müşterek bir vatanımız demektir. Fakat bize düşman olan varsa onun dahi boyunun ölçüsünü vermekden çekinmeyiz. İnsanlığı, merhameti yerinde yapmalıyız.

Yavrularım! Biz bütün Osmanlılar vatan ve kardaşız. Müslüman olsun, Hristiyan ve Musevi olsun hepsi bu vatanın evladıdır.

Birbirimizi sevelim, el ele verelim. Hepimiz bu vatanın ilerlemesine çalışalım. Hepimiz mesud olalım.

Şayet bize bir düşman tecavüz ederse hepimiz birden o düşmana karşı koymağa mecburuz. Çünkü bu vatan, hepimizin müşterek bir aile ocağıdır.⁴⁴⁸

Bu satırlardan anlaşıldığı üzere, tüm dünyadaki insanlarla milliyeti, dini, dili, rengi ne olursa olsun kardeş olunduğu, kardeşlerin birbirleriyle iyi geçinmeleri,

⁴⁴⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 91.

⁴⁴⁵ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni, Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 64.

⁴⁴⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 137-138.

⁴⁴⁷ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 67-68.

⁴⁴⁸ Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 67-68.

birbirlerini sevmeleri, yardımlaşmaları; eğer arada bir düşman varsa ona da haddini bildirmek gerektiği açıkça izah edilmiştir. Ayrıca, bütün Osmanlı tebaasının kardeş ve aynı vatanın evladı olduğu belirtilerek açık bir Osmanlılık vurgusu da yapılmıştır.

4.1.5.8. Dostluk

Kardeşliğin ileri safhası olan dostluk için mutluluk ve üzüntülere ortak olan kalbin seçtiği ikinci kardeşi olarak tanımlanmıştır. Dostluğun gereği ise birbirine güven duymak, hürmet göstermek, hallerini saklı tutmak ve affedici olmaktır. Çocuklara kendilerine namuslu ve faziletli insanlardan “hakiki dostlar” bulmaları söylenmekteydi.⁴⁴⁹

Çocuklara ders kitaplarında her iyi, güzel ve faydalı davranış öğretilmeye çalışılırken bu davranışları oluşturmak, geliştirmek, pekiştirmek ve korumak için hep iyi arkadaşlar ve hakiki dostlar edinmeleri; kötü huylara sahip olanlardan ise uzak durmaları ihtar edilmiştir. Çünkü “Üzüm üzüme baka baka kararır.” atasözü çok geçerli bir sözdü ve doğruluğu toplumca kabul görmekteydi.

4.1.5.9. Sadakat

Ders kitaplarında, kardeşliğin gereği olan fedakarlığın kaynağı olarak insandaki sadakat; yani içten bağlılık duygusunun kuvvetli olması gerektiği belirtilmiştir. Sadakatın çeşitleri ve herkesin yaptığı işin sadakatini göstermesi gerektiği şu satırlarla ifade edilmiştir:

İnsanoğlunun hayatını kurtarmak için malını, hürriyetini, hayatını feda etmek sadâkatdır. Sadâkat insanın göstereceği cesâretin en yüce bir delilidir. Mesleğimizin, sanatımızın gerektirdiği sadakati göstermek hepimize borçdur. Muallimleriniz günde beş altı saat size ders okutarak sıhhatini, tabip hastalarını tedavi ederek uykusunu, rahatını ve salgın hastalıklara bakarak hayatını, vapurunun batmak tehlikesini gören kaptan, sancağımızı muhafaza eden asker hayatını tehlikeye koyarak sadâkat gösterir.⁴⁵⁰

4.1.5.10. Fedakârlık

Fedakarlık ya da özveri, “Bir amaç uğruna veya gerçekleştirilmesi istenen herhangi bir şey için kendi çıkarlarından vazgeçme” olarak tanımlanmakta olup çocuklara fedakarlık nedir, çeşitleri nelerdir, kime, kimlere, neye, niçin hangi fedakarlıklar yapılmalıdır gibi hususlar tek başına ele alınmayarak diğer ahlâkî faziletlerin içerisinde öğretilmeye çalışılmıştır. Çocuklara başta kendisinin yapması

⁴⁴⁹ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 67.

⁴⁵⁰ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 68.

gereken fedakarlıklar öğretilirken başkalarının da yaptığı ve yapması gereken fedakarlıklar örneklerle anlatılmıştır. Bu fedakarlıkları derlediğimizde borç alanın kimsenin izzet-i nefsinden fedakarlığı⁴⁵¹, anne-babanın evlatlarına olan fedakarlığı⁴⁵², hizmetçinin efendisine olan fedakarlığı⁴⁵³, öğretmenin talebisini okuturken gösterdiği fedakarlık, ilim öğrenmede ve bilimsel, mesleki çalışma ve gayretlerde gösterilecek fedakarlıklar, vatan için herkesin malı ve canıyla yapacağı fedakarlıklar⁴⁵⁴, kardeşliğin gereği diğerine olan fedakarlığı⁴⁵⁵, tehlike ve felaketlerde başkalarının can ve malını korumada yapılacak fedakarlıklar örnek olarak sayılmıştır.

Ulvi bir değer olarak addedilen fedakarlık konusuna ailevi vazifelerin ifâsı için “anne babanın çocuklarına gösterdiği fedakarlık” ile “vatani vazifelerin” eksiksiz yerine getirilmesi için herkesin gayreti başta olmak üzere, malıyla, canıyla göstereceği fedakarlıklara daha çok vurgu yapılmıştır. Bunda ahlâklı bireylerin yetişmesinin temeli ailede atılacağı için anne-babaya itâatı, saygıyı, sevgiyi, birlik ve beraberlik örneğinin yaşatılması ve davranışa dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Anne-babanın fedakarlıklarını, iyiliklerini bilen ve çocukların ailelerine karşı vazifelerini eksiksiz yerine getireceğine duyulan inanç vurgulanmıştır. Aynı şekilde dönemin siyasi ve askeri koşulları altında vatanın kalkınması, birliği, bütünlüğü ve savunulması için vatana karşı vazifelerin eksiksiz yerine getirilmesi ve gerektiğinde de mal ve can ile fedakarlık yapılması istenilmiştir.

4.1.5.11. Âdâb-ı Medeniyeye Riâyet

Ehl-i irfân arasında aradım, kıldım talep,

Her hüner makbûl imiş; illâ edeb illâ edep!

Yunus Emre’ye atfedilen şu beyit⁴⁵⁶, Osmanlı toplumunda âdâba verilen öneme pek güzel karşılık gelir. Yine tekkelerde, dükkânlarda, kahvehanelerde asılı duran

⁴⁵¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyeye*, ss. 41-42.

⁴⁵² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), ss. 38-40, 47.

⁴⁵³ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyeye*, ss. 60-61.

⁴⁵⁴ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyeye*, ss. 60-61; Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyeye*, s. 30.

⁴⁵⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), s. 77.

⁴⁵⁶ M. Zeki Duman, *Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muaşeret: Görgü Kuralları*, Fecr Yayınevi, Ankara 2018, s. 563.

sayısız “Edeb yâ Hû” levhalarında olduğu gibi Osmanlı Dönemi’nde âdâb kaideleri birçok farklı yöntemle toplumda yaşatılmaya ve geliştirilmeye çalışılmıştır.

Müslüman Osmanlı toplumunda çocukların daha küçük yaşlardan başlayarak önce ailede sonra mektepte devam eden dini eğitimleri ve ahlâkî faziletleri arasında âdâb-ı muâşerete, “âdâb-ı medeniyye riayet” konusuna geniş ve ayrıntılı yer verilmiştir. Tanzimat Dönemi ile başlayıp Meşrutiyet Dönemi’nde değişen toplumda dar alandan Cumhuriyet’le beraber siyasi iradenin isteği ile toplumun tüm yaşamında şekillenecek olan geleneksel görgü kurallarından “Avrupalı hayat tarzına” geçiş görülmektedir. Çocuklara, başta aile ortamı olmak üzere evin dışında başka evlerde, sokakta, işte, yolda, vapur, tren veyahut tramvay gibi toplu taşıma araçları ve benzeri özel ve toplumsal alanlarda birer "medenilik ölçütü" olmak üzere birtakım nezaket ve görgü kaideleri öğretilmeye çalışılmıştır. Çocukların söz, hal ve davranışlarında görgü kurallarına sahip olmaları; medenî bir insan olmaları istenmekteydi.⁴⁵⁷

Bu bağlamda önce nezaket kavramı ve başkalarına karşı nazik insanların çevresinde ve toplumda nasıl değer gördüğü, sevildiği, itibar gördüğü; nazik olmayan insanların da nasıl sevilmediği, itibar görmediği öğretilirken nezaketin fazlasından kaçınılmasını, tanımadığımız insanlardan da görülen iltifatlara karşı uyanık olmak gerektiği belirtilmiştir. Nezaket, başkalarını sevmenin ön koşulu olarak telakki edilerek, başkalarına karşı selamlama ile başlayan insan ilişkilerinde aileden, yakından uzağa, evden, işe, toplu taşımadan asker ocağına, hangi din ve milletten olursa olsun tüm insanlara ve canlılara karşı gösterilmesi gereken bir fazilet ve birinci vazife olarak öğretilmiştir.

“Nezâket, başkalarının haysiyet-i zâtiyesine karşı gösterilen bir hürmet eseridir. Ebeveyninize, akrabanıza, muallimlerinize, ihtiyarlara, kadınlara, yabancılara nezâketle muamele ederseniz hürmet görürsünüz.”⁴⁵⁸ denilerek nezaketin ne olduğuna, kimlere karşı gösterilmesi gerektiğine ve sonucuna vurgu yapılmıştır.

“Nazik ve terbiyeli olmak en büyük vazifelerimizden biri”⁴⁵⁹ olarak telakki edilmiştir. Nazik olmak, vazifelerimizin ve menfaatimizin gereklerinden sayılmış; bu anlamda nezaket, ahlâk hissinin işareti ve soylu hislerin bir ifadesi olarak

⁴⁵⁷ Çam, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, s. 410.

⁴⁵⁸ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 66.

⁴⁵⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 180.

görülmüştür.⁴⁶⁰ Başkalarına küçük vasıtalarla iyilik etmek ve hoş görünmek olarak tanımlanan nezaket aynı zamanda “halde, kelimada mülayimlik, yavaşlık, tevazu göstermek”⁴⁶¹ demektir. Nezaketin, kalpte yerleşmiş olması, başkalarına karşı muhabbetten ileri gelmesi ve böylece başkalarına karşı samimiyetin ve hürmetin ortaya çıkması gerekli görülmüştür. “İşte tanıdığımız zevâtı selamlamakla bu hissiyatı izhar etmiş oluruz. İfây-ı teşekkür etmek; minnetdarlığı göstermek demektir.”⁴⁶² selam vermek, nezaketin başlangıcı, teşekkür etmek de minnettarlığın göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu davranış başkaları ile ilişkilerde öne çıkarılan bir nezaket kaidesi olarak görülmüştür. İki kimse, gizli bir şekilde konuşmaya başladıkları zaman yanlarından çekilmek, birisinin herhangi bir hareketten rahatsız olduğunu hissedince izin istemek, ihtiyaçlara ve kadınlara en iyi yerleri vermek, sıkıntı içinde bulunan bir kimseye yardımda bulunmayı teklif etmek ahlâken gayet makbul bir nezaket nişanesi olarak ifade edilmiştir.⁴⁶³

Hakiki düşünceleri ve hisleri örten, gizleyen nezaketin gösteriş için olduğu, ona aldanmamak gerektiği; bu nedenle henüz tanınmayan kimselerin samimiyetlerine ve iltifatlarına pek kapılmamak lazım geldiği ikaz edilmiştir. Böylece gerçekçi olmayan, yanıltmaya ve aldatmaya yönelik nezakete de dikkat çekilmiştir.⁴⁶⁴

Her yerde ve herkese karşı nazik olmak gerektiğinden hareketle “yalnız yabancılara karşı nezaket göstermeye mecbur olduğumuz hakkındaki yanlış fikri” terk etmek gerektiği savunulmuştur. Dolayısıyla “En teklifsiz görüştüğümüz akrabamızın ve arkadaşlarımızın yanlarında dahi nezakete muhalif bir harekette bulunmamalıyız.” uyarısı ile ebeveyne, akraba ve arkadaşlara da samimi bir şekilde, “her zaman nazikâne bir lisan kullanmak” ve nezaket göstermek gerektiği savunulmuştur.⁴⁶⁵

Nezaketsiz, kaba ve terbiyesiz kimselerin, her zaman ve mekânda mahcup olacakları ve her yerden kovulacakları belirtilerek böyle olmamak gerektiği işaret edilmiştir. Bu düşünce, "sert, ters, kaba bir insanı kimse sevmez, nezaketsiz bir insanın

⁴⁶⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), s. 72.

⁴⁶¹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 91.

⁴⁶² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), s. 72.

⁴⁶³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), ss. 72-73.

⁴⁶⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), s. 72.

⁴⁶⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye, Birinci Sene), s. 73.

hiçbir yerde itibarı olamaz. Nezaketsizlik adeta terbiyesizlik demek olup bu tür insanları da kimse sevmez"⁴⁶⁶ denilerek daha da temellendirilmeye çalışılmıştır.

Ders kitaplarına göre her şeyin bir sınırı olduğu gibi nezaketin de bir sınırı vardır. O sınır aşılar ise nezaket alaya döner. Dolayısıyla “herkesin ilmine, faziletine, yaşına, yerine göre ayrı ayrı derecelerde nezaket göstermek lazımdır”⁴⁶⁷ satırlarıyla bu ölçünün varlığına bizzat parmak basılmış; insanlara içinde bulundukları koşullar dikkate alınarak ayrı ayrı derecelerde nezaket göstermek gerektiği savunulmuştur.

Çocuklara aile ortamında başta ebeveyn olmak üzere aile büyüklerine ve hatta ev çalışanlarına karşı nezaket ve görgü kaideleri dairesinde nasıl davranmaları gerektiği tek tek anlatılmıştır. Bu bağlamda, “büyüklerin yanında bulunduğunuz zaman ihtiramkar vaziyet almak, kendinizi toplamak, ayaklarınızı uzatmamak, konuşurken makam-ı tasdikde “Evet efendim.”, makam-ı inkarda “Hayır efendim.” demeli, “siz veya zat-ı âliniz” tabirleriyle hitap etmelidir. Konuşma esnasında muhatabın sözü kat’iyyen kesilmez. Muhataba hiçbir vakit yalan isnad olunmaz. Reddedilecek bir şey olursa nazikçe “galiba bu hususta biraz yanlışyorsunuz, fikrime kalırsa” gibi tabirlerle meramınızı ifade edersiniz. Küçükler, büyüklerin meclisinde nadiren ve lüzumu kat’i olduğu zaman söze karışırlar. Hızlı hızlı konuşmazlar, yüksek sesle de gülmezler”⁴⁶⁸ ifadeleri kullanılarak çocuklara büyüklere karşı nasıl davranmaları ve kendileriyle nasıl konuşmaları konusunda önemli incelikler öğretilmeye çalışılmıştır. Öte yandan, çocuklar bir salona veya bir odaya girecekleri zaman mutlaka önce kapıyı çalmaları, “giriniz!” cevabını aldıktan sonra oraya girmeleri gerektiği yönünde de ikaz edilmişlerdir. Bu çerçevede, eve gelen bir misafirin karşısına gecelik entariyle çıkmak da karşı tarafı tahkir etmek olarak görülmüş ve uygun bir davranış sayılmamıştır.⁴⁶⁹

Selamlaşma, üstte de kısaca işaret edildiği gibi önemli bir nezaket kaidesiydi. Selama, "Selamün Aleyküm" sözcükleriyle başlanması ve cevap olarak da "Aleyküm Selam" denilmesi uygun bulunmuştur. Selamı önce küçüğün büyüğe vermesi istenmekle birlikte, büyüğün küçüğe selam vermesi de “büyüklüğe yakışır” denilerek selamı önce büyüğün vermesi de makbul görülmüştür. Tanınan bir insana birçok kez

⁴⁶⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 91.

⁴⁶⁷ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 91.

⁴⁶⁸ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 182.

⁴⁶⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 103.

rastlanıldığı zaman yalnız birincisinde selam verilmesi uygun bulunmuştur.⁴⁷⁰ Selamlama ile birlikte tokalaşma konusunda da önemli inceliklere temas edilmiştir. Söz gelimi, “ziyaret ettiğimiz zat elini uzatacak olursa derhal kemal-i samimiyetle tokalaşılır.” “Musâfaha edeceğiniz zaman elinizde eldiven varsa çıkarmak mecburiyetindesiniz.” denilerek usulde önce büyüğün elini uzatmasının beklenmesi ve eldiven varsa çıkarılması gerektiği savunulmuştur. Eski adetlerden olan ihtiyarların elini öpmek de istenilmiş, ancak “gerçi bugün fenn-i tıbb el öpmeyi sıhhate zararlı bulur, bununla beraber ihtiyar zatın elini tutup başımızı öne doğru ve eğmek vaziyetini göstermek lazımdır” denilerek el öpülmeden onu tutup eğilip alına götürme davranışının gösterilmesi uygun bulunmuştur.

“Sokakda Müslüman kadınlara akrabadan dahi olsa selam verilmez. Kendisi seslenecek olursa yanına gidilerek usulünce selam verilir. Hristiyan kadınlara selam verilir ve saygı usulü en evvel erkek îfâ eder. Yalnız İngiltere’de kadının evvela selam vermesi şarttır. Kadın selam vermeden geçecek olursa kendisine kesinlikle bakılmaz ve temenna da edilmez.”⁴⁷¹ ifadeleriyle kadınlarla selamlaşma konusunda riayet edilmesi gereken usule de açıklık getirilmiştir.

Sokakta uyulması gereken nezaket kuralları bağlamında çocuklardan yapılması istenen ve aynı zamanda kaçınılması gereken hal ve davranışlar üzerinde de durulmuştur. Söz gelimi, “Sokakda giderken şemsiyeyi başkasının başına çarpmamağa ve birbirine vuruşmamağa dikkat etmelidir. Bunun için basit bir çare vardır, herkes kalabalık yerde açılmış şemsiyesini son derece yukarı kaldırmalı ve herkes soluna doğru yürümeli.”⁴⁷² ifadeleriyle sokakta şemsiye kullanımında riayet edilmesi gereken hususlar açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca sokaklar herkesin gelip geçtiği yol olduğu için başkalarını rahatsız ve tedirgin edecek söz, hal ve davranışlardan kaçınılması gerekiyordu. Sokakda grup halinde durup konuşmak ve yan yana yürümek başkalarının geçişini zorlaştırdığı için grup halinde yürümek, başkalarının sağlığı için yere tükürmemek ve herkesin içinde el ile sümükürmemek gerektiği kaydedilmiştir. Öte yandan, ihtiyaç halinde mendil ile sessizce burnun silinmesi uygun bulunmuş, hızlı konuşulmaması ve kötü söz söylenmemesi altı önemle çizilen hususlar olmuştur. Bu bağlamda, “Esasen terbiyeli insanlar her bir yerde ve her bir zaman etrafı iz’ac edecek

⁴⁷⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 183.

⁴⁷¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 181-182.

⁴⁷² Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 104.

derecede konuşmaktan, gülmekten sakınırlar; pis sözleri ise kesinlikle ağızlarına almazlar” denilerek terbiyeli insanların sadece sokakta değil, her yerde ve her zamanda bu gibi olumsuz hal ve hareketlerden kaçındığı belirtilmiştir.⁴⁷³ Ayrıca “büyük bir zat veya bir kadınla beraber sokakta bulunurken daima sol tarafa geçmelidir. Yaya kaldırımının duvar tarafı daima kadına ve büyük zata terk olunur.”⁴⁷⁴ denilerek keza sokakta büyük bir zat veya bir kadınla nasıl yürünmesi gerektiği izah edilmiştir.

Tramvay, vapur, otobüs, şimendifer gibi ulaşım vasıtaları içinde, kıraathanelerde, umumi bahçelerde, parklarda da aynı âdâba riayet edilmesi gerektiği savunulmuştur.⁴⁷⁵ Vapurda veya tramvayda ve şimendiferlerde başka kişilerin muvafakatı alınmadan pencereyi açmak veya açık pencereyi kapamak nezakete aykırı bulunmuştur. Bu vazife pencere önünde oturan insana yüklenmiştir. Benzer bir kaide "Tiyatro ve konserlere, oyun ve çalgı başladıktan sonra girildiği takdirde asla gürültü etmemek ve herkesi rahatsız etmemek lazımdır.”⁴⁷⁶ denilerek tiyatro ve benzeri ortamlara girişler için de söz konusu edilmiştir.

Ders kitaplarında çocuklara ayrıca yemek, sofrâ ve solon âdâbına ilişkin detaylıca bilgiler verilmiş; bu konuda söylenmesi gereken söz, yapılması istenen hal ve hareketler ile kaçınılması gereken davranışlar da sıralanmıştır.

Münif Paşa'nın “Bir adamın derece-i medeniyetini, terbiye ve seviyesini anlamak için onunla bir defa bir taâm sofrasında bulunmak kâfidir.”⁴⁷⁷ sözleri ile yemek âdâbına riayetin medenilik ölçüsü olarak görüldüğü belirtilmiştir.

Sofra âdâbına göre sofraya temiz elbiseler, temiz gömlek, yıkanmış el, yüz ve taranmış saç ile oturulması gerekiyordu. Kendi evimizde bulunuyorsak herkesin sofrada yerinin bilindiği ve her zaman aynı yere oturulması gerektiği salık verilmiştir. Misafirlikte ev sahibi veya sahibesi tarafından bir yer gösterilinceye kadar beklenilmesi, yemekte çatal ve kaşık kullanmaya alışmak gerektiği savunulmuştur. Bu anlamda, el ile yemek yemek terbiyeye, nezafete ve sağlığa zararlı bulunmuştur. Ayrıca yemek esnasında kimseyi rahatsız etmemek ve sofrâ örtüsüne bir şey dökmek sofrâ âdâbının esası olarak görülmüştür. Yemek esnasında ağız

⁴⁷³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 183.

⁴⁷⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 181-182.

⁴⁷⁵ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 183.

⁴⁷⁶ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, s. 104.

⁴⁷⁷ İrvin Cemil Schick, “Sunuş”, *Âdâb-ı Taâm: Osmanlıca Âdâb-ı Muâşeret Kitaplarında Sofra ve Yemek*, ed. Kıvanç Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 11.

şapırdatmak ve ağız dolu iken lakırdı söylemek iğrenç bir manzara teşkil edeceğinden uygun bulunmamıştır. Söz konusu âdâba göre, lokmayı ağızımızda çiğnerken dudakları kapalı tutmak şarttı. Su içerken ses çıkarmaktan sakınmak ve burnu bardağın içine sokmamak lazımdı. Ağız dolu iken su içilmez ve ağızda çiğnenmiş bir şey çıkarılıp tabağa konulmazdı. Kemik, bıçak yardımıyla etten ayrılır, tabakta bırakılır ve ağıza götürülmezdi. Balık kılçığı, ufak kemik parçası, çekirdek vesaire ağızdan çıkarılacağı zaman el ile tutulmaz; kaşıkla alınarak tabağa konulurdu. Parmak, asla ağza burna götürülmezdi. Bununla birlikte, peşkiri ve sofrâ örtüsünü kirletmemeye son derece dikkat etmek gerekiyordu.⁴⁷⁸

Misafirliğe gidildiğinde de yapılması ve kaçınılması gereken hal ve davranışlar ise şöyle sıralanmıştır:

1-Bir yere davetli olarak gidildiği ve hususiyle vapurlarda (...) çağrıldığı zaman nezâfete ve tıraşlı olmağa fevkâlâde dikkat ve riayet etmeli.

2-Bir yere davetli olan kimse evvelce soğan ve sarımsak gibi kokulu şeyler yemekden sakınmalıdır.

3-Bir yere da'vet için alınan tezkere üzerine bir mâzeret ile gidilemeyecek olursa hemen o tezkereye cevap yazarak sahib-i hâneyi haberdar etmeli ve yemeğe herkesi bekletmeyecek surette ve vaktinde gitmelidir.

4-Ramazan-ı Şerifde ne kadar teklifsiz olursa olsun evvelden haber vermeden veya davet edilmeden birinin iftarına gidilmemelidir.

5-Yazın sayfiyede bulunan bir dostunun hanesine dahi haber vermeden gece yatisına gitmek, hele ailece gitmek pek münasebetsizdir. Çünkü o adamın belki o akşam birçok misafirleri vardır ve yatacak yeri yoktur.

6-Sofrada hane sahibi teklif etmeden yani yer göstermeden hemen küçük bir sandalyeye oturmak ayıptır.

7-Bir yemeğin ne olduğu sofrada yanında bulunan adamdan sorulmamalı.

8-Peşkir yani havlunun boyna bağlanması, göğse asılması ayıptır. Yalnız diz veya kısmen sofrâ üzerine konulmalı.

9-Sofraya oturulunca herkesden evvel havluyu almak aç gözlülüğe delâlet eder.

10-Sofrada hizmetçi yemek verdikten sonra taksim kaşık veya çatalını tabağa kor iken "Teşekkür ederim." demek lazımdır.

11-Bir yemekden tabağa alınan miktarı tamamen yemeksizin terk etmek iyi değildir. Çünkü bu hal; insanın o yemeği beğenmediğine delâlet eder. Bu ise hane sahibini mahcûb eyler. O halde tabağa yenebilecek kadar yemek almağa dikkat etmelidir.

12-Ekmeği ısırarak veya lokma lokma bıçakla kesmek caiz değildir. El ile lokma halinde koparmalıdır.

13-Çatal durur iken bıçakla bir yemeği ağza götürmek, hatta bıçağın muâvenetiyle de lokmayı ağza götürmek münasebetsizdir.

⁴⁷⁸ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 184.

14-Davetli olduğumuz hanenin sahibi pek kibar ve zengin ise çorba içildikten sonra kaşığı tabağın içinde bırakmalıyız. Lakin her yemek değişdikçe çatal ve kaşık değiştirecek kadar sofrâ levâzımı olmayan yerde kaşık tabağın içinde bırakılır ise hizmetçi kaşığı alub yanınıza kor; bundan hem siz hem hane sahibi utanır.

15-Bıçak ile balık yenmez, çünkü balık kokusu bıçağın demirine siner ve çıkmaz. Bundan ma'dâ kullanılmış bıçağı hardal kabına veya tuzluğa sokmak da iyi değildir.

16-Çatal ve bıçakları öndeki tabağa dokundurarak takırdı etmek ayıptır.

17-Çatal, bıçak veya kaşık kazâen sofradan yere düşecek olursa eğilip almamalı, hizmetçiden başkasını istemeli.

18-Sofralarda etmeği az yemelidir ve hele sulu yemeklere etmek batırmak ve çorbaya doğramak ve börek, tatlı, pilav, makarna ve salatayı etmekle yemek ayıptır.

19-Ağzı peşkir ile silmemeli.

20-Yemek bitmeden evvel sofrâ üzerinde bulunan yemişden yememeli. Çünkü yemiş yemekden sonra yenilir.

21-Çay içerken kaşığı fincan içinde bırakmayub tabağa koymalı ve çayı tabağa boşaltarak içmemeli.

22- Bir salonuna pardesü veya palto ile yahud elinde baston veya şemsiye olarak girmemelidir. Ve evvelce kapıyı vurarak müsâade aldıktan sonra girmelidir.

23-Bir salona, bir odaya girileceği zaman mutlaka evvelce kapu el ile vurulmalı ve “giriniz” cevabı alındıktan sonra o odaya veya salona girilmelidir.

24-Bir meclisde burun, diş ve kulak karıştırmak ve temizlemek pek büyük ayıptır.

25-Bir kimsenin masası üzerinde bulunan evrakı okumak veya yazdığı mektubu göz ucuyla olsun süzmek caiz değildir.

26-Salonlarda, sofralarda gerinmek, elini –mendilini ağzına- götürmeksizin öksürmek veya aksırmak ve gürültülü bir surette mendile sümürmek çok ayıptır.

27-Bir adamın ziyaretine gidileceği zaman onu yatağından kaldıracak kadar erken gitmemekle beraber yemek zamanları dahi hesap edilerek ona göre gidilmeli.

28-Aile içinde olan halleri başka bir meclisde söylemek ahlâksızlıktır.

29-Eve gelen bir misafire karşı gecelik entarisiyle çıkmak o adamı tahkîr etmek demektir.

30-Bir hastanın ziyaretine gidenlerin, evvel emirde o hastanın odasına dışarıdan gelen bir kimsenin kabul edülüb edilmeyeceğini sormalı ve sonra müsâade varsa girmeli ve fakat pek az oturmalı. Ve orada sigara içilmemeli.⁴⁷⁹

Ders kitaplarının önemle temas ettiği âdâb-ı muâşeret kaidelerine göre, konuşma ve sohbet esnasında soğukkanlı olmak, hiddet alameti göstermemek, huşûnet etmemek lazımdı. Fikrimize uymayan hususlarda nezaket ve terbiyeye riayet ederek

⁴⁷⁹ Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, ss. 100-103.

mütalaalarımızı açıklayabilir, fakat en küçük bir hareketle bile muhatabımızın hatırını kırmaktan ve hukukuna tecavüz etmekten kaçınmak gerekiyordu.⁴⁸⁰

Kabul edemeyeceğimiz bir şeyi şiddetle red etmeğe lüzum olmadığı, bunu tasdik etmemenin kifayet edeceği kaydedilmiştir. Özel durumlarda fikrimiz sorulacak olursa “Ben böyle zannetmiyorum veya öyle düşünmüyorum.” diyerek fikrimizi söyleyebileceğimiz keza kayıt altına alınmıştır. Mutlaka meseleyi aydınlatmaya lüzum görecektir olursak, muhatabın sözünü tamamlamasını beklemek ve sonra müsaade alıp fikrini söylemek uygun görülmüştür. Kısacası, nezaket sahibi olmak için daima muhatabı ve dinleyiciyi memnun edecek hareketlerde bulunmak, başkasını kıracak veya rencide edecek hareketten kaçınmak gerektiği savunulmuştur.⁴⁸¹

Bir cemiyette her türlü fikir ve inanca sahip insanlar bulunabileceğinden dine ve siyasete dair konulardan bahsetmek veya tartışmalarda bulunmak caiz görülmemiştir. Böyle bir hareket, başkalarının fikir ve inanışlarına hürmetsizlik olarak telakki edilmiştir. Bu gibi hallerde bulunanların nezaketsiz ve terbiyesiz sayıldıkları ve cemiyetlerde kabul görmedikleri belirtilerek küçük mektepliler bizzat ikaz edilmişlerdir.⁴⁸²

“Küçükten beri nezakete ve çeşit âdâb-ı muâşerete alışırsanız dostlarınız çoğalır; her cemiyette hürmet ve riayet görür, her yerde makbul ve memduh olursunuz.”⁴⁸³ satırları ile çocuklar içinde bulundukları yaşlardan itibaren âdâb-ı muâşeret kaidelerine riayete davet edilmiş ve bunun kendileri için üreteceği olumlu sonuçlara temas edilmiştir.

4.1.5.12. Hayvan Sevgisi

Ders kitaplarında çocuklardan başkalarına karşı insanî ve medenî tutum ve davranışlara sahip olunması istenildiği gibi hayvanları sevmeleri, korumaları, onlara iyi bakmaları, onlara eziyet etmemeleri de insanî ve ahlâkî bir zorunluluk olarak talep edilmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı toplumunun çoğunluğu köylerde yaşamakta tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktaydı. Köy hayatında çocukların evde, ahırda, bahçede, sokakta, derede, gölde ve benzeri yerlerde evcil veya yabani

⁴⁸⁰ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 185

⁴⁸¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, ss. 185-186.

⁴⁸² Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 180.

⁴⁸³ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, s. 180.

hayvanlarla karşılaşmaları kaçınılmazdı. Dolayısıyla iptidai mekteplerde çocuklara hayvanları şefkat ve merhametle sevmeleri, korumaları ve onlara eziyet etmemeleri öğretilmiştir. Kasaba ve şehirdeki çocukların da az da olsa görecekları kedi, köpek, kuş ve benzeri hayvanları sevmeleri, beslemeleri, korumaları ve onlara eza etmemeleri, kendilerine şefkat ve merhamet göstermeleri istenilmiştir.

İnsanların hayvanlara ihtiyaç duyduğu ve onlardan çeşitli şekillerde istifade edildiği belirtilmiştir. İnsanlara fayda sağladığı için hayvanları korumak, sevmek, zararlı olmadığı sürece onlara eziyet etmemek, hem Allah rızasına uygun bir davranış hem de insani bir gereklilik görülmüştür. İnsanın kalbinin katılaşmaması ve merhametinin devamı için hayvanlara iyi muamele edilmesi salık verilmiştir. Hayvanlara eziyet etmek ise insana yapılan eziyetle eşdeğer görülmüş ve insanlık dışı kabul edilmiştir. çocuklar, hayvanlara ezaya alışan insanların insanlara da zalimane davranacakları konusunda uyarılırlar.

Hayvanların, akıldan mahrum bulunduklarından yaptıklarından sorumlu olamayacakları, fakat histen mahrum olmadıkları için kötü muamele gördüklerinde acı duydukları ifade edilerek müstakbel yurttaşlara, bu canlılara karşı merhametli olmak gerektiği telkin edilmiştir. İnsanların, sebepsiz yere bu canlılara eza ve cefa etmeye hakları olmadığı, akli olmayan bu hayvanları yaptıklarından ötürü hiddetlenerek döven ve kendilerine söven insanların son derece gülünç bir duruma düştükleri belirtilerek aynı telkin sürdürülmüştür. Hayvanlara zulmedenin aynı şekilde insana da zulmedeceği belirtilerek, bu yaklaşımdan katiyen kaçınmak gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda özellikle sakadati ile meşhur at ve köpeğin gördüğü güzel muamele karşısında sahibine karşı sonuna kadar minnettarlık göstereceği kaydedilerek onların da his sahibi varlıklar oldukları bir kez daha gündeme getirilmiştir. Bu minvalde küçük vatandaşlara verilen tavsiyeler, insanların birçok hizmetlerini gören, ihtiyaçlarını karşılayan hayvanlara karşı güzel muamele etmek, onlara karşı kötü söz ve davranışlardan kaçınmak, bu hizmetlerine karşılık kendilerine nankörlük etmemek yönünde olmuştur. Ayrıca faydası olan hayvanların öldürülmemesi istenilmekle birlikte; istisnai bir durum olarak insan hayatına zarar verecek ise “kurt, tilki, fare ve saire gibi vahşi hayvanları ve zararlıları”n canı korumak için itlaf edilebileceği belirtilmiştir.⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, ss. 68-69.

4.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1923-1928) İlk Mektep Ders Kitaplarında Öne Çıkan Değerler

Osmanlı'dan bu yana eğitimde ve eğitim yoluyla toplumsal değişimde bazı devlet liderlerinin etkisi çok belirleyici olmuştur. Bunların başında da Mustafa Kemal Atatürk gelmekteydi. Öğrencilik hayatının tamamını Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde geçiren ve ülkenin çöküşünün eğitsel nedenlerini çok iyi gözlemleyen Atatürk, bu çöküşü temelde milli olmayan bir eğitim sisteminin, pasif insan yetiştirmesine bağlamıştır. Bu yüzden Cumhuriyet'in bambaşka bir eğitim sistemine sahip olmasını istiyordu. Cumhuriyet'i öğretmenlere emanet ederek eğitimin milli ve bilimsel olmasını istemiştir. Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'ni muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkarmayı hedeflemiştir.⁴⁸⁵ Nitekim, daha Kurtuluş Savaşı devam ederken 15 Temmuz 1921'de Ankara'da 180'e yakın üyenin katılımı ile gerçekleştirilen Maarif Kongresi'nde, Türk millî eğitiminin felsefesinin, hedeflerinin ve politikasının nasıl olması gerektiğine işaret etmiştir.⁴⁸⁶

Millî Mücadele'nin zaferle sona ermesinden kısa bir süre sonra, 8 Mart 1923 tarihinde, Maarif Vekili İsmail Safa Özler bir genelge yayımlayarak eğitimin amaçlarını ve temel ilkelerini açıklamış, bu genelgeyi tüm okullara göndererek ona uyulmasını istemiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün bilgisi, muhtemelen de talimatıyla hazırlanan bu belge Misak-ı Maarif olarak da adlandırılır ve "ulus olarak eğitimde uygulamaya söz verdiğimiz amaçlar, ilkeler" anlamına gelmektedir. Çok ayrıntılı olan bu belgenin ana fikri özetle şudur:

Yeni nesilleri ülkenin bağımsızlığını koruyacak şekilde yetiştirmek.

Yeni nesilleri millî varlığı ile çatışmayan her fikre saygılı olarak yetiştirmek.

Yeni nesilleri iktisadi esaret altında kalmayacak, hayatta başarılı olacak şekilde yetiştirmek.

Genelge bu konuda Amerikan eğitimcisi J. Dewey'nin "pragmatik" yani "faydacı, işe dönük" eğitim anlayışını benimsemekte ve Mustafa Kemal Atatürk'ün şu görüşüne yer vermektedir: "Bilgiyi insan için bir süs, baskı aracı ya da medeni zevkten ziyade maddî hayatta başarıyı sağlayan uygulamalı ve yararlanılabilir bir hâle getirmeliyiz." Her alanda güçlü, disiplinli, kişilikli, yüksek karakterli nesiller yetiştirmek.⁴⁸⁷

Akyüz, dönemin Maârif Vekili Vasıf Çınar'ın 8 Eylül 1924 tarihli Genelgesi'nde eğitim ve öğretimin temel amaçlarının şöyle özetlendiğini kaydetmiştir:

–Eğitim millî esaslara ve Batı medeniyetinin yöntemlerine dayanması.

⁴⁸⁵ Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", s. 10.

⁴⁸⁶ Mehmet Arslan, "Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri", *Millî Eğitim Dergisi*, 144, 1999, s. 2.

⁴⁸⁷ Yahya Akyüz, "Atatürk Döneminde Çocuk Eğitimi", s. 1
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-cocuk-egitimi/?pdf=3944> (Erişim: 16.12.2022)

–Okullar insan ilişkileri, toplumsal yaşama kuralları, temizlik, düzen ve saire gibi hususlarda medeni ve örnek alınacak bir eğitim yapmaları.

–Çocuklar kalplerinde ve ruhlarında Cumhuriyet için fedakâr olmak ülküsünü taşımaları.

–Okullar vicdan, fikir hürriyeti ve bilinçli bir sorumluluk telkin etmesi.

–Öğretim uygulamalı ve işe yarar bir hâle getirilmesi.

–Okullar ilim ve okuma zevkini vermesi.

–Okullar halka, sağlığın değerini ve sağlıklı olmanın yollarını öğretmesi.

–Okullar beden ve fikrin dengeli gelişimini sağlaması.

–Okullar toplumun ve ailenin ihtiyaçlarını dinleyip göz önünde tutması.

–Okullar tasarruf, yardımlaşma ve iktisat fikirleri vermesi.

–Okullar çocuklarda hür ve makul bir disiplin oluşturmaları.⁴⁸⁸

Bu dönemde eğitimin birtakım resmî amaçları ve ilkeleri vardı. Bunlar Atatürk’ün görüşleri ışığında ve onun bilgisi dahilinde hazırlanmış ve uygulanmıştır. O, bu amaçların ve ilkelerin uygulanması için bizzat Maarif Vekâleti’ne ve öğretmenlere görevler vermiştir.

Atatürk’ün liderliğinde Kurtuluş Savaşı’nın zaferler sonuçlanmasının ardından 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. 1923’ten sonra ülkedeki önemli siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel değişimlerin yaşandığı süreç (1923-1946), "yeniden doğuş ve kuruluş dönemi" olarak tanımlanmıştır. Toplumun %10’unun bile okur yazar olmadığı bir dönemde köklü değişimlerin gerçekleşmesinin ve topluma benimsetilmesinin de ancak eğitimle gerçekleşeceğine inanılarak eğitime büyük önem verilmiştir. Mustafa Kemal, bizzat “Başöğretmen” unvanı ile kara tahta başında halka ders vermiş, kitlelerin eğitim düzeyinin yükseltilmesine büyük önem vermiş ve çaba harcamıştır.⁴⁸⁹

“1924’te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmış ve okul programları⁴⁹⁰ üzerinde kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Eğitim programlarındaki değişikliklerin özünü “lâiklik, Batıya dönüş ve müspet ilimler ve ulusal bütünlük”⁴⁹¹ oluşturmuştur. Eğitim laikleşmiş, demokratikleşmiş, zaman zaman bu konuda aşırılığa gidilse de özellikle dil ve tarih konularında milli bir amaca yönelme başlamış, Latin harfleri kabul edilmiş, kadın

⁴⁸⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 331.

⁴⁸⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarih: M.Ö.1000-M.S. 2019*, s. 327

⁴⁹⁰ Cumhuriyet’ten günümüze ilköğretimde aralarda taslak niteliğinde olanların dışında 1926, 1936, 1948 ve 1968 olmak üzere belli başlı dört program uygulamaya konmuştur.

⁴⁹¹ Fatma Varış, *Eğitimde Program Geliştirme: Teori ve Teknikler*, Alkım Yayınları, 7. bs., Ankara 1997, s.70.

eğitimine önem verilerek karma eğitim gerçekleşmiştir. Eğitim sisteminde yetiştirilmek istenen insan tipi ise dönemin ruhunu aksettiriyordu. Akyüz'e göre, Atatürk ilkelerine bağlı, laik, aktif, yeni bir insan tipi yetiştirmek eğitimin en önemli amaçlarından biri olmuştur. Bu, sosyal hayata karışan, fikrini özgürce söyleyen, kimseye haksızlık yapmayan, haksızlıklara da duyarsız kalmayıp tepki gösteren bir yurttaş tipidir ve önceki dönemlerin insan tiplerinden çok farklıdır.⁴⁹² “Cumhuriyet Dönemi’nde eğitimin başlıca amacı her düzeydeki okullarda Cumhuriyet rejiminin gerektirdiği ve yeni Türkiye’nin ihtiyaç duyduğu nesiller yetiştirmek olmuştur.”⁴⁹³ Atatürk’ün eğitim için belirlediği amaçlar ve ilkeler millî, akılcı, insancıl, çağdaş bir eğitimin ilkeleridir.⁴⁹⁴

Yeni dönemde ilk mektepler için önemli programlar da hazırlanmış ve bu mekteplerde çocuklara okutulacak derslere ilişkin önemli detaylar paylaşılmıştır.

1922, 1924, 1926 ve 1927 programlarını sırayla değerlendirdiğimizde:

TBMM Hükümeti, Umur- ı Maârif Vekâleti tarafından hazırlanmış olan 1922 (1338) tarihli İlk, Orta Tedrîsât Mektepleri Müfredât Programı, söz konusu programlar içerisinde önemli bir yeri haizdir. Bu programa göre, tahsilin ilk altı senesi ilk tahsil, son dört senesi ise orta tahsildir. İlk tahsilin ilk 4 senesi zorunludur. Bu 4 sene iptidaiye eğitimini ifade etmektedir. Diğer 2 sene ise kasaba ve nahiye gibi merkezlerde belli bir kültür düzeyine sahip vatandaşlar yetiştirme gayesi güder ve zorunlu değildir. Bu 2 sene Rüşdi seviyesini ifade etmekteydi. Son 4 sene ise Orta tahsil; yani sultani (lise) düzeyinde bir eğitime karşılık geliyordu.⁴⁹⁵

1922 (1338) tarihli İlk ve Orta Tedrisât Mektepleri Müfredât Programı'nda mevcut çalışmada esas alınan dersin Ma'lûmât-ı Medeniyye şeklinde devam ettiği ve bu dersin 3, 4, 5 ve 6. sınıflarda haftada birer saat okutulmasının kararlaştırıldığı görülmektedir.⁴⁹⁶

⁴⁹² Akyüz, *Türk Eğitim Tarih: M.Ö.1000-M.S. 2019*, ss. 327-328.

⁴⁹³ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö.1000-M.S.2019*, s. 331.

⁴⁹⁴ Yahya Akyüz, “Atatürk Döneminde Çocuk Eğitimi”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-cocuk-egitimi/?pdf=3944> (Erişim: 16.12.2022)

⁴⁹⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti Umûr-ı Maârif Vekâleti, *İlk, Orta Tedrîsât Mektepleri Müfredât Programı*, Ankara 1338, ss. 6-9

⁴⁹⁶ (TBMM) Hükümeti Umûr-ı Maârif Vekâleti, *İlk, Orta Tedrîsât Mektepleri Müfredât Programı*, s. 107.

Yeni Türk Devleti'nin kurucusu Atatürk'ün maarif prensipleri doğrultusunda 1924 yılında ilk mekteplerde uygulanacak programın hedefi, “Düzenlenecek program çocuk ruhuna uygun olmalı ve mektebin toplum hayatının küçük bir modeli olması sebebiyle ders programlarıyla ve uygulamalarıyla çocuk hayata hazırlanmalıdır. Böylece iptidaiyelerdeki gelişme maarifin geneline yayılarak başarı elde edilebilecektir.”⁴⁹⁷ ifadeleriyle anlatılmıştır.

1924 ilkokul müfredatı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim ve öğretim anlayışı, ihtiyacı ve şartları düşünülerek hazırlanmıştır. Ders isimleri önceki müfredattan büyük bir değişiklik içermese de asıl değişiklik ders konularında gerçekleştirilmiştir. Proje niteliğinde olan 1924 müfredatı iki yıl uygulamada kalmıştır. 1924 müfredatındaki doğa incelemesi, ziraat, sağlık bilgisi, ahlâk sohbetleri ve yurttaşlık bilgisi, tarih ve coğrafya derslerinin konuları genel olarak hayat bilgisi dersi içeriğine sahiptir. Özellikle ahlâk sohbetleri ve yurttaşlık bilgisi dersi ile tarih dersi konuları arasında ayıklama yapılarak Cumhuriyet'in anlam ve önemine ve yakın tarihte olup bitenlere ağırlık tanınmıştır. Ayrıca okuma parçalarının ahlâkî ve edebi bir değerinin olması yanında, ulusal tarih ve özellikle Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet ilkeleriyle ilgili olması istenilmiştir.⁴⁹⁸

1924 (1340) tarihli İlk Mekteplerin Müfredat Programı'nda söz konusu dersin Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye adıyla 1, 2, 3, 4 ve 5. sınıflarda haftada birer saat okutulmasının kararlaştırıldığı tespit edilmiştir.⁴⁹⁹

1926 tarihli ilkokul programında ilköğretimin hedef ve ilkeleri kısa cümlelerle ifade edilmişti. Programın önsözünde ilkokulun amacı; “genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek (yaşadığı yöreye etkin bir şekilde katkı sağlayan) suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmektir” şeklinde belirtilmişti.⁵⁰⁰

Tabiat Tetkiki (Doğa İncelemesi), Ziraat ve Hıfzıssıhha, Coğrafya, Tarih Mübâdiyesi (başlangıcı), Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye dersleri 1926 programında birleştirilerek *Hayat Bilgisi* dersi adı altında tek ders haline getirilmiş ve buna “bütün tedrisatın adeta bel kemiği” derecesinde önem verilen

⁴⁹⁷ Mustafa Rahmi (Balaban), *Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi, Asrî Terbiye ve Maarif*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1339, ss. 3–10.

⁴⁹⁸ Mustafa Şahin, “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Hayat Bilgisi Dersi Programlarının Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/8, 2009, s. 404.

⁴⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti İlk Tedrisat Dâiresi, *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1340, ss. 3-4.

⁵⁰⁰ Arslan, “Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri”, s.3.

mihver ders özelliği kazandırılmıştır. “Birinci Devre”de ilk üç yıl Hayat Bilgisi ve “İkinci Devre” dördüncü ve beşinci sınıfta Yurd Bilgisi derslerinin çocuklara mahalli şartlara ve sosyal çevrelerine göre en yakınlarından başlanarak öğretilmesine geniş bir imkan sağlanmış ve büyük bir önem verilmiştir.⁵⁰¹

1927 tarihli İlk Mekteplerin Müfredat Programı’nda ise eski programda "Ma'lûmât-ı Vataniyye" adıyla gösterilmiş olan derse 1, 2 ve 3. sınıflarda (Birinci Devre) Hayat Bilgisi ismi, 4 ve 5. sınıflarda (İkinci Devre) Yurd Bilgisi ismi verildiği görülmüştür. Söz konusu dersin 1, 2. ve 3. sınıflarda haftada dört ders/saat; 4 ve 5.sınıflarda da haftada iki ders/saat okutulması kararlaştırılmıştır. Bu itibarla 1926 ve 1927 programları birbirleriyle uyumlu görülmektedir.⁵⁰²

Bu programlardan anlaşıldığı üzere, mevcut çalışmada esas alınan ders, 1922-1928 döneminde farklı isimler altında okutulmuştur. Bu dönemde içerikte çok değişikliğe gidilmese de "vatandaşlık" ve "ahlâk" konularının birlikte veya sadece "vatandaşlık bilgisi"nin öncelenerek okutulduğu görülmüştür.

Osmanlının son döneminde yazılan ders kitaplarının kısmen yeni kurulan devlete göre uyarlanarak okutulmaya devam edildiği yapılan içerik analizinden hareketle söylenebilir. Bu yüzden tekrara düşmemek için 1908-1922 yılları arasında okutulan ve yukarıda detaylıca ele alınan 6 iptidai mektep ders kitabında öne çıkan değerlerin, 1923-1928 yılları arasında okutulan diğer 6 adet ilk mektep ders kitabından hareketle özet olarak sunulması, özellikle farklılıklara ve değişimlere dikkat çekilmesi uygun görülmüştür.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında ilk mekteplerde okutulan ve daha önce adı geçen ders kitaplarının içerik analizi sonucu, çocuklara kazandırılmak istenen ve bu anlamda öne çıkan değerler "Dinî, Kişisel/Şahsî, Ailevî, Millî ve İnsanî Değerler" şeklinde kategorize edilerek tartışılmıştır.

⁵⁰¹ Maarif Vekâleti, *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Milli Matbaa, İstanbul 1926, ss. 3-4.

⁵⁰² Maarif Vekâleti, *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, ss. 82-92.

4.2.1. Dinî Değerler

Bu kategoride “*mütedeyyin bir insan olmak*” değeri yine öne çıkmıştır.

4.2.1.1. Mütedeyyin Bir İnsan Olmak

Osmanlının son döneminde olduğu gibi bu dönemin başlarında da çocuklardan “mütedeyyin bir insan” olmaları istenilmiştir. Söz gelimi, “Hiç şüphe yok ki en mühim, en ulvî vazifelerimiz; dini vazifelerimizdir” ifadeleriyle dinî vazifeler, en önde konumlandırılmıştır. Bu da söz konusu değeri destekler mahiyettedir. Dinî vazifeler, “abdest almak, namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek, hacca gitmek, rakı içmemek, haram yememek, anneye, babaya âsi olmamak gibi iyi şeyler” şeklinde sıralanmıştır. “Dini vazifesini yerine getiren bir kimse hem dünyada hem ahirette rahat eder, vicdan istirahatıyla yaşar. Onun için dini vazife asla ihmal olunamaz.” satırlarıyla çocuklara hem dünya hem de ahiret mutluluğunun yolu öğretilmeye çalışılmıştır. Öte yandan, küçük yurttaşlara, bütün Müslümanların birbirinin kardeşi olduğundan birbirlerini sevdikleri belirtilmiş; doğruluk, iyilik, temizlik, içki içmemek, başkasının malını çalmamak, kimseye fenalık etmemek gibi davranışları sergilemeleri ve kötülüklerden sakınmaları salık verilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim, bu bağlamda “İslâm dinini anlatan çok güzel bir kitaptır. Bize doğruluk, nezaket, samimiyet, kalb ve vizdan temizliği gibi güzel huyları anlatır. İslâmiyet'de kibir olmadığını, Müslümanların birbirlerine mülâyemetle, alçak gönüllülükle muamele yapması lazım geldiğini bildirir” ifadeleri kullanılmak suretiyle tanıtılmış ve onun Müslümanlara verdiği mesajlara vurgu yapılmıştır.⁵⁰³

Dini vazifeleri eksiksiz yerine getirmek sadece kişi için değil, içinde yaşanılan toplum ve millet için de saadet kaynağı olarak görülmüştür: “Kalbinde iman nuru parlayan bir millet, her türlü saadete nail olur. Tarihde hepiniz okuyub görmekdesiniz ki Cenâb-ı Hakk'ın emirlerine itâat etmeyen milletlerin başlarına pek çok felaketler gelmiştir.”⁵⁰⁴

⁵⁰³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Millî İnkılâbımızdan Sonra Ta'dîl ve Tashîh Edilerek Yeniden Tab' Edilmiştir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1339, ss. 3-4; Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Son Teşkilât-ı Milliyemize Göre Ta'dîl Edilerek Yeniden Tab' Edilmiştir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1340, s. 8.

⁵⁰⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 8.

Mütedeyyin bir insan olmanın küçük yaşlardan başlayan alışkanlıklarla kalıcı hale geleceği “dini vazifelerini küçük yaşta iken yapmaya alışan bir kimse ölünceye kadar yapar ve Allah’ın, Peygamberin sevdiği insanlardan olur. Böyle bir insan daima Cenâb-ı Hakk’ın büyüklüğünü gözünün önüne getirerek fenalıklardan sakınır.”⁵⁰⁵ denilerek vurgulanmış ve temel eğitimin bu konudaki önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca “Dini vazifelerini dikkatle yapan bir adam diğer vazifelerini de ihmal etmez. Halbuki Cenâb-ı Hakk’a karşı vazifesini yapmayan bir adamın kendi şahsına, hükümetine, vatanına ve bütün insanlara kaşı vazifelerini de yapmayacağı tabiidir.”⁵⁰⁶ dini vazifeleri yerine getirmek olduğu işaret edilmiştir.

4.2.2. Kişisel/Şahsî Değerler

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına ait ders kitaplarında sağlıklı olmak, ilim tahsil etmek, güçlü bir iradeye sahip olmak, cesâret, sabır, metanet ve soğukkanlılık, onur, itibar sahibi olmak, ağırbaşlılık, mütevazılık, doğruluk, dürüstlük, çalışmak, özgüven, girişimcilik, teşârük (ortaklık) ve tesânüd, tasarruflu olmak kişisel değer olarak kişisel/şahsî değerler kategorisi altında toplanarak sunulmuştur.

4.2.2.1. Sağlıklı Olmak (Muhafaza-i Sıhhat)

Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki ilk mektep ders kitaplarında, Osmanlının son döneminde olduğu gibi, çocuklardan kendilerine karşı ifa etmeleri gereken vazifelerden birinin “vücudun sıhhatini muhafaza etmek” olduğu anlatılmıştır. Sağlık ve sağlıklı olmak, sağlığı korumak çok önemsenmiştir. Sağlık, beden ve ruh sağlığı olarak ikiye ayrılmış, insanın önce bedenine temizlik, beslenme, jimnastik ile iyi bakması, özen göstermesi, onu koruması; bedenine zarar verecek hal ve davranışlardan kaçınması istenilmiştir. Bunun için hem sağlık kurallarının bilinmesinin hem de tatbik edilmesinin önemi vurgulanmaktaydı. Bu konuda özellikle salgın hastalıkların ortaya çıkmaması ve yayılmaması için hükümetin de tedbirler aldığından bahsedilerek, bunlara da riayet edilmesi istenilmiştir. Daha sonra da ilim öğrenmeleri ve irade terbiyesi ile de ruh yani fikir sağlığını korumaları ve kuvvetlendirmeleri talep edilmiştir. Ancak bu döneme ait ders kitaplarında sağlık ile ilgili; temizlik, beslenme

⁵⁰⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 8.

⁵⁰⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 8.

ve idman/jımanstik konularının detayına inilmemiş, kısaca dikkat edilmesi gereken hususlara yer verilmiştir.

Ders kitaplarının sunduğu detaylardan anlaşıldığı üzere, insanoğlu çalışmak ve hayatın lezzetini anlayarak yaşayabilmek için sağlam vücutlu olmalıydı. “Sıhhat yani sağlam vücutlu olmak, insan için en büyük bir nimet, en büyük bir bahtiyarlıktır. Bu nimetin kıymetini bilmeliyiz. Sıhhatimizi bozacak şeylerden daima kaçınmalıyız.”⁵⁰⁷ “Biraz başımız ağrısa yahut, biraz midemiz bulansa o gün canımız bir şey istemez, hiçbir şeyden lezzet alamayız. Hele hastalanarak günlerce yatakta kalmak sağlıklı olanlar gibi gezip yürüyememek, sancıların, ağrıların tesiriyle inlemek ne kadar fenadır değil mi?”⁵⁰⁸ ifadeleri ile sağlığın kıymetini bilmek ve gereğini yerine getirmek gerektiği vurgulanmıştır.

İnsanın mutlu bir hayat yaşaması için önce vücudunun kuvvetli ve sağlıklı olması gerektiği, hastalık halinde ne kendisine ne de başkalarına faydalı olamayacağı, dolayısıyla hem kendisinin hem de ailesinin bundan zarar göreceği belirtilmiştir. Yine insanın hastayken ne çalışabileceği ne de ailesini geçindirebileceği belirtilerek sağlıksızlığın nelere mal olacağı açıkça ikaz edilmiştir. İnsan, hem kendisinin ve hem de başkalarının ihtiyaçlarını gidermek için şüphesiz çalışmalı ki bunun için de vücutça kuvvetli olmalıydı. Nitekim “marazlı, pis ve kirli insanlar, ne Cenâb-ı Hakk’a karşı vazifelerini yapabilirler ne de dünyanın zevklerinden, saadetlerinden bir lezzet alabilir. Böyleleri acınmaya layık mahluklardır.”⁵⁰⁹ satırları ile sağlıksızlığın sonuçları ve sağlıklı olmanın önemi ifade edilmiştir.

Sıhhat, hem vücut hem de ruh için lazım görülmüş olup, sağlığı koruma kurallarına uyulmadığında vücudun zayıflayacağı ve akıl kuvvetinin azalacağı ikaz edilmiştir. Böyle bir durumda hem kişisel hayatı hem de aile hayatını kazanmaktan aciz kalınacağı vurgulanarak, sağlığı koruma kurallarına riayet etmek elzem sayılmıştır.⁵¹⁰ Birey üzerinde hakları olan başta ailesine, akrabalarına, içinde yaşadığı

⁵⁰⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 5.

⁵⁰⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 5.

⁵⁰⁹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vatanîyye*, (İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur), (Türkiye Cumhuriyeti Maârif Vekâleti'nin 1340 Senesi İlk Mektebler Müfredât Programına Göre Dördüncü Senelerinde Tedrîs Edilmek Üzere Kabul Edilmiştir), Kanaât Kütübhâne ve Matbaası, Dersâadet 1342, ss. 42-43.

⁵¹⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 9.

cemiyete ve insanlığa karşı borcunu, tüm vazifelerini eksiksiz yerine getirebilmek için sağlıklı olmalı, sağlığını korumalı ve çalışmalıydı.⁵¹¹

Çocuklara, sıhhatin nasıl muhafaza edebileceği konusunda yazılmış “Hıfz-ı Sıhhat Kitapları”nı okumalarını tavsiye edilirken; aynı zamanda “ebeveyninizin ve muallimlerinizin söylediği hıfz-ı sıhhat kaidelerini ve nasihatlerini can kulağıyla dinleyiniz”, “bunları iyi dinler ve dediklerini yaparsanız sıhhatinizi muhafaza etmiş olursunuz, iki de bir de rahatsız olmazsınız”, “Hastalık, insana kendi kendine gelmez, her hastalığın birçok sebepleri vardır. Bunlardan sakınmalıyız”⁵¹² ikazları yapılarak hıfz-ı sıhhat kaidelerini hatırdan çıkarmamaları istenilmiştir.

Çocuklardan eğitim hayatlarında da sağlık için dikkat etmeleri istenen hususlar şunlar olmuştur: “Okurken ve yazarken başı kitaba ve kağıda çok yaklaştırmamalıdır. Bir kitabın veya defterin sahifelerini çevirirken yaprakları tükürüklemekden sakınmalıdır. Oyun oynarken çok yorulmamalı, hararetli ve terli iken su içmemeli ve rüzgara karşı durmamalı.”⁵¹³

Çocuklara ayrıca hıfz-ı sıhhat kaidelerinin en mühimleri olarak şunlar da söylenmiştir: “Temizlik, yiyecek ve giyecekte itidal ve intizam; saf hava teneffüs etmek, cıgara ve rakı gibi fena şeylere alışmamak; terli iken soğuk su içmemek ve rüzgara karşı durmamak, idmanlar yani jimnastik yaparak bedeni terbiye etmek gibi şeylerdir.”⁵¹⁴ Ayrıca kolera, lekeli humma, uyuz, çiçek, kızıl, kızamuk gibi bulaşıcı hastalığa tutulmuş olanların yanına yaklaşılmaması ikazı yapılarak bulaşıcı hastalıklara yakalanmamanın bir yolunun da hasta olanlardan uzak durmak ve onlara yaklaşmamak olduğu belirtilmiştir.⁵¹⁵

Öyle ise vücudumuzun kuvvetli olması için ne yapmalıyız?” sorusuna şu cevaplar sıralanmıştır:

1-Yemekde, içmekde, yatub kalkmakda, çalışmakda i'tidâle riayet etmeliyiz. Yani vücudumuzun beslenemeyeceği derecede az, ne de midemizi doldurup şişirecek kadar ziyade yemeliyiz. Kezalik ne vücudumuzun muhtaç olduğu istirahatı verecek derecede az, ne de bizi tembelliğe alıştırarak mertebede çok uyumalı ve çalışmalıyız.

⁵¹¹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 42-43.

⁵¹² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 5.

⁵¹³ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 5-6.

⁵¹⁴ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 5-6.

⁵¹⁵ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 6.

2-Vücudumuzun bazı kısımlarını kuvvetli yapmak için ara sıra idman ve (jimnastik) yapmalı, güzel havalarda kendimizi yormayacak kadar yaya olarak yol yürümeli ve daima iyi, saf hava almalıyız.

3-Vücudumuzu temiz bulundurmaliyiz. Çünkü her türlü hastalıklar pislikten ileri gelir. Temizlik ise mutlaka her sabah elimizi, yüzümüzü, ayaklarımızı bolca su ile yıkamak, dişlerimizi oğup temizlemek, sık sık çamaşır değiştirmek, haftada bir kere olsun tırnak kesmek, elbiselerin, oturlan, yatılan, çalışılan yerlerin temiz olmasına dikkat etmekden ibarettir.

4-Terli iken rüzgara karşı oturmak, soğuk su içmek, dondurma yemek, büyüklerin muzır dediği şeylere ehemmiyet vermemek insanı hasta eder. Vücut kuvvetden düşer belki de insan bu yüzden hayatını gâib eder.⁵¹⁶

Yukarıda yer yer temas edildiği üzere, ders kitaplarında sağlığı korumak için sunulan yollardan biri temizlikti. Çocuklara, temizlik konusunda uymaları gereken kaideler kısaca şöyle ifade edilmiştir: “Sabahleyin erkence kalkub elimizi, yüzümüzü yıkamalıyız. Daha iyisi abdest almalıyız.”⁵¹⁷

Temizlik konusunda başta el temizliğine vurgu yapılarak gün içinde “eller her işte kullanıldığı için kirlenir, mikroplanır.”⁵¹⁸ ifadesi ile çocukların hastalıklara yakanlanmamasının ilk şartının el temizliğine dikkat etmeleri, sokaktan eve gelince ve yemekten önce mutlaka ellerini sabunlu suyla yıkamaları belirtilmiştir. “Zaten sofraya oturmadan evvel el yıkamak güzel bir âdet-i İslâmiye’dir”⁵¹⁹ ifadeleriyle el temizliğinin İslami bir adet olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu ifadeler, aynı yazarın 1925 (1341) tarihli diğer ders kitabında "Zaten sofraya oturmadan evvel el yıkamak, bizim millî bir âdetimizdir"⁵²⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Bu, dinî vurguların, millî vurgulara dönüştüğünün anlamlı bir işareti sayılabilir.

Yemek öncesi el temizliği istenildiği gibi “Yemekden kalkınca ağızımızı sabunla yıkamalı, dişlerimizi fırçalamalıyız. Yemekden sonra dişler iyice yıkanmaz ve temizlenmezse hem ağız fena kokar, hem de dişlerimiz çürür”⁵²¹ denilerek yemek sonrası ağız ve diş temizliğine ve sağlığına özen gösterilmesi gerektiği, aksi tutumların ağız kokusu ve diş çürümelerine yol açacağı ikaz edilmiştir.

El, yüz, ağız ve diş temizliği dışında ayak temizliğinin de önemli olduğu belirtilmekteydi. Gün içinde ayakkabı içinde ayakların tozlanacağı ve terleyeceğinden

⁵¹⁶ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 39-40.

⁵¹⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 7.

⁵¹⁸ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 7.

⁵¹⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 7.

⁵²⁰ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 7.

⁵²¹ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 7.

her akşam ayakların yıkanması ve temiz çorap giyinmesi istenilmiştir. “Aksi halde ayaklarda fena bir koku duyulur, ayaklarını yıkamadan yatağa giren bir çocuk, hem bu fena kokudan rahatsız olur hem de ayaklarının kirleri ile yorganını, yatak çarşafını kirletir.”⁵²² denilerek, küçük yurttaşlar ayak temizliğinin önemine de vakıf kılınmaya çalışılmıştır.

Elleri, ayakları, yüzü ve gözü her zaman yıkamak lazım olduğu gibi bütün vücudu da arada sırada yıkamak gerektiği belirtilmiştir. Özellikle yazın daha çok terlendiğinden, vücudun ter, yağ ve kokudan arındırılması için yıkanması, sonra da soğuk algınlığı gibi rahatsızlıklara yakalanmamak için baş ve vücudu iyice kurulamak gerektiği belirtilmekteydi. Bununla birlikte çabuk kirleneceği için iç çamaşırların da sık sık değiştirmesi önerilmiştir. “Temiz bir çocuk, üç dört günde bir tırnaklarını kesmeyi, her sabah kulaklarının içini temizlemeyi unutmaz; elbisesini, kitaplarını, defterlerini, kendine ve başkalarına aid bütün eşyayı temiz tutar”⁵²³ ifadeleriyle temiz bir çocuğun profili çizilmiştir.

Temizlik teşvik edilirken bunun sadece bedenin sıhhatine katkı sağlamadığı, “Temiz giyinen, yüzü gözü, elleri tertemiz olan çocukları herkes sever. Bilakis pis, kirli çocuklardan herkes kaçır, nefret eder.”⁵²⁴ ifadeleri ile aynı zamanda cemiyet içinde de temiz çocukların, insanların itibar ve değer gördüğü; kirli ve pis insanların da hem bedenlen hastalıklara yakalanacağı hem toplumda sevilmeyeceği vurgulanmıştır.

Beslenme konusunda da ders kitaplarının çocuklar için önemli öğütleri olmuştur. Söz gelimi, sabahleyin kahvaltı yapılması, öğleleri ve akşam üstü güzel lezzetli yemekler yenilmesi tavsiye edilmiştir. Sağlığı korumak için yatıp kalkmakta ve çalışmakta olduğu gibi yemekte ve beslenmede de itidal ve intizamdan ayrılmamak; ne çok, ne az, yeterince yenilmesi gerektiği savunulmuştur.⁵²⁵ “Yemeğimizi her gün muayyen saatlerde yemeli, yediğimiz şeyler ne vücudumuzu beslemeyecek derecede

⁵²² Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 7.

⁵²³ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 8.

⁵²⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 7-8.

⁵²⁵ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 11; Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 39.

az, ne de midemizi şişirip rahatsız edecek kadar çok olmamalıdır"⁵²⁶ ikazı ile beslenmede itidalli ve düzenli davranmanın gereği önemle hatırlatılmıştır.

Bazı çocukların sofrada başında “ben bunu sevmem, ben çorba içmeyeceğim” gibi terbiyeli çocuğa yakışmacak sözler söyleyerek biraz peynir, biraz salata ve biraz yemiş yiyerek sofradan yarı aç kalktıkları belirtilerek, söylenerek bu gibi çocuklar gibi davranmamak gerektiği salık verilmiştir. Buna karşın bazı aç gözlülerin de “elinden gelse sofradaki bütün yemekleri yutmak” istedikleri, böylelerine “obur” denildiği ve genellikle bu gibi kimselerin mide hastalığından öldüğü söylenerek küçük yurttaşlara oburluktan uzak durmaları gerektiği ikaz edilmiştir.⁵²⁷

Çocuklar ders kitaplarda sadeliğe teşvik edilmişlerdir. Onlardan zevk ve eğlenceye düşkün olmamaları, bunun göstergesi olarak yemede, içmede, eğlencede, giyim kuşamda ileriye gitmemeleri istenilmiştir. Bu bağlamda, giyecek, içecek ve yiyecekte pek ileriye gitmek, zevke, sefahata ve eğlenceye fazla düşkünlük göstermek demek olan huzûzatperver olmak yerilmiş ve bundan kaçınılması istenilmiştir. Bu talep, “daima zevk ve eğlence peşinde koşan bir insan çalışmaya vakit bulamaz. Kendisine, ailesine, milletine ait olan vazifelerini yapamaz. Nihayet sefil ve perişan olur” ifadeleri kullanılarak gerekçelendirilmiştir.⁵²⁸ Hem ahlâk hem de sıhhat için zararlı addedilen huzûzatperverlik şu ifadelerle örneklendirilmiştir:

(...) Çünkü huzuzatperver olan nefsinin esiri olur. Gönlünün istediği her şeyi yapmak hevesine düşer. Mesela, bir bardak limonata içmek iyi birşeydir. İnsan bunu içerken bir haz duyar, lakin daha çok haz duymak için üst üste üç dört bardak limonata içmek hiç iyi değildir. Kezalik iyi bir oyun görmek, güzel bir çalgı dinlemek gayet hoşdur. Fakat hergün oyun istemek, her dakika çalgı arzu etmek huzuzatperverliktir ki neticesi iyi değildir.⁵²⁹

Çocuklara hayatta çekecekleri zahmetler sonunda rahatlık olacağı, insanın sağlığı, ailesinin geçimi ve diğer ihtiyaçları için çalışması gerektiği belirtilmiş; bununla birlikte ölçüyü kaçırmadan gülmek, eğlenmek, yemek, içmek, gezmek, tiyatro

⁵²⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 10-11.

⁵²⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 10-11.

⁵²⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 12-13.

⁵²⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 12-13.

ve sinemaya gitmek, müzik dinlemek, oyun oynamak ve istirahat etmenin de kendileri için gerekli olduğu savunulmuştur. Bu doğrultuda okul çocukları için cuma gününün dinlenme ve eğlenme günü olduğu, aynı şekilde tüm insanların da tatil günlerinde bu ihtiyaçlarını giderebilecekleri hatırlatılmıştır. Aksi halde tüm günlerini zevk ve eğlenceyle geçirenin başta hoş olsa da elbette akıbetinin kötü olduğu belirtilerek küçük mektepliler ölçülü olmaya teşvik edilmişlerdir. Böyle bir durumu alışkanlık haline getirmenin insanı tembelleştirdiği ve oburlaştırdığı, dolayısıyla o insanı hem sağlığından hem de işinden ettiği belirtilerek ölçüsüz davranmak olumsuzlanmıştır. Her işi vaktinde ve uygun bir şekilde yapmaya alışmak salık verilen bir davranış olmuştur.⁵³⁰

Çocuklara her şeyin ortası, yani lüzumu kadar, ne çok ne de az demek olan “i’tidal” önerilirken, bunun nerede uygulanması gerektiği de açıklığa kavuşturulmuştur. Söz gelimi, “bütün işlerde hususiyle giyinişte, yiyecek ve içecekte i’tidale riayet edilmelidir”⁵³¹ “Giyinişte i’tidâl, giyilen şeylerin ne çok süslü, ne de pek kaba ve biçimsiz olmasıdır” denilerek her şeyde, özellikle de giyim-kuşamda, yeme-içmede ölçülü olmak gerektiği salık verilmiştir. Bu bağlamda özellikle ölçüyü kaçıran bazı genç erkeklerin son derece şık görünmek için senede on kat elbise yaptırdığı, her gün bir boyun bağı, bir çift potin, bir pantolon değiştirdiği, aynı şekilde bazı hanımlar da “her ay bir çarşaf, haftada bir iskarpin almak istediği”⁵³² belirtilerek bu durumlardan kaçınılması istenilmiştir.

Sade ve sade olmayan insanların halleri şu ifadelerle anlatılmış ve çocuklar sade olmaya teşvik edilmişlerdir:

İyi düşünen akıllı çocuklar, sadeliği severler. Sadelik, fazla süs sevmemek demektir. Bir çocuğun sadeliği sevip sevmediği pek çabuk anlaşılır, onun kitaplarına, defterlerine bakınız, kitapların kablarna yaldızlı resimler, çiçekler bastırmaz. Kabları yaldızlı defterler almazlar. Hergün kullanmak için ucuz kurşun kalemlerden alır, öyle Avrupa’dan gelen ve yirmi otuz kuruşa satılan şık kurşun kalemelerini almaya heves etmez. Sade bir insan, elbisesinin ve eşyasının renginden de anlaşılır. Sadeliği sevmeyen ve iyi düşünemeyen bazı kadınlar süse, mücevherata pek fazla ehemmiyet verirler, bu süslerin mücevherlerin insana hiçbir faydası olmadığını düşünmezler. Bazı kadınların kulaklarına taktıkları o büyük

⁵³⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 12-13.

⁵³¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 10-11.

⁵³² Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 10.

küpeler, boğazlarına geçirdikleri gerdanlıklar, kollarındaki kalın bilezikler, onları ne gülünç bir hale koyar!⁵³³

Sadeliğin doğallık olduğu belirtilmiş; elbiseden ev eşyasına kadar kullanılan “her şey sade olsun” denilerek yaşam tarzında sadelik teşvik edilmiştir. Bununla birlikte davranışlarda da sadelik istenmiştir. Söz, yazı ve hareketlerde samimi ve sade olunması, gösteriştten kaçınılması makbul sayılmıştır. Bu, “(...) ve daima düşününüz ki fazla süsler bizi başkalarının yanında yükseltmez, bilakis itibar ve haysiyetimizi azaltır” ifadeleri kullanılarak gerekçelendirilmiştir.⁵³⁴

Bu dönemde de ders kitaplarında fiziksel ve zihinsel sağlığı korumak, hastalık riskini azaltmak, cesâret ve özgüveni artırmak için çocuklar idmana/jimnastiğe teşvik edilmişlerdir. Çocuklardan sağlıklı, kuvvetli ve çevik olmak için idman (jimnastik) yapmaları istenilmiştir. Bunun için hergün biraz yol yürümek, iyi nişan almaya çalışmak, yavaş yavaş ağır şeyleri kaldırmak, yüksekçe bir yerden maharetle atlamak gibi şeyler⁵³⁵ yapmaları tavsiye edilmiştir. Böylece idman sayesinde sağlam vücutlu, cesâretli, çalışkan olunacağı; ancak yürümekten ve gzmekten üşenen, idman yapmayan tembel ve miskinlerin daima hastalığa yakalanıp, bundan şikayet edecekleri hatırlatılmıştır.

Çocuklara idmanın vücuda sağlayacağı yararlar şu örneklerle somutlaştırılarak kavratılmaya çalışılmıştır:

İdman yapmakla adalelerimiz kuvvetlenir, azamız büyür, göğsümüz genişler. İnsan hangi azasını çok kullanırsa orası kuvvetlenir. Kayıkçıların bilekleri, hamalların bacakları, demircilerin kolları niçin kuvvetli olur. Şüphesiz bu azalarını çok kullandıkları ve yorgunluğa alıştırdıkları için. Yavrularım, idmanın hem vücuda hem zihne faidesi vardır. İdman yapanlar, yedikleri yemekleri iyi hazım ederler, iştihaları artar, kolları, bacakları kuvvetlenir. Şunu unutmayınız ki azamızı ne kadar çok hareket ettirirsek damarlarımızdaki kan o kadar muntazam surette akar. Böylece sıhhatimizi muhafaza etmiş oluruz.⁵³⁶

Çocuklara “faaliyet, hareket, yaşamanın en mühim şartıdır.”⁵³⁷ denilerek bazı tembel çocuklar gibi miskin ve uyuşuk olmamaları, kimseye zarar vermemek şartıyla

⁵³³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 14.

⁵³⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 14; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanıyye*, ss. 12-13.

⁵³⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 16.

⁵³⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 17.

⁵³⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 17.

koşmaları, yürümeleri ve gezmeleri salık verilmiştir. Bütün bunların yanı sıra onlara aynı zamanda derslerine de çalışmaları gerektiği hatırlatılmıştır. İdmana, hakarete veya faaliyete alışan çocukların kuvvetli, gürbüz, cesur olacakları, işlerini muntazam yapacakları ve hiç yorulmayıp, hastalanmayacakları kaydedilerek idmanın ne kadar önemli olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda mekteplerde muallimlerin de çocukları harekete ve faaliyete sevk ettikleri belirtilerek onlara da önemli bir iş düştüğü vurgulanmıştır. İdman hem bedene hem de fikre fayda sağlayan önemli bir faaliyet olarak konumlandırılmıştır.⁵³⁸

4.2.2.2. İlim Tahsil Etmek

Ders kitaplarında çocuklara sağlıklı olmanın önemi ve yolları öğretildiği gibi ruhi ve fikri terbiye vazifesi de öğretilmiştir. Şöyle ki, “Evet, bir insanın yalnız vücudunun sağlam, kol ve bacaklarının kuvvetli bulunması, onun hayatda mesud olmasını icab etdirmez. ruhumuzu, fikrimizi de terbiye etmeliyiz ki: tam bir insan gibi insanların huzuruna çikalım, aralarına kabul olunalım. Yoksa hiçbir yerde ne yüz buluruz ne de kimseden ufacak bir iltifat görürüz.”⁵³⁹ denilerek bunun niçin gerekli olduğu açıklanmış ve bunu gerçekleştirmenin iki yolu olduğu ifade edilmiştir. Bunlar, ilim tahsil etmek ve irade kuvvetimizi terbiye eylemektir.

“Dünyada en büyük servet: ilimdir” denilerek ilmin en büyük zenginlik olduğu kaydedilmiştir. Dünyadaki tüm bilimsel, teknik ve benzeri gelişmelerin, medeniyetteki ilerlemenin hep ilimle olduğu belirtilerek ilmin ürettiği olumlu sonuçlara temas edilmiştir. En ufak işte dahi başarı elde etmek ilme dayandırılmıştır. İlim tahsili bu bakımdan önemli sayılmıştır. Böyle bir tahsilden büyük bir sermaye olamayacağı belirtilerek ilim tahsilinin karşılık geldiği değere vurgu yapılmıştır. Geçmişteki zorlu şartlara temas edilerek içinde bulunulan zaman diliminde sahip olunan imkanların, mekteplerin, muallimlerin ve haliyle kolaylıkla ilim tahsil etmenin kıymetini bilmek ve bu çerçevede derslere gereken önemin verilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Dersleri dikkatle dinlemek, intizama alışmak, mektebe düzenli bir şekilde devam etmek ve vazifeleri özenerek yapmak çocuklar için önemli birer yükümlülük olarak takdim edilmiştir. İlim tahsilinde başarılı çocukların muallimleri ve ebeveynleri tarafından

⁵³⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 18; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanîyye*, ss. 14-16.

⁵³⁹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vatanîyye*, s. 44.

sevilecekleri söylenerek küçük mektepliler ilim tahsilinde dirayetli olmaya teşvik edilmişlerdir. Cehalet ve cahil kimseler ise eleştiri konusu edilmiştir.⁵⁴⁰

Milletlerin başına gelen felaketlerin ana nedeni olarak cehalet gösterilmiş ve her türlü kötülüğün cehaletten kaynaklandığı savunulmuştur. Katillerin, dolandırıcıların, soyguncuların çoğunlukla cahil insanlar oldukları kaydedilmiş ve bu durum cahil insanların yaptıklarının iyi mi kötü mü olduğunu bilmemelerine dayandırılmıştır. Öte yandan, doktorların söylediklerini dinlemeyen cahil insanlar arasında hastalıkların artmakta ve yayılmakta olduğu belirtilerek cehaletin ne tür zararlara yol açtığı işaret edilmiştir. Cehaleti ortadan kaldırmanın tek yolunun ilim öğrenmek olduğu ve ilimin de ancak mektepler ve kitaplar aracılığıyla öğrenilebileceği söylenmekteydi. Bir ders kitabına göre eğitilmiş insan, ülkesine ve milletine olduğu kadar kendisine ve ailesine de hizmet etmesini bilir. Medenî ülkelerde ilköğretime çok önem verilir, hemen hemen herkes okuma-yazma bilir, bu nedenle cehaleti ortadan kaldırmak ve ilerlemek için özellikle devletin açtığı okullara devam edilmesi tavsiye edilmekteydi.⁵⁴¹ Bununla birlikte lise tahsili hatta yüksek tahsil şu satırda teşvik edilmekteydi:

(...) orada ibtidâi ilimleri öğreniriz. Lakin bu kadarlık mâlûmat -hele bu asırda-asla kâfi değildir. Hiç olmazsa “lise” tahsilini bitirmeliyiz. Ondan sonra durmayub okumalıyız, cihanda neler olub bittiğini öğrenmeliyiz. Bugün ilim öğrenmemiş, bir adamın hiçbir cemiyetde, hiçbir meclisde yeri, kimsenin yanında kadri kıymeti yokdur.⁵⁴²

Aynı zamanda daha fazla bilgiye sahip olanın toplumda diğerlerinden daha yüksek bir değere ve itibara sahip olduğu öğretilmiştir. Ancak sadece bilgi sahibi olmak yeterli değildir, ahlâken de mükemmel olmak gerekir. "Hem bilinçli hem de ahlâklî olursak itibarımız da herkesin yanında büyür."denilmiştir.⁵⁴³

“Bir ağaç ancak fidan iken eğilebilir”⁵⁴⁴ denilerek hem ilim öğrenmeye hem de güzel ahlâkî davranışlara küçük yaşlardan alışılması istenilmiştir.

4.2.2.3. İrade Eğitimi/Güçlü Bir İradeye Sahip Olmak

Çocukların ruhi ve zihni terbiye için ilim öğrenme teşviki ile birlikte güçlü bir iradeye sahip olmaları gerektiği öğretilmiştir. Ancak güçlü bir irade ile insanın hayatta başarılı olacağı şu satırlarda vurgulanmaktaydı: “Vücuduna karşı vazifelerini yapan,

⁵⁴⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 12.

⁵⁴¹ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 54-56.

⁵⁴² Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 44.

⁵⁴³ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 44-45.

⁵⁴⁴ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 45.

ilim tahsil eyleyen bir insanın hayatta muvaffak olması için yapacağı son bir vazife daha kalıyor ki o da (irade)sini kuvvetlendirmek, terbiye etmektir.”⁵⁴⁵ “Bir insanın iradesi ne kadar kuvvetli olursa, o her şeyde o kadar kolaylıkla muvaffak olur. İradesi zayıf olan insanlar, hiçbir iş göremezler. En ufak bir tehlike, bir güçlük karşısında “ne yapayım”, “elimden gelmedi” diye feryat ederler. Binaenaleyh iradeyi kuvvetlendirmek lazımdır.”⁵⁴⁶ İnsanın hayatta karşılaşacağı güçlüklerde göstereceği sabrın, dayanıklılığın, gayretin ve motivasyonun, ancak iyi bir irade terbiyesi görmekle elde edileceği belirtilmiştir.

Bir ders kitabına göre, iradenin kuvvetli olması için evvela beden kuvvetli olmalı, ikinci olarak zihin de kuvvetli olmalıdır. Yani insan malumatlı olmalıdır. Ahmak bir adamın iradesi bir şeye yaramaz. İnsan, istediği, başladığı bir işte muvaffak oluncaya kadar çalışmalıdır. Bunun için iradesini terbiye etmeli, bir işin arkasını bırakmamaya, bir şeyi çabuk istemeye ve düşündüklerini yapmak için gevşeklik göstermemeye alışmalıdır.⁵⁴⁷

Çocuklara mektepte ve hayatta muvaffak olmanın kuvvetli bir iradeye sahip olmaya bağlı olduğu, bunun yolunun da evvela sağlıklı bir vücuda ahip olmak ve aynı zamanda ilim tahsil edilerek zihnen de kuvvetli olmak olduğu vurgulanarak kendilerine şu tavsiyelerde bulunulmuştur: “Mektebde bulunduğunuz müddetçe iyi öğrenmek, iyi yetişmek için pek çok çalışınız. Kendinizi intizama alışdırınız. Dersleri dikkatle dinleyiniz. Vazifelerinizi özenerek yapınız. Terakki ettikçe, annenizin, babanızın, muallimlerinizin teveccühlerini celb edersiniz. Mektebde öğrendiğiniz şeyler, alıştığınız iyi adetler, bütün hayatınızda size pek lazımdır”⁵⁴⁸ Aşağıdaki satırlarda güçlü iradesi bulunanlar ile zayıf iradeli kimseler karşılaştırılarak güçlü-zayıf iradenin ürettiği sonuçlar gündeme getirilmiştir:

İradesi kuvvetli olanlar her işte kolaylıkla muvaffak olurlar. Hiçbir şey onların gözünü yıldırmaz. Elverir ki o işi yapmaya karar versin! Böyle insanlar, karşılarına çıkan her türlü müşkülleri, zorlukları kırarlar, maksadlarına vasil olurlar. İradesi zayıf olanlar ise hiçbir işi yapamazlar. Karşılarına küçük bir zorluk çıkınca hemen

⁵⁴⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 11.

⁵⁴⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 11.

⁵⁴⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 11.

⁵⁴⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 13.

o işden vazgeçerler. Her şeyden korkarlar, vehime düşerler, ne yapacaklarını şaşırırlar.⁵⁴⁹

“İradeyi kuvvetlendirmek için küçük yaştan beri (sebât ve metanet)in her kapının anahtarı olduğunu tamamıyla zihnine yerleştirmek, her işte sebât ve metanet dairesinde hareket etmek, olur olmaz şeylerden korkmamak, çarçabuk me’yus olmamak yani ümitsizliğe düşmemek, aceleci ve telaşlı olmamaya çalışmak lazımdır.” fadeleriyle güçlü iradenin anahtarına açıklık getirilmiştir. Buradaki sebat ve metanetin ahlâkî faziletlere yönelik, meşru’ olması; yani başkasına, milletdaşlara, aileye, nefse zararlı olmaması gerektiği savunulmuş; aksi durumda söz konusu şeyin sebat ve metanet değil, inat olacağı ve bunun da en kötü huylardan biri olduğu kaydedilerek küçük mektepliler ikaz edilmiştir.⁵⁵⁰

Ders kitabı yazarı Orhan Fuad, şair Mehmet Emin’in şiirine başvurmak suretiyle kuvvetli bir iradeye sahip olmak, karşılaşılan güçlük ve tehlikelere karşı yılmadan ve sabırla çalışmak gerektiğine işaret etmiştir:

Fırtına Var...

Varsın olsun, kıyametler koparsın.
Sen yolunda bir büyük dev adımıyla ilerle!
Durma yürü, ayakların yürümekden kabarsın,
Ölümlerden kurtulunur ileriye gitmekle...
Zıyanı yok, sendele, düş, geçitlerden uzaklaş!
Atacağın her adımla menziline koş, yaklaş;
Yürü, yürü, yarı yolda kalma, haydi ileri!..
Oh çiğ o hamiş... Görüyorum lakin bundan ne çıkar!
Sen yolunda bir büyük dev adımıyla ilerle:
Durma, yürü insanoğlu ister ise dağ yıkar.
Kayalıklar bir yol olur, bir parçacık emekle!..
Bak şu sarp, dik dağ başına; işte ayak izleri:
Bunlar bütün senden önce geçenleri gösterir.
Yürü, yürü artık yeter korkaklığın elverir..! Mehmet Emin⁵⁵¹

4.2.2.4. Cesâret, Sabır, Metanet ve Soğukkanlılık

Çocuklarda görülmesi istenen ve öne çıkan diğer olumlu davranışlar, değerler ise cesâret (şecâat), sabır, metanet ve soğukkanlılıktır.

Şecâat, yiğitlik, yüreklilik anlamlarına gelmektedir.⁵⁵² “Dünyada en büyük kuvvet, şecâat ve cesârettir.” sözleri ile çocuklardan şeci’ (cesur) bir insan olmaları;

⁵⁴⁹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 44-46.

⁵⁵⁰ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 44-46.

⁵⁵¹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 47.

⁵⁵² Ferit Devellioğlu, *Osmalıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*, Aydın Kitabevi, Ankara 1993. s. 982.

tehlike ve felaket karşısında korkmamaları gerektiği, bu suretle tehlikeye karşı koyarak her istedikleri şeyi elde edecekleri öğretilmiştir.

Kahramanlık, yiğitlik anlamındaki şecâat ve cesâret, kendi canını, gerektiğinde de vatanını korumak, kendisi için hem de milleti için büyük bir meziyet olarak görülmüştür. Bu konuda tarihten örnekler verilerek, “Dedelerimiz, gayet şeci’ ve cesur adamlardı.” denilerek çocuklardan dedeleri gibi cesur olmaları istenilmekteydi. “Yalnız cesâret ve şecaat kifâyet etmez, sabır ve metanet de lazımdır.” denilerek ve "vazifelerimizi vazifelerimizi hiç bir şeyden yılmayarak sabır ve metanetle yapmalıyız" ikazı yapılarak cesaretin yanında sabır ve metanetin de son derece önemli olduğu vurgulanmıştır. Kahramanlık ve yiğitliğe ancak sabır ve metanetle ulaşılabilceği belirtilmiştir. “Cesur ve metin bir asker, icab ettiği zaman açlığa, susuzluğa tahammül eder, bulunduğu mevki’i düşmana bırakmaktan ise ölmeyi tercih eyler.”⁵⁵³ ifadeleri ile askerin muvaffakiyetinin ancak cesareti kadar sabrıyla da ortaya çıktığı vurgulanmıştır.

Cesâret denildiğinde akla genelde vatan savunmasında ve muharebede gösterilen cesâret ve cesurluk gelse de insan “memleketinde, köyünde de cesur olabilir.”⁵⁵⁴ denilerek cesaretin "askeri, medeni ve mesleki cesâret" şeklindeki çeşitleri de olduğu belirtilmiş ve bu konuda şu detaylar paylaşılmıştır:

Muharebe esnasında canını feda etmeyi göze alır, soğuk kanlılığını muhafaza eder, iyice nişan alarak kurşununu atar, düşmana doğru kesin adımlarla yürür. İşte bu askeri cesâretidir.

Hayatı tehlikede bulunduğu halde Kanun-ı Esasi’yi, hürriyet ve adaleti korumaya çalışan ve bu uğurda çarpışan vatandaşın cesâretine “medeni cesâret” derler. Hürriyet ve adaleti elde edebilmek, kanunun müdafii olmak için çok cesâret lazımdır. Mebuslar, gazeteciler, muallimler hiçbir şeyden korkmayarak daima hakikati söylemekle medeni cesâretini göstermiş olurlar.

Meslek hayatında cesâret lazımdır. Mesela dam üzerinde çalışan bir dülgerin, inişli, yokuşlu yollarda makinasını işleten bir makinist, türlü türlü hastalıkları tedavi eden bir doktorun işleri tehlikelidir, fakat bu tehlikeli işleri cesâretle yapmak icab eder.⁵⁵⁵

Askeri, medeni ve mesleki cesaretin benzerinin insanlarca hususi hayatlarında da ortaya konulması, başa gelebilecek bir çok meşakkatler ve felaketler karşısında cesâretsizliğe kapılmadan kendine ve başkalarına faydalı olmak fikriyle çalışmak

⁵⁵³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 15.

⁵⁵⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 30-31.

⁵⁵⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 15.

gerektiği salık verilmiştir.⁵⁵⁶ Hatta yaşamak, yiyecek ve içeceğin temini için de cesaret ve metanetin lazım olduğu, yaşanıldığı müddetçe başa birçok kazaların gelebileceği kaydedilerek, böyle zamanlarda sabırlı ve metanetli olmak gerektiği savunulmuştur. Sabır ve metanetle çalışan bir insanın her şeye muvaffak olabileceği belirtilerek bu iki değer ne derece önemli olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.⁵⁵⁷

Askeri, medeni ve mesleki cesâret dışında iş hayatında da çeşitli şekillerde cesâret gerektiren haller olduğu hatta bazen tehlike ve afetlerde dahi cesur olmak, sebât etmek gerektiği vurgulanmıştır. Öte yandan şu satırlarda bir kez daha sebatkar ve metin olmanın gerekliliği ve önemi vurgulanmıştır:

Bir işte muvaffak olmak için yalnız irade yetmez, bir işi bir kere istemek, kuvvetli arzu etmek kafi değildir. İrade devamlı olmalı, yani insanda sebât bulunmalıdır. Sebâtı olmayan insanlara “maymun iştahlı” derler. Bir işe başlayıp da onu bitirmeden bırakmak, ve tekrar başka bir işe başlamak sebâtsizliktir. Sebâtsiz insanlardan hiç hayır gelmez. Sebâtsiz insanlar dünyanın en beceriksiz insanlarıdır. Sebât dağları bile devirir. Sebâtta sonra bir de metanet vardır ki zor şeyler kaşısında bile insanın iradesini, cesâretini kaybetmemesi demektir.⁵⁵⁸

Ders kitabı yazarlarından Midhat Sadullah Bey'e göre, insan bir felakete uğrayınca me'yus (ümitsiz) olmamalı, sabır ve metanet göstermeli ve o felaketten kurtulmaya elden geldiği kadar çalışmalıdır. Sabırlı bir insan, her istediğine nail olur; çünkü sabrın sonu selamettir.⁵⁵⁹ Siz de sebât ve metanetle çalışınız.⁵⁶⁰

Çocuklar için sabırla ilgili olmak üzere “Sabırlı Çocuk” adlı şu hikaye yer verilmiştir:

Birgün iki kardeş, Nezihe ile Lamia birlikte derslerine çalışıyorlardı. Nezihe, Lamia'ya dedi ki:

-Kardeşim bu ders pek güç! Bir türlü anlamıyorum. Artık canım sıkıldı. Senin canın sıkılmıyor mu?

-Benim hiç canım sıkılmıyor. Hem de dersimi öğrendikçe ne kadar memnun oluyorum bilsen!..

-Aman kardeşim, nasıl oluyor da senin canın sıkılmıyor, hem de dersini kolayca öğreniyorsun?

-Benim canımın sıkılmadığına, kolaylıkla dersimi öğrendiğime bir sebep var. Kitabımın yapraklarının arasına güç dersleri kolaylatıcı bir övüt koydum.

-Benim güzel kardeşim! O övütün ismini bana söyler misin?

⁵⁵⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), ss. 15-16.

⁵⁵⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 30-31.

⁵⁵⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 14.

⁵⁵⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 30-31; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 25-26.

⁵⁶⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 14.

-Kardeşim, bu övütün ismine (sabır) derler.⁵⁶¹

Ders kitaplarında çocuklardan cesur ve sabırlı olmaları istenirken hiddetin fenalığı anlatılarak soğukkanlılık (i'tidâl-i dem) teşvik edilmiştir. Bu konuda şu kısa hikayede soğukkanlılık teşvik edilmiş ve hiçbir zaman öfkeyle hareket etmemeleri öğretilmiştir:

Muallim Edhem Bey, her zamanki gibi sınıfa güler yüzle girdi. Geçen dersde anlattığı sabır ve cesâret bahsini müzakere etti. Talebesinden iyi cevaplar aldı. Sonra onlara dedi ki:

Aferin çocuklarım, derslerinize çok dikkat ediyorsunuz. Bugün de size “İ’tidâl-i dem” ile “hiddet”den bahs edeceğim. Hiddetin fenalığını hepiniz az çok bilirsiniz. Acaba “i’tidâl-i dem” ne demek? Bunu biliyor musunuz?

Çocuklar sükun ediyorlardı. Muallim sözüne devam etti:

O halde size “i’tidâl-i dem”in ne demek olduğunu anlatayım, dikkatle dinleyiniz.

İ’tidâl-i dem, soğuk kanlılık demektir. Yani bir tehlike karşısında kendini kaybetmemek, olur olmaz şeylere hiddetlenmemek, ne kadar güç olursa olsun başladığı işi bitirmeye çalışmak. Bazı insanlar vardır ki bir tehlike zuhur edince telaş içinde kalırlar, ne yapacaklarını şaşırırlar, yahut başladıkları bir işde biraz zorluk görünce hemen o işden vazgeçmek isterler. Çocuklarım, böyle insanlar, “i’tidâl-idem” denilen güzel bir huya sahip olmayanlardır.

-Efendim, i’tidâl-i deme sahip olmamaktan insana bir zarar gelir mi?

-Evet, bu huya sahip olmayanlar birçok zarar görürler. Birçok fena haller, hareketler hep i’tidâl-i demi muhafaza etmemekten ileri gelir. Mesela: Hiddet, sebâtsizlik, devamsızlık,...gibi.

Çocuklarım, hiddet pek fena bir huydur. Hiddetlenen bir insan tıpkı deli gibi olur. Ne söylediğini bilir, ne yaptığını.. Artık gözü bir şey görmez. Bazen en kıymetli şeyleri kırar, döker. Hatta insan bile öldürür. Birçok cinayetler hiddet yüzünden vukua gelir. Türkçe’de hiddete dair birkaç darb-ı mesel vardır: “Hiddet gelince akıl gider.” derler ki öyledir. Çabuk hiddetlenenler, biraz sonra hiddetleri geçince yaptıklarına pişman olurlar. “Hiddet ile kalkan zarar ile oturur.” sözü de çok güzeldir.

-Efendim, hiddetlenmemek için ne yapmalı?

-Oğlum, hiddetleneceğiniz zaman i’tidâl-i demimizi muhafaza etmeliyiz. Yani serin kanlılık göstermeliyiz. İyi terbiye görmüş, nefsine hakim olmaya alışmış olanlar öyle çabuk hiddetlenmezler.

-Efendim, böyle insanlar, canlarını sıkacak birşeye müteessir olamazlar mı?

-Tabi olurlar. Lakin hiddetin fenalığını bildikleri için kendilerini, zabt ederler. Hiddetlenmemeğe çalışırlar. İşte görüyorsunuz ki hiddet, gayet fena, gayet tehlikeli bir huydur. Mümkün olduğu kadar hiddetlenmemeye, daima serin kanlılığı muhafaza etmeye çalışmalısınız.⁵⁶²

⁵⁶¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 33; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanîyye*, s. 27.

⁵⁶² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 33-34.

Ders kitabı yazarlarından Midhat Sadullah Bey'e göre, soğukkanlılık yani “i'tidal-i dem”, pek büyük bir fazilettir. Soğukkanlılığını kaybedenler bir tehlike karşısında mahvolurlar. Bunun için her yerde soğukkanlı olmaya çalışınız. Bu, alışmakla olur. “Hiddet, pek fena bir huydur. Hiddetli bir insan deli gibi olur. Hiçbir zaman hiddetlenmemeye çalışmalıyız.”⁵⁶³ Çocuklardan küçük yaşlardan itibaren öfke kontrolü alışkanlığı kazanmaları, tehlike karşısında soğukkanlı bir şekilde hareket etmeleri istenilmiştir. Bu çerçevede cesaret, sabır ve metanet kadar soğukkanlık da teşvik edilen değerlerdendir.

4.2.2.5. Onur, İtibar Sahibi Olmak, Ağırbaşlılık, Mütevazılık

Bir ders kitabına göre, insan onurlu bir varlıktır. Neredeyse onuru için yaşar, onuruyla şahsi ve toplumsal varlığını ve değerini korur, saygınlığını muhafaza eder. Onurunu kaybeden, insanlığını kaybetmiştir. Öncelikle insan bütün fena huylardan sakınarak, güzel ahlâka sahip olmalı, başkalarının yanında ve toplumda küçük düşmemesi gerekir. Bu doğrultuda her insan “bütün fena huylardan sakınarak kimsenin yanında nefsinin küçük düşmesini istememelidir.” Yani haysiyetini muhafaza etmelidir. Namuslu çocukların başına bu hal gelse mahcup olup ağlayacakları ifade edilir.⁵⁶⁴ Ders kitaplarında çocuklardan haysiyet sahibi olmaları, şeref ve itibarlarını korumaları ve fena huylardan sakınarak kendilerini başkalarının yanında küçük düşürücü hallerden sakınmaları istenilmiştir.

İnsanın onurunu, haysiyet-i şahsiyesini küçük düşüren, bozan haller olarak şu örneklere yer verilmiştir. “Sokaklarda sendeleyerek yürüyen, ötekine berikine fena sözler söyleyen bir sarhoş, haysiyet-i şahsiyesini kendi ayakları altına almış olur. Keza dersine çalışmayan ve mektepteki vazifelerini yapmayan bir çocuk da haysiyeti muhafaza etmemiş demektir.”⁵⁶⁵ Yine “Verdiğimiz sözü tutmaya, kimsenin işine karışmamaya, asla yalan söylememeye, herkesle teklifsiz, laubali olmamaya dikkat etmeliyiz. Çünkü bazen düşünülmeden yapılan küçük bir hareket veya ufak bir söz haysiyet-i şahsiyeyi mahveder.” satırları ile insanlığa yakışmayan söz, hal ve davranışlar ile vazifelerin ihmalini dahi şeref ve haysiyete zarar veren, insanı küçük

⁵⁶³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 36; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 27-28.

⁵⁶⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 26.

⁵⁶⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 26.

düşüren, onur kırıcı davranışlar olarak gösterilerek çocuklardan vazifelerini eksiksiz yapmaları, derslerine çalışmaları, eğitim hayatlarında başarılı olarak onurlu bir insan olmaları istenilmekteydi.

Çocuklar, küçük veya büyük söz ve hareketlerin hem kendimizin hem de başkalarının şeref ve haysiyetlerine zarar verebileceği konusunda uyarılmışlardır. Bu bağlamda, "namus ve haysiyet-i şahsiyye dünyada her şeyden kıymetlidir. Haysiyet-i şahsiyesini muhafaza etmek isteyen bir insan kimseyi hakir görmez, bilakis herkesin şeref ve haysiyetine riayet eder."⁵⁶⁶ veya "Kimsenin kendimizi tahkir etmesine razı olmamalıyız ve başkalarının hakaretine sebebiyet verecek hareketlerden sakınmalıyız. Verdiğimiz sözü tutmağa, kimsenin işine karışmamağa, asla yalan söylememeğe, herkesle teklifsiz, lâubâli olmamağa, dikkat etmeliyiz."⁵⁶⁷ denilerek hem kendi itibarımızı korumanın önemine hem de başkalarının şeref ve haysiyetine saygı gösterilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Çocuklara ayrıca "Kendilerini beğenen bazı insanlar gibi kendimizde fazla bir kıymet mevcut olduğunu zannederek başkalarını hakir görmeye alışmayınız, vakarlı ve alçak gönüllü olunuz; bu suretle herkesin yanında daha ziyade takdir olunursunuz."⁵⁶⁸ ifadeleri ile şeref ve itibarlarının muhafazası ve artması için mağrur olmamaları, kibir ve gururdan sakınmaları, iyi huylu olmaları, tevazu sahibi; yani mütevazı olmaları gerektiği salık verilmiştir.

Mağrur olanların asla sevilmediği, etrafında samimi dostları olmadığı; buna karşın mütevazı olanların her yerde hürmet gördükleri ve samimi dostlar edindikleri ifade edilmiştir. Küçük mektepliler, bu iyi huy ve alışkanlıklara da büyüklerin, öğretmenlerinin ve iyi huylu arkadaşlarının ikazlarına küçük yaştan itibaren uyararak ve alışkanlık kazanılarak sahip olabilecekleri konusunda ikaz edilmişlerdir.⁵⁶⁹ Ayrıca küçük kusurları varsa da onların küçükken düzeltilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 26.

⁵⁶⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 26.

⁵⁶⁸ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 23-24.

⁵⁶⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 28.

⁵⁷⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 29.

“Kusurlarımızı Tashihe Çalışmalıyız” başlıklı aşağıdaki hikâye ile çocuklarda olabilecek kusurların dahi insanlar arasında güveni ve saygıyı zedeleyeceği, kişilerin şeref ve itibarını düşüreceğinden hareketle kendilerinden "kusurları düzeltmeye çalışmaları" istenilmiştir:

Nejad, gayet çalışkan ve uslu bir çocukdu. Yalnız ufak bir kusuru vardı: Gördüğü şeyleri mübalağa ile anlatır, bazen sözlerine biraz yalan katardı. Fakat böyle bir kusuru olduğunun kendi de farkına varmıyordu. Çünkü artık mübalağayı iyice adet edinmişti.

Nejad, birgün mektebe gelirken bir kadının tramvaydan düştüğünü görmüştü. Mektebe gidince arkadaşlarına gayet mühim bir hikaye anlatmaya başladı. Ve: “Yolda gelirken bir kadın, tramvayın altında ezildi. Gözümle gördüm. Sonra eczahaneye götürdüler, galiba zavallı kadın öldü. ...” diye çocuklar fena halde üzüldüler. Hatta içlerinden biri vakayı muallime anlattı. Muallim de merak etmeye başladı: “Acaba kimdi?” diye düşündü.

Vakanın neden ibaret olduğu ertesi günü anlaşıldı. Muallim Nejad’ı çağırdı ve dedi ki:

-Oğlum, sen çalışkan ve uslu bir çocuksun, senden çok memnunum. Yalnız oldukça mühim bir kusurun var! Mübalağacılık! Mübalağa iyi bir şey değildir. Sen bunu fenalık olsun diye yapmıyorsun; fakat hakkında herkese fena fikirler veriyor, bu huyundan vazgeçmeye çalış...

Nejad, o günden itibaren bu kusurunu düzeltmeye çalıştı.⁵⁷¹

Kısacası bu döneme ait ders kitaplarında, çocuklardan onurlu ve itibar sahibi olmaları, onuru, haysiyeti ve itibarı bozacak söz, hal ve davranışlardan kaçınmaları, iyi huylu, güzel ahlâklı olmaları, kendi onurları kadar başkalarının da onuruna saygı duymaları, buna küçük yaşlardan itibaren alışmaları, bu konuda iyi huylu arkadaşlar edinmeleri ve varsa hatalarını düzeltmeleri istenilmiştir. Böyle onurlu, saygın insanların diğer güzel huylara sahip olan insanlar gibi etrafında güvenilen, sevilen, saygı ve takdir gören biri olacağı belirtilmiş; aksi davranışlar sergileyenlerin de sevilmecekleri ve herkesin kendilerinden uzak duracakları vurgulanmıştır. Onur ve itibarın yanı sıra ağırbaşlılık ve mütevazılık konusunda da küçük yurttaşlara önemli mesajlar verilmiştir.

4.2.2.6. Doğruluk, Dürüstlük

Çocuklarda görülmek istenen iyi, güzel huy ve davranışlardan bir diğeri doğruluktur. Doğruluk değeri samimiyet kavramı ile birlikte ele alınarak bu kavram, “herkese karşı doğru olmak, kimse ile eğlenmemek, yalancılık ve riyakarlık etmemek” olarak tanımlanmıştır. Doğru insanların samimiyetine vurgu yapılmıştır. Çocuklara

⁵⁷¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 27.

“Dünyada en büyük fazilet doğruluktur.” denilerek doğru bir insan olmaları istenir ki böylece “kimseye zarar vermeyen ve herkesden hürmet gören biri” olunacağı; aksi davranışlar sergileyenlerin herkesçe sevilmeceği, yalancı ve hayırsız insan olarak görüleceği söylenmiştir.⁵⁷²

Doğru ve dürüst bir insan olmak için öncelikle herkese karşı doğru olmak, kimse ile eğlenmemek, yalancılık ve riyakarlık etmemek gerekmektedir. Bunun için nezaket, doğruluk, açık kalplilik gibi birçok iyi huyların toplamı olan “samimiyet” gerektiği vurgulanmıştır. Bir ders kitabına göre samimi bir insan, olduğu gibi görünür, görüldüğü gibi olmak ister. Gösterişi, övünmeyi, yalancılığı, kimseyi aldatmayı sevmez. Kalbi temizdir ve bütün sözleri, hareketleri içten ve gerçektir. Dürüst insanlar düşündüklerini söyler, söylediklerinde ciddidirler ve yalan söylemezler.⁵⁷³

Çocuklar, bu çerçevede, tanıdıkları insanlara karşı dürüst olmak tavsiyesi almışlardır. Dürüstlüğün, kişinin tüm iyi niteliklere sahip olduğunu gösterdiği kaydedilerek bu tavsiye gerekçelendirilmiştir. Ayrıca hayatta samimi arkadaşlar aramaları gerektiğini de ders kitaplarından öğrenen çocuklara, samimi bir arkadaşın, bir insan için akrabadan daha değerli olduğu belirtilerek bu durum desteklenmiştir.⁵⁷⁴

Doğruluğun bir diğer göstergesi özel hayatta, toplum ve ticaret hayatında verilen söze ve imzalanan mukavelelere riayet etmektir. Sözünün eri olmak veya sözünden dönmemek ahlâkî zorunluluk olarak görüldüğü gibi mukavelelere uymak da kanuni bir zorunluluk olarak konumlandırılmış; hatta sözleşmelere uymayanların kanunen cezaya çarptırıldığı vurgulanarak bunlara riayet etmek gerektiği salık verilmiştir.

Sosyal ilişkilerde kişinin, her ne olursa olsun, ortak çalışmasında ve akdedilen sözleşmede verdiği sözlere uyması gerektiği söylenmiştir. Sözleşmeyi imzaladıktan sonra herkesin ahlâkî ve hukuki olarak bu söze uygun hareket etmekle yükümlü olduğu vurgulanmıştır.⁵⁷⁵

Ancak bu gibi yükümlülükler yerine getirilmediğinde kanunun öngördüğünden daha ciddi ve ağır bir cezanın varlığına da vurguda bulunularak müstakbel yurttaşlar

⁵⁷² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 25; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 21.

⁵⁷³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 25.

⁵⁷⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 25; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 21.

⁵⁷⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 73.

açıkça ikaz edilmişlerdir. O da herkesin söz konusu kişiyi kötü tanınması, sevmemesi, hatta kendisinden nefret etmesiydi. Sözünü tutmayan, imzasını tanımayan ve sözlerini yerine getirmeyenlerin, halkın laneti ve nefreti altında kalacakları ve herkesin gözünde vurgunculardan ve yalancılardan hiçbir farklarının kalmayacağı vurgulanmıştır. O yüzden bir insanın "yapacağım" dediği bir işi zamanında yapması, eğer yapamayacaksa bunu önceden düşünüp yaparım diye söz vermemesi gerektiği salık verilmiştir.⁵⁷⁶

Verdiği sözü tutmak, insanlığın birinci şartı olarak ifade edilmiştir. “Türklerin iyi huylarından biri verdikleri sözden, va’dlerinden dönmemeleridir”⁵⁷⁷ denilerek hem Türk milletinin bu konudaki yeri ve önemi vurgulanmış hem de insaniyetin ve namusluluğun gereği olarak verilen sözü yerine getirmek gerektiği savunulmuştur. Bu anlamda doğru sözlü olmak, sözünde durmak, sözünden dönmek, vaadini yerine getirmek, hem insanlığın hem ahlâkın hem de Türk milletinin iyi hasletlerinden biri olarak gündeme getirilmiş; çocuklardan bu davranışlara sahip olmaları istenilmiştir. Tüm değerlerin kazanılmasında olduğu gibi doğruluk konusunda da doğru, dürüst ve samimi dostlar edinerek bu güzel değere sahip olmak ve yalancılardan da uzak durmak küçük mektepliler için konu bağlamında başlıca tavsiyelerden olmuştur.

4.2.2.7. Çalışmak (Say’) ve Düzenlilik

Çalışma ve intizam konusuna ders kitaplarında geniş yer verilmiştir. Osmanlının son döneminde olduğu gibi bu dönemde de çalışmak yani say’ vatandaşlık vazifelerinin en başında sayılmaktaydı. Çünkü “asrımız, çalışmak asrı” denilerek hem gelişmenin hem de kalkınmanın anahtarı çalışmaktır.⁵⁷⁸ Ancak düzenli bir çalışma, para ve zaman yönetimi ile hayatta başarılı olunacağı vurgulanmıştır.

Çalışmanın faydaları konusunda ise önemli tespitlerde bulunulmuştur. Söz gelimi, ancak çalışmakla yaşanabileceği ve ihtiyaçların giderilebileceği, vücudun sağlık bulacağı, zekanın kuvvetleneceği, hayatın güzel bir hale dönüşeceği ve nihai olarak medeniyet sahasında ilerleme sağlanabileceği kaydedilmiştir.⁵⁷⁹ Öte yandan çalışmak, sıkıntıyı ve kederi dağıtan; başkalarına da faydalı olduğu için hem kendi

⁵⁷⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 82.

⁵⁷⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 73.

⁵⁷⁸ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 15.

⁵⁷⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), ss. 21-26.

mutluluğumuza hem de başkalarının mutlu olmasına imkan tanıyan önemli bir güç olarak görülmüştür. Bu anlamda çalışan, başkasının keyfine tabi olmayan, özgür ve bahtiyar bir kişi olarak resmedilmiştir.

Çalışma bedeni ve fikri olarak ikiye ayrılmıştır. Çocuklara bugün dünyada meydana gelen bilim ve teknikteki her türlü gelişmelerin geçmişten beri insanların hem bedeni hem de fikri çalışmalarının sonucu olduğu ifade edilmiştir. Söz gelimi, "bugün hayretle gördüğümüz balonlar, teyyareler, şimendiferler, elektrikli tramvaylar, büyük gemiler, zırhlılar, gramafonlar, telefonlar... hep zihinlerin çalışmasıyla icad olunmuştur." denilerek söz konusu icatlar için fikri olarak büyük bir çaba harcandığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda, çalışkan insanların bu gibi iyiliklerini unutmamak ve kendilerine daima müteşekkire olmak gerektiği salık verilmiştir. Bedeni ve fikri çalışmayı sevmek için küçük yaşlardan itibaren gerekli değerleri edinmek önemli addedilmiş; bu yönde çalışmak, gayret göstermek ve çaba harcamak övülmüştür.⁵⁸⁰

Yazar Midhat Sadullah, çocuklara asıl zenginliğin çalışmak ve gayret olduğunu şu hikaye ile kavratmaya çalışmıştır:

Bedestan tüccarından Hacı Ahmed Efendi, gayet çalışkan ve namuslu bir adamdı. Küçük yaşından beri pek çok çalışmış, birçok para kazanmış ve yedi sekiz dükkan sahibi olmuşdu. Hacı Ahmed Efendi'nin Kazım isminde bir torunu vardı. Kazım, henüz ibtiadi mektebin ikinci sınıfında bulunuyordu. Bir gün büyük babasına:

-Bu dükkanları nereden buldunuz? diye sorar.

Ahmed Efendi cevaben dedi ki:

-Oğlum, ben bu dükkanları hiçbir yerden bulmadım. Sa'y ve gayretim sayesinde elde etdim. Senin kadarken benim de hiçbir şeyim yokdu. Babam fakir bir adamdı. Bakkallık ederdi. Mektebde iken çok çalışırdım. Benden herkes memnundu. Sonra ticarete heves etdim. Biraz para ile işe başladım. Az zaman zarfından bedestanda bir dükkan sahibi oldum. Namusum ve çalışkanlığım sayesinde bana herkes emniyet ederdi. Birçok işler yaptım. Sabahdan akşama kadar çalışır, çabalardım. Aynı zamanda iyi geçinmekle beraber tasarrufa da riayet ederdim. İşte bugün bu kadar zengin oldum. Görüyorsunuz ki asıl zenginlik sa'y ve gayret ile elde edilir. Dünyada rahat yaşamak için çalışmak, hem de çok çalışmak lazımdır...

Kazım, büyük babasının sözlerini dikkatle dinledi ve o da mektebde çalışmaya başladı.

Sa'y ve gayret en büyük hazinedir. İnsan, sa'y ve gayretiyle ihtiyaçlarını giderir, şahsımızın kıymetini artırır ve bizi hür yaşatır. Rahat yaşamak, mes'ud olmanın birinci şartı çalışmaktır. Zahmetsiz bir şey kazanmak mümkün değildir.

⁵⁸⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), ss. 20-21

Dünyada her iyilik, sa'y ve gayretle elde edilir. Fakirlik, açlık gibi her fenalık da tembellikten ileri gelir.⁵⁸¹

Çocuklardan hayatın her alanında olduğu gibi çalışmada da intizam ve düzene uyulmaları istenilmiştir. İntizamlılık sayesinde bütün işlerin vaktinde yapılarak hayatta başarılı olacakları ve ilerleme sağlayacakları kaydedilmiştir. Bununla birlikte, intizama riayet etmeyenlerin de özel hayatlarında, okul ve iş yaşamlarında başarılı olamayacakları ve ilerleyemeyecekleri belirtilerek kendileri ikaz edilmişlerdir. Dolayısıyla "yiyecekde, içecekde, giyinişde, çalışmakda, uyumakda, gezmekde, elhâsılı her şeyde intizama riayet etmeliyiz."⁵⁸² denilerek küçük yurttaşlar her alanda muntazam olmaya teşvik edilmişlerdir. Aşağıdaki satırlarda intizama riayet eden ve etmeyen kişiler tarif edilerek, intizamlı olmak salık verilmiştir:

İntizama riayet eden bir çocuk sabahleyin belirli bir vakitte kalkar, mektebe vaktiyle gider, kitaplarını defterlerini kaybetmez, her şeyi yerli yerine koyar. Bir ticarethaneye girseniz oradaki eşyanın mağazaya ne büyük bir intizam ile yerleştirilmiş olduğunu görürsünüz. Mağazası karma karışık bir halde bulunan kazancını, masrafını muntazam kayd etmeyen bir tüccarın göreceği zararları düşününüz. İntizama riayet etmeyen insanlar terakki edemezler. Zaten intizam, sa'yin pek kıymetli bir yardımcısıdır. Düzensiz çalışanlar, istedikleri neticeyi elde edemezler.⁵⁸³

Midhat Sadullah, 1924 (1340) tarihli ders kitabında iktisat ile intizamı birlikte ele almış ve iktisatta da intizama riayet etmek gerektiğini savunmuştur. Ona göre iktisatta intizama riayet edilmezse aylık geçimde ve yaşlılık ya da hastalık dönemlerinde geçim sıkıntısına ve dolayısıyla sefaletle maruz kalınabilir. Ancak intizama riayet edilirse hem zaman hem de para mahvolmaz⁵⁸⁴

Çocuklardan rahat yaşamak için özel hayatlarında da düzenli veya intizamlı olmaları istenilmekteydi. Bunun için önceden plan yapılarak, bunun intizamlı olarak uygulanmasına riayet edilmesi talep edilmiştir. Yeme içmeden, uyumaya, çalışmaktan eğlenme ve dinlenmeye, spordan temizliğe her alandan örnekler verilerek çocukların tüm yaşamlarının her alanında planlı ve düzenli olmaları, muntazam

⁵⁸¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 23-24.

⁵⁸² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 22.

⁵⁸³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 22.

⁵⁸⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 22.

yaşamaları salık verilmiştir.⁵⁸⁵ Aşağıdaki satırlarda muntazam yaşamının ne demek olduğu, muntazam bir mekteplin nasıl hareket ettiği anlatılarak, intizama riayet etmek gerektiği tavsiye edilmiştir:

Muntazam yaşamak, muayyen bir vakitte yatıp kalkmak, muayyen bir vakitte yemek, içmek ve çalışmak demektir. Mesela bir mektepli akşam saat dörtte mektebdan çıkar, evine gider. Hava müsait ise biraz evinin bahçesinde, yahut bir kırdan dolaşır, hava alır, zihnini dinlendirir. Yemek vakti gelince ailesiyle birlikte yemek yer; sonra yemeğin hazım olması için biraz istirahat eder. Gece derslerine çalışır. Gece saat onda veya onbuçukda yatıp sabahleyin altıda kalkar. İşte muntazam yaşamak isteyen bir mektepli, bu yolda hareket etmelidir.

Vücudunu iyi muhafaza etmek ve muntazam yaşamak isteyen bir insan yaz, kış, her sabah muayyen bir vakitte kalkar. Yüzünü ve ellerini soğuk su ve sabunla yıkadıktan sonra mükemmel bir kahvaltı yer. Sonra biraz yol yürür. Her gün öğle yemeğini mutlaka oniki ile bir arasında yer, yemek vaktini hiç kaçırmaz.⁵⁸⁶

Çalışmanın en büyük yardımcısı olarak ifade edilen intizam konusunda çocuk, kadın ve erkek herkesin hayatının her alanında, her konuda intizama riayet etmesi gerektiği anlatılmıştır.⁵⁸⁷

Görüldüğü üzere bu dönemde çalışmaya çok önem verildiği gibi verimli, planlı çalışmaya yani intizamlılığa geniş yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmak ve düzenli çalışmak, hayatın her alanında, her konuda herkesin başarılı olması için önem verilen bir değer olmuştur.

4.2.2.8. Özgüven ve Girişimcilik

Çocuklardan sahip olmaları istenen bir diğer güzel değer de i'timad-ı nefis, fikr-i teşebbüs ve müteşebbisliktir. Bu dönemde fikr-i teşebbüs ve müteşebbisliğin bir sonraki aşaması olan teşârük yani şirketleşme/ortaklık da teşvik edilmiştir.

İ'timad-ı nefis, insanın her hususta kendine güvenmesi veya özgüven anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle özgüven, insanın karşılaştığı zorluğun üstesinden geleceğine inanması, kendine güvenmesidir. Başlanan işte çalışılarak başarılı olunacağı ve neticesinde ise istenilen şeye erişilebileceği vurgulanarak⁵⁸⁸ adece

⁵⁸⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 45-46; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanîyye*, ss. 34-35.

⁵⁸⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 44.

⁵⁸⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 47-48; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanîyye*, ss. 36-37.

⁵⁸⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 39.

kendine güvenmenin ve inanmanın başarıyı getirmeyeceği; başarı için aynı zamanda gayretli ve çalışkan olmak da gerekli görülmüştür.⁵⁸⁹

Çocuklara aşağıda yer verilen hikaye ile kendine güveni olanların zorlukla karşılaştıklarında cesâretle, gayret ve çalışma ile başladıkları her işte muvaffak oldukları, tarihteki ve günümüzdeki yenilik ve gelişmelerin hep özgüven sayesinde olduğu anlatılmıştır:

Bir gün mektebde muallim, itimad-ı nefis denilen güzel bir huydan bahs etmişdi. O akşam babası Sa'di'ye sordu:

-İ'timad-ı nefis ne demektir?

-İ'timad-ı nefis; insanın başladığı bir işi iyi bir surette bitireceğine i'timad etmesi yani her hususda kendisine güvenmesidir.

-Ne gibi? Biraz ızah et?

-Efendim, mesela derse çalışırken bir iki defa okuduktan sonra "bu bahsi anlamayacağım!" diye kitabı bir tarafa atmamalıdır. Şayet bir iki defa okumakla anlamazsa üç beş defa okumalı, anlamaya uğraşmalıdır.

-Evet oğlum, "Meramın elinden bir şey kurtulamaz!" derler. Ben küçükken Hesap dersine çok merakım vardı. Bazı meseleleri halletmek için saatlerce uğraşırdım, nihayet halletmeye muvaffak olurdum. Bazı çocuklar okurlar da anlamazlar. Çünkü anlamaya çalışmazlar: "Of anlamıyorum ki..." derler. Böyle mekteb kitaplarına yazılan şeyler hiç anlaşılır mı? Mekteplerde okunan dersler arasında anlaşılmayacak hiç birşey yoktur.

-Bey babacığım, benim bir arkadaşım var; imtihanlarda kırık numara alıyor. Sonra: "Ne aksi şey! Hep anlamadığım yerlerden sordular!" diyor.

-Yavrum, demek ki o arkadaşının nefisine i'timadı yok. İnsanın nefisine i'timadı olursa biraz güçlük görünce cesâreti kırılmaz. O güçlüğü bertaraf etmek için daha çok çalışır. Evet, bir dersin içinde bazı zor bahisler de bulunur. Nefsine i'timadı olan çalışkan bir çocuk: "Ben bunu her halde öğrenirim." der, çalışmaktan usanmaz.

Muallimimiz dedi ki: "Bütün büyük işleri yapanlar, fabrikacılar, gemiciler, bankerler, ... hep i'timad-ı nefis sahibi olan insanlardır. Medeni milletler bu meziyetleri sayesinde pek mühim şeyler yapmaya muvaffak oluyorlar. Onlar teşebbüs ettikleri işlerde kim bilir, ne büyük tehlikelere, ne zorluklara uğramışlardır ve neticede arzularına nail olmuşlardır." Doğru değil mi babacığım?

Öyledir yavrum, insan işden yılmamalı, gayret ve cesâreti hiçbir zaman elinden bırakmamalıdır.⁵⁹⁰

Fikr-i teşebbüs, herkesin kendine uygun bir iş bularak çalışıp kimseye muhtaç olmadan geçinmesi, para kazanmayı düşünmesi olarak tanımlanmıştır. Bu dönem ders kitaplarında çocukların fikr-i teşebbüs sahibi olmaları teşvik edilmiştir.

⁵⁸⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 42.

⁵⁹⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 37-38.

Çocuklardan memurluk yerine ziraat, ticaret ve sanat alanlarında kendi işlerini kurmaları, çalışmaları, para kazanmaları ve işlerinde ilerlemeleri istenilmiştir. Böylece girişimcilikleri sayesinde daha mutlu olacakları ve milletin ilerleyip rahata ve mutluluğa ulaşacağı vurgusu yapılmıştır. Bunun için medeni ve gelişmiş ülkelerde olduğu gibi doktor, yazar, mühendis, marangoz, çiftçi, iş adamı olarak kimseye ihtiyaç duymadan kendi işi ve kazancı ile özgür ve bağımsız yaşamaları teşvik edilmiştir.⁵⁹¹

Girişimcilik için sadece özgüven ve sermayenin yeterli olmayacağı, bir işe başlamadan evvel iyice düşünülmesi, o iş ve meslek hakkında gerekli bilgilerin öğrenilmesi, ondan sonra o işe başlanması önerilmekteydi Aksi halde teşebbüslerin daima hüsrarla sonuçlanacağı ikazı da yapılmaktaydı. Bunun için bu bilgileri, ticaret, ziraat ve sanayi mekteplerinde okuyarak öğrenmeleri teşvik edilmiştir. Böylece fikr-i teşebbüs ve teşebbüs-ü şahsi ile medeni ülkelerde kurulan fabrikaların ve büyük ticarethanelerin benzerlerini yapabilecekleri konusunda da cesaretlendirilmişlerdir.⁵⁹²

Aşağıdaki şiirle çocuklar ticarete teşvik edilmişlerdir:

Ticaret

Şu zamanda milletlerin ruhu olan ticaret,
Niçin, niçin yurdumuzda bir tekâmül görmesin?
Bir zamanlar kâinata korku saçan bu millet,
Neden bugün ticarete büyük bir nam vermesin?
Kardeşlerim, yaşamayı isterseniz geliniz,
Hep beraber çalışubda birer tacir olalım.
Ah birazda altun tutsun silah tutan eliniz
Haydi, gelin şu millete biz ön ayak olalım.
Şu asırda Türkler için zengin olmak gerektir.
Zengin olmak kardeşlerim tacir olmak demektir.
Hep zenginler fakir olan insanları ezerler,
Ticaretsiz bu vatanda yabancılar gezerler.
Ey Türkoğlu şu talihsiz vatanını seversen,
Gururlanan düşmanını mahv eylemek istersen,
Sen tacir ol, çünkü şimdi ticaret bir necattır.
Tacir olmak en sevimli en tatlı bir hayattır.⁵⁹³

“İnsan için kendi alnının teriyle kazandığını yemek kadar tatlı bir şey olamaz.”⁵⁹⁴, “Kendi geçinmesini de hükümetten bekleyen bir millet hiçbir vakit mesud

⁵⁹¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 43-52; Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 27; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 32-33

⁵⁹² Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 20-21.

⁵⁹³ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 22.

⁵⁹⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 44.

olamaz.”⁵⁹⁵ ifadeleri ile Osmanlının son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında da üzerinde önemle durulan memurluk yerine fikr-i teşebbüs sahibi olarak, ziraat, ticaret ve sanayide kendi işini kurmak ve bu doğrultuda ilerlemek teşvik edilmekteydi. Ancak ticaretin memurluk gibi olmadığı kaydedilmiş; ticaret “sürat, intizam, nezaket, sebât, ve benzeri”⁵⁹⁶ bazı temel kaidelere dayandırılmıştır. Ticaret hayatında bu hususlara riayet etmek elzem sayılmıştır. Öte yandan, ticaretin ilerlemesi için de yolların, denizlerin, nehirlerin, şimendiferlerin, posta, telgraf ve telefonların son derece hizmet ettikleri belirtilmiş; bununla yetinilmeyerek ticaretin esasen kolay bir iş olmadığı, onun da bazı zorlukları bulunduğuna dikkat çekilmiştir.⁵⁹⁷

Milletlerin ilerlemesi ve zengileşmesi için ticaret ve sanata büyük önem vermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Osmanlı’da ziraat ve memuriyet revaçta olduğundan Türklerden ziyade yabancı milletlerin ticaret ve sanatta ilerledikleri kaydedilmiştir. İstiklal Harbinden büyük bir başarıyla çıkıldıktan sonra Türkler arasında sanat ve ticaretin kıymeti takdir olunmaya başlanılmıştır. Böylece başta İstanbul olmak üzere taşralarda birçok Müslüman ticarethaneleri açılmış artık sanat, ziraat ve ticarete de ilerlemeye başlandığı belirtilmiştir. Bu konuda çocuklara “Emin olunuz ki çiftçiler, tacirler ve sanatkarlar; memurlardan çok bahtiyardırlar.”⁵⁹⁸ denilerek hayatlarında mutlu olmak için ticaret ve sanatla meşgul olmaları salık verilmiş; "bir memleketin terakkisi, sanat ve ticaretin terakkisi ile olur"⁵⁹⁹ denilerek ülkenin ilerlemesinin iki önemli dayanağına dikkat çekilmiştir.

Ders kitaplarında çocuklardan ticaret ve sanayide müteşebbis olmaları istenirken özellikle iş hayatında başarılı olmaları için emek, iş, fikir ve sermayede birlik olmaları yani ortaklık (teşârük) ve şirketleşme teşvik edilmiştir. İnsan nasıl hayatta tek başına yaşayamaz ve başarılı olamaz ise yapacağı işte de mutlaka başkalarının çalışmasına, fikrine, parasına veya sermayesine muhtaç olduğundan başkaları ile birlikte çalışmak ve sermayeleri birleştirmek destek görmüştür.⁶⁰⁰

⁵⁹⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 44.

⁵⁹⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 53.

⁵⁹⁷ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 38.

⁵⁹⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 54.

⁵⁹⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 54

⁶⁰⁰ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 19-20.

Dünyada medeni memleketlerin bugünkü seviyeye gelmesinde şirketleşmenin, ortaklığın büyük rolüne dikkat çekilerek eğer insanlar arasında “teşârük ve tesânüd” olmasaydı bugünkü görülen ve istifade edilen önemli şeylerin hiç birine sahip olunamazdı denilerek dünyadaki gelişmeler ve ilerlemelerin devamı ve yeni kurulan devletin ilerlemesi için çocuklara küçük yaşlarında ticaret ve sanayi alanında müteşebbislik fikri verilmeye çalışılmıştır. Çocuklara gelecekte sermaye, emek ve fikir birliği ile medeni ülkelerde olduğu gibi şirketleşmeleri gerektiği kavratılmaya çalışılmıştır.⁶⁰¹

İnsanların yalnız kendi sermayeleri ile yapamayacakları ticaret ve sanayi alanlarındaki işlerini birlik olarak, ortaklaşa yapabilecekleri şu satılarla örneklendirilmiştir: “Teşârük ve tesânüd sayesinde ki bankalar açılır, şimendiferler, vapurlar yapılır, fabrikalar tesis olunur. Yoksa bir insanın ne aklı ne de sermayesi böyle mühim işleri başarmaya müsaid değildir.”⁶⁰²

Çocuklara teşârük ve tesânüde mektebde iken alışmaları salık verilmiş; medeni ülkelerdeki gibi gelecekte ticaret ve sanayide hem işlerini kurmaları, hem de ortaklık yaparak ilerlemeleri fikri zihinlerine yerleştirilmeye çalışılmıştır. İnsanların ve milletlerin medeniyette ilerlemelerinin yolu olarak ticaret, sanayi ve şirketleşmede görülmüştür. Bu yolun, aynı zamanda yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yolu da olduğu müstakbel yurttaşlara bizzat öğretilmiştir.⁶⁰³

Çocuklara İstiklal Savaşı'nın kazanılmasının milletçe en büyük tesânüd örneği olduğu anlatılarak onlardan her güçlüğü yardımlaşarak ve birlik olarak halletmeleri talep edilmiştir. “Tesânüd, ne büyük kuvvet ve tesânüdle ne kadar güç işler kolayca yapılıyor. Siz de müşterek ihtiyaçlar kaşısında birbirinize tutunun; tesânüdle çalışın!”⁶⁰⁴ örnekleri ve ifadeleri ile çocuklara ortaklık ve tesanüdün gerekliliği öğretilmek istenmiştir.

⁶⁰¹ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanîyye*, s. 32.

⁶⁰² Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vatanîyye*, ss. 20.

⁶⁰³ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vatanîyye*, ss. 19-21; Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, (Sınıf 4), (Maârif Vekâleti Milli Ta'lim ve Terbiye Heyeti'nin 2-8-1927 Tarih ve 93 Numerolu Kararıyla Beş Sene Müddetle İlk Mekteplerin Dördüncü Sınıfında Okutdurulmak Üzere Resmen Kabul Edilmiştir), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927-28, ss. 22-24.

⁶⁰⁴ Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, ss. 22-24.

4.2.2.9. Tasarruflu Olmak

Ders kitaplarında çocuklar çalışmaya, girişimciliğe teşvik edildikleri gibi tasarruflu olmaları da istenilmekteydi. Çocuklara, tasarruf için kazanılan paranın yıllık bütçe yapılarak harcanması ve paranın israf edilmemesi tavsiye edildiği gibi tasarrufa engel olan hususlar konusunda da açıkça ikaz edilmişlerdir. Söz gelimi veresiye alışveriş yapmak, az da olsa borç yapmaya alışmak, para oyunlarına ve kumara alışmak bu bağlamda özellikle kaçınmaları gereken haller olarak takdim edilmiştir. “Hayatı sever misin? O halde zamanı israf etme.” ifadesi ile de sadece para değil, zamanın da iyi değerlendirilmesi veya israf edilmemesi salık verilmiştir.⁶⁰⁵

Çocuklardan, gelecekte rahat yaşamak ve ihtiyarlıkta zahmet çekmemek için tasarrufa riayet etmeleri istenilmiştir. Bu bağlamda, gelecekte hastalık, yaşlılık veya kaza halinde çalışılamayacak günleri düşünerek ve dolayısıyla o günlerde sıkıntı çekmemek için kazanılan paranın hepsini harcamayarak, bir kısmını saklamak; yani tasarruf yapmak gerekli görülmüştür. Tasarrufa riayet etmeyenlerin gelecekte geçim sıkıntısına düşerek, borç para almak zorunda kalacakları belirtilerek çocuklar açıkça ikaz edilmişlerdir. Bundan dolayı hem tasarruf teşvik edilmiş hem de kazanılan paranın yıllık bütçe yapılarak harcanması tavsiye edilmiştir.⁶⁰⁶ İdaresini bilmeyen, borçtan sakınmayan insanların başına farklı sıkıntılar geleceği, hatta bu gibi kimselerin yalancılık ve dolandırıcılık gibi fena huylara da alışacakları ve sonunda sefil ve perişan olacakları kaydedilerek bu gibi davranışlardan sakınmak gerektiği telkin edilmiştir.⁶⁰⁷

Çocuklardan “gelir ve kazançlarını akla uygun bir surette sarf etmelerini, lazım olan şeyden kendini mahrum eden ne cimri, süs için para haracayan ne de müsrife benzemeyiniz.” ikazları ile tasarrufa alışmaları, tasarruf yapmaları istenirken ne cimri ne de müsrif olmaları konusunda uyarılmışlardır. Keza kolay para kazanma hırsı ile kumar ve oyuna alışmamaları istenilmiş; aksi halde böyle kimselerin ailesinin ekmeğini bile feda eder hale geldikleri ve sefil oldukları ikaz edilmiştir. Böylelikle insanı çalışmaktan ve meşru’ kazancından men eden oyundan ve kumardan kaçınmaları öğütlenmiştir. Yine kolay para kazanma hırsı ile kumar ve oyuna

⁶⁰⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 26.

⁶⁰⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 19.

⁶⁰⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 20; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 17-18.

alışmaması istenilmiş aksi halde ailesinin ekmeğini bile feda eder, sefil olur ikazları ile insanı çalışmaktan ve meşru' kazancından men eden oyundan ve kumardan kaçınmaları istenmekteydi.⁶⁰⁸

Çocuklardan tasarruf yapmaları, tasarrufa alışmaları, müsrif ve hasis (cimri) olmamaları istenirken cömertlik (sehâvet) de teşvik edilmiştir.

Cömertlik, “gerekli olan bir şey için para harcamaktan çekinmemek demek” olarak tanımlanmıştır. Cömert kimse, kendisine ve ailesine lazım olan şeyleri sevine sevine alan, birisine para verirken cimri gibi titremeyen, fakirlere ve muhtaç olanlara daima yardım eden bir kimse olarak resmedilmiştir. Buna karşılık hasis (cimri) ise biriktirdiği paradan ne kendisinin ne de ailesinin istifade etmesini istemeyen kimseydi.⁶⁰⁹

Müsrif gelirlerinden çok masraf yapan, süs için çok para harcayan, bundan dolayı da çoğunlukla ihtiyaçları için elinde parası kalmayan ve dolayısıyla paraya muhtaç kalan biri olarak tarif edilmiştir. Bayramda bir gün içinde tüm parasını harcayan çocuğun, ebeveyni tarafından gönderilen parayı pek çabuk bitiren askerin, kesesini boşalttıktan sonra evine dönen amelenin, gelirinden büyük miktarlarda büyük ev yaptırıp sonra kenarında yaşamak için geliri kalmayan işçinin tutumu müsriflik olarak görülmüş ve uygun bulunmamıştır.⁶¹⁰

Tasarruf ve cömertlik teşvik edilirken cimrilik de bir o kadar kaçınılması istenen bir davranış olarak görülmüştür. Midhat Sadullah Bey'e göre, cimrilik (hisset), hasislik, tamahkarlık demektir. Sonuçları itibariyle hasis, kendisini bile istediği şeylerden mahrum bırakır, vücuduna bakmaz, parası olduğu halde ucuz olsun diye pek fena şeyler yer, yırtık ve eski elbise ile gezer. Kendisine lüzumu olan parayı sarf edeceğine çekmecesine atar. Kendisi için hayatı zehir olur, adeta kendisi için değil, parası için yaşar. Ayrıca cimrilik, fazla para toplamak hevesiyle hileli işlere girişmek, yalancılık gibi kötü huylara da alıştıırır. Tamahkarlık, açgözlülük ve cimriliğin

⁶⁰⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 25.

⁶⁰⁹ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 19.

⁶¹⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 24.

sonucunda hem kişinin kendisinin hem de etrafındakilerinin zarar göreceği vurgulanarak cimrilikten özellikle kaçınılması istenilmiştir.⁶¹¹

4.2.3. Ailevî Değerler

Osmanlının son dönemi iptidai mektep ders kitaplarında genişçe yer alan ve önem verilen aile, aile içi ve aileye karşı vazifeler, aile saadeti, aile fertlerinin menfaati, haysiyeti ve hizmetçilerle ev sahiplerinin karşılıklı vazifeleri gibi konuları Cumhuriyet'in ilk yılları ilk mektep ders kitaplarında detaylı olmasa da yer verilmeye devam edilmiştir. Bu ders kitaplarında aileyi sevmek, yardımlaşmak, birbiri ile iyi geçinmek, birbirine şefkat ve hürmet göstermek, anne babaya hürmet, muhabbet, muavenet, sözlerine ve emirlerine itâat edilmesi istenilmiştir. Aile, bu dönemde de ders kitaplarında önemli bir değer olmaya devam etmiştir.

4.2.3.1. Aile

Aile, milletlerin küçük bir numunesi olarak tanımlanmıştır. Bir millette aileler ne kadar ilerlemiş ve ahlâken yükselmiş olurlarsa o millet, o derece yükselir. Bunun için aileye ve aile kurulmasına son derece dikkat dikkat edilmesi gerektiği düşünülüyordu.⁶¹²

Aile kurumu, dünyadaki en büyük mutluluk kaynağı olarak kabul edilmiştir. Doğum, huzur ve mutluluk konusunda aileye karşı borçlu olduğu önemle hatırlatılmıştır. Bu yüzden aileyi sevmek, kardeşlere yardım etmek ve onlarla iyi geçinmek salık verilmiştir. Öte yandan, anne babaya karşı saygı, sevgi, şefkat gösterilmesi ve onlara yardım edip söz ve emirlerini yerine getirmek gerektiği savunulmuştur. Manevi bir bağ olan kan ve can bağının kolay kolay kopmayacağı, bu yüzden aynı evde olmasalar dahi aile fertlerinden kimselere, akrabalara, büyük anne ve büyük babalara da muhabbet beslemek ve kendilerine yardım etmek, akrabaları ziyaret etmek ve onlarla iletişim halinde olmak önemle öğütlenmiştir. Bunlara uyan çocuklar iyi huylu, terbiyeli ve ahlâklı olarak görülürken; bunlara riayet etmeyenler, ailesine karşı vazifelerini yerine getirmeyenler veya ihmali görülenler nankör, aşağı,

⁶¹¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 21; Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 19-20.

⁶¹² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 37.

alçak ve ahlâksız olarak yerilmişlerdir.⁶¹³ Anne babanın evlatlarına yaptıkları fedakarlıklara dikkatleri çekilerek “...Bunun için ailemizi son derece sevmeliyiz.”⁶¹⁴ “Biz, sahip olduğumuz her şeyi ailemize borçluyuz. Bunun için ailemizi pek çok sevmeliyiz.”⁶¹⁵ denilerek aile mutluluğunun kaynağı, temini ve devamının yolu gösterilmiştir.

“Aile ocağı saadet ocağıdır.”⁶¹⁶ denilerek ailenin temeli olan anne ve babaya karşı “hürmet, itâat, muhabbet, muavenet” ve “minnet” vazifelerine yer verilmiştir. “İyi bir çocuk ailesine muavenet etmekle mesud olur” ifadesiyle iyi bir çocuğun önemli bir mutluluk kaynağı izah edilmiştir.

Öte yandan, ebeveyn için de en büyük saadetin sevimli çocuklara sahip olmak olduğu kaydedilmiştir. Anne-babaya ve aile büyüklerine kendisini sevdirmek, çocuklar için büyük bir vazife olarak görülmüştür.⁶¹⁷ Çocukların bu vazifelerin yerine getirmeleriyle hem kendilerinin hem de ebeveylelerinin mutlu olacakları vurgulanmaktaydı.

Çocukların anne ve babaya karşı olan vazifelerinden başka ailede kardeşlerin birbirlerine karşı olan vazifeleri de gündeme getirilmiştir. Kardeşlerin birbirlerini sevmeleri, birbirlerine karşı nazik olmaları, yardım etmeleri, fena söz söylemekten ve şiddet uygulamaktan kaçınmaları, birbirlerine karşılıklı hürmet ve muhabbet göstermeleri, hata yapıldığından yapıcı ve affedici olmaları gerekli görülmüştür.⁶¹⁸

Aile fertlerinden biri bir hata işlediği zaman bütün aile halkının müteessir olduğu, bununla birlikte, onlardan biri iyi bir iş yaptığında yahut şerefli bir mevki’ kazandığında bütün aile efradının sevindiği veya kendisiyle iftihar ettikleri söylenerek ailede hem kederin hem de sevincin ortak olduğuna işaret edilmiştir. Bu çerçevede ailelerin küçük üyelerine söz, hal ve hareketlerinde dikkatli olmaları gerektiği

⁶¹³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 55-56.

⁶¹⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 57.

⁶¹⁵ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 42.

⁶¹⁶ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 48-49.

⁶¹⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 61.

⁶¹⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 61.

hatırlatılmış; babaların çocuklarına bırakacakları en güzel miras olarak telakki edilen "iyi nâmın" korunması için gayret göstermeleri gerektiği salık verilmiştir.⁶¹⁹

Dönemin ders kitaplarından anlaşıldığı üzere ailede eşler arasında da karşılıklı vazifeler bulunuyordu. Buna göre, eşler aile içerisinde birbirleriyle güzel geçinmeli, beraberce çocuklarının terbiyesine dikkat etmeli, henüz küçükken yavrularına hayat hakkında fikirler vermeli ve onların fikr-i teşebbüs sahibi olarak yetiştirmelerini sağlamalıydılar.⁶²⁰

Ailede anne, baba ve kardeşlere karşı vazifelerin yanında aynı evde yaşayan hizmetçilere karşı da vazifelerin bulunduğu söylenmiştir.⁶²¹ Ders kitaplarına göre, onlara karşı “nezaketle muamele etmeli, kalplerini kırmamalı, ufak tefek hatalarından dolayı bağırıp çağırmamalı”, bununla birlikte zararı dokunanları da usulünce evden uzaklaştırmak gerekirdi.⁶²²

Son olarak çocuklara Türk milletinin büyük bir aile olduğu, millet olarak birlik ve beraberliğe ihtiyacımız olduğu, Cumhuriyet ve hükümetin milletimize ve vatanımıza sahip çıktığı, “Hükümet baba, Devlet baba” metaforu ile öğretilmeye çalışılmıştır: “Türk milleti de büyük bir ailedir. Her ferdin duygusu, menfaati birdir. Milletimin düşmanı benim de düşmanımdır. Babamız bizi nasıl korursa Cumhuriyet’imiz de milleti ve evimiz olan yurdumuzu korur. Büyük Türk ailesinin babası Cumhuriyet hükümetimizdir.”⁶²³

4.2.4. Millî Değerler

Ders kitaplarında bu dönemde milli değerler olarak “vatan, vatan sevgisi (vatanperverlik), millet, millet sevgisi, vergi, askerlik, yerli malı kullanımı, kanunlara itâat, seçme seçilme hakkını iyi kullanmak, sancağa, dini ve milli müesseselere hürmet” öne çıkmıştır.

⁶¹⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 62.

⁶²⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 62.

⁶²¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 63.

⁶²² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 63; Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 48-49.

⁶²³ Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, s. 27.

4.2.4.1. Vatan ve Millet Sevgisi

Osmanının son döneminde çocukların “vatanperver” olmaları, vatanına ve milletine karşı vazifeleri eksiksiz yerine getirilmesi istenmişti. Yeni kurulan Türkiye devletinde de çocuklarda vatan sevgisi oluşturmak, çocukların vatanperver olarak yetişmeleri hedeflenmiştir.

Çocuklara içinde doğup büyüdüğü ev nasıl aile ocağı sayılıyor ise üstünde yaşanılan vatan topraklarının da milletin ocağı olduğu ifade edilerek buranın aile ocağı gibi kutsal olduğu vurgulanmıştır. O yüzden çocuklardan büyük bir aile olan millete karşı, aile hissi taşımaları, ortak vatanın korunması ve savunulması için benzer fedakarlıklarda bulunmaları gerektiği öğretilmekteydi. Aynı şekilde “milletin büyükleri bizim manevi babalarımız, analarımız, ağabeylerimiz, atalarımız oldukları gibi bizden küçük olanlar da kardeşlerimiz demektir. Öyle ise millettâşların hukukunu, malını, namusunu, şerefini muhafaza etmek için elimizden gelen fedakarlığı yapmalıyız.” Vatanın her köşesini, her bir vatandaşı, evimiz ve ailemizin bir ferdi gibi sevmek, onlara hürmet, muhabbet ve samimiyet göstermek, hatta lazım geldiğinde yabancılara karşı birleşip aynı aile efradı gibi hareket etmek gerektiği savunulmuştur.⁶²⁴ Ülkedeki her insana karşı birlik, beraberlik ve dayanışma örneği ile iyi muamele edilmesi istenilmiştir.⁶²⁵

Vatanı sevmek, vatan için gayret etmek ve fedakarca hizmet etmek, birbiriyle yardımlaşmak, vergi vermek, askerlik yapmak gerektiğinde canını vatan için feda etmek, yerli malı satın almak ve kullanmak vatan ve millet sevgisinin birer gereği olarak kabul edilmiştir.

“Devletimizin idaresi altında bulunan bütün memleketler bizim vatanımızdır.” satırları ile vatanın sınırları belirtilmiştir. Dünyanın en güzel yerleri olarak tanımlanan vatan, yaşanılan ve aynı zamanda ihtiyaçların karşılandığı yerdî. Bizi türlü türlü nimetleri ile beslediği kaydedilen vatanı düşmanlardan muhafaza etmek bir mecburiyet kabul edilmiştir. Bu anlamda vatanperverlik, bütün vatandaşların vatanlarını muhafazaya çalışması ve birbirlerine yardım etmesi olarak tanımlanmıştır.⁶²⁶

⁶²⁴ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, ss. 48-49.

⁶²⁵ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 50.

⁶²⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 66-68.

Midhat Sadullah Bey'e göre, bizlere hayatı ve her türlü saadeti temin eden vatani sevmek, özellikle onun şerefli bir vatan, bir medeniyet ocağı ve ileri bir memleket olduğunu düşünerek bu mukaddes toprağı ölünceye dek savunmak gerekiyordu.⁶²⁷ "Yakın zamanda 'İstiklal Mücahede' denilen bu mücahede Türklerin gösterdiği azim ve kudreti, tarihte şimdiye kadar hiçbir millet gösterememiştir. Yavrularım, bu muazzam muzafferiyetten dolayı ne kadar iftihar etsek azdır. Fakat, "Su uyur, düşman uyumaz." Darb-ı meselini hiçbir zaman hatırdan çıkarmayarak bir daha böyle felaketlere düşmemek için gayet tedbirli bulunmalıyız.⁶²⁸ ifadeleri ile rehavete kapılmadan ve tedbiri elden bırakmadan vatana ve millete karşı tüm vazifeleri hakkıyla ifa etmek gerektiğine ışık tutulmuştur.

Yazar Orhan Fuad, ders kitabında çocuklara vatan sevdası, vatanseverlik ve vatanın anne gibi görüldüğünü şiirle şöyle dile getirmiştir:

Vatan

Bir gün gelir başka yerler gezersen,
Gönlünde bir yabancılık sezersen,
Annesinden ayrı düşen bir yavru
Gibi sızlar küçük kalbin; işte bu
Vatan sevdasıdır. Bu söze inan,
Hepimizin annesidir bu vatan.

Uzaklardan dönüyorken vatana,
Rüzgâr bir hoş koku getirir sana.
Dalgaların lisanından anlarsın,
İstersin ki gemi ucsun, yaklaşınsın.
Bir minare gözükürken sislerden,
Kalbin taşar içindeki hislerden.

Mavi gökler, yeşil yerler, şehirler;
Bize şarkı fısıldayan nehirler,
Uyan diye uğuldayan korular...
Düşün, yavrum, bu yerlerde neler var?
İşte, senin bu mübarek memleket!
Annen gibi, onu sev de hizmet et.⁶²⁹

Keza aynı yazar, memleket sevgisini İbrahim Alaaddin'e ait "Güzel Memleketimiz" adlı şiiriyle dile getirmiştir:

Güzel Memleketimiz

Mavi gökler, yeşil yerler şehirler
Bize şeref fısıldayan nehirler,
Uyan diye uğuldayan korular.....

⁶²⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 51.

⁶²⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 66.

⁶²⁹ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 69.

Düşün yavrum bu yerlerde neler var!
İşte senin bu mübarek memleket;
Anneannen gibi onu sev de hizmet et.

Bir fena söz işitirsen, iyi bil:
Beğenmeyen sizi asla Türk değil,
Bir yabancı seni gelir kandırır.

Eğer derse: bu memleket fenadır;
Defet onu o haini söyletme;
Tatlı yurdu hainlere çiğnetme!⁶³⁰

4.2.4.2. Vergi Vermek

Vatandaşın vatana, millete ve devletine karşı vazifelerinden bir diğeri de vergi vermektir. Bu bağlamda vergi vermek bu dönemde de hem bir vazife hem de üzerinde önemle durulan bir değer olmaya devam etmiştir.

Vatani sevenlerin, vatan için çalıştıkları hatta onu dünyanın en güzel memleketleri sırasına yükseltmek için daha çok çalışmaları gerektiği savunulmuştur.⁶³¹ Ancak bu çalışma sadece bedenen olmayıp nakden “vergi” adıyla da yapılmaktaydı. Bu bağlamda vergisini vermeyen yahut az yazdıran insan, borcunu vermeyen veyahut eksik gösteren bir insan gibi telakki edilmiştir. Halbuki vergi, vatani bir borç telakki edildiğinden onu vermemekten, az yazdırmak veya verilmesini geciktirmekten sakınılması istenilmiştir. Çünkü vergi, devletin masraflarını gidermek, milletin borçlarının faizlerini ödemek ve memleketin savunmasını sağlamak için gerekliydi. Kaldı ki bu vergiler herkesin gelirine, kazancına, gücüne, malına göre alınmaktaydı. O yüzden herkes, "vergi vermekte hileye sapmaktan son derece sakınmalı"ydı. O parayı azaltmaya çalışmak "vatana hıyanet" olarak görülmüştür.⁶³² ifadeleri ile vergiyi az göstermek, vermekten imtina etmek veya vermekten kurtulmaya çalışmak çok ağır eleştirilmiş; bu durum vatana ihanet olarak kabul edilmiş ve bundan özellikle kaçınılması salık verilmiştir.

Buna karşın vergiyi vaktiyle vermeye çalışmak bir vazife olarak görülmüştür. Çünkü vergi, hükümet tarafından yapılmış veya yapılacak bir hizmetin bedeliydi. Eğer herkes hissesine düşen vergiyi vermezse bu hisselerin başkası tarafından ödeneceği

⁶³⁰ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 80.

⁶³¹ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, ss. 78-79.

⁶³² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 45.

kaydedilerek, bu, hiçbir vicdanın kabul etmeyeceği bir tutum olarak nitelendirilmiştir.⁶³³

Vergi konusundaki şu kısa hikayede çocuklara vergi ve çeşitleri ile neden alındığı kavratılmaya çalışılmıştır:

Perşembe günüydü. Necdet, mektebdan eve erken gelmişti. Bir aralık kapı çalındı. Hizmetçi kız odaya zarfsız bir kağıt getirdi. Necdet'in annesi geldi. Okudu, bunun bir vergi pusulası olduğunu anladı. Necdet, zeki bir çocukdu. Her şeyi öğrenmek isterdi. Mektepde henüz ikinci sınıfta olduğu için verginin ne olduğunu bilmiyordu. O akşam babasına dedi ki:

-Babacığım, bugün bize bir kağıt getirdiler. Anneme: (Bu nedir?) dedim. "Vergi kağıdı!" dedi. Gözüm, babacığım, vergi nedir? Bana anlatır mısınız?

Necdet'in babası zaten muallimdi. Kendisine sorulan şeyleri çocukların anlayacağı gibi anlatmayı bilirdi. Necdet'e:

-Peki, yavrum, iyi dinlersen sana (vergi)nin ne demek olduğunu anlatırım. Dedi. Necdet dikkatle dinleyeceğine söz verdi. Bunun üzerine babası anlatmaya başladı:

-Yavrum, biliyorsunuz ki hükümet, ahaliye karşı birtakım hizmetler ifâ ediyor. Mesela haksızlıklara mani olmak için mahkemeler açıyor. Hırsızlık, dolandırıcılık, yankesicilik gibi fenalık eden insanları yakalatmak için polisler, jandarmalar kullanıyor. Ahalinin cahil kalmaması için mektebler açıyor. İcabında vatani muhafaza etmek için asker besliyor. Bütün vatandaşların rahat etmeleri için daha birçok iyiliklerde bulunuyor: Yollar, şimendiferler yaptırıyor, sokakları temizletiyor, sâri hastalıkları men' etmeye çalışıyor, geceleri fenerler yaktırıyor... İşte bu faideli işlerin yapılması için para lazım olduğu gibi memurlara maaş vermek için de para lazımdır. Hükümet bu parayı nereden bulacak? Hükümet bu paraları (vergi) namıyla ahaliden alır. Demek ki vergi, hükümetin bütün masrafları için herkesin hissesine düşen bir miktar paradır.

Vergi birkaç kısımdır.

Evlerden, arsalardan alınan vergilere emlak vergisi derler.

Tüccardan, esnaftan alınan vergiye temettü' vergisi denir.

Buğday, arpa gibi mahsulattan alınan vergiye a'şar derler.

Bir de hariçten memleketimize getirilen mallardan alınan bir vergi vardır ki buna da gümrük resmi denir.

Oğlum, vergiler hakkındaki şu kadarcık malumat senin için şimdilik kâfidir. Gelecek senelerde bu vergilerin her birine dair tafsilatı öğrenirsiniz. Burada sana söyleyeceğim bir şey daha var: Vergiyi herkes tıpkı bir borç gibi bilmeli ve zamanı gelince hemen götürüp hükümete vermelidir. İşte ben yarın vergi dâiresine gidip bizim evimizin vergisini vereceğim. Vergisini vermeyen bir insanın, borcunu vermeyen bir insandan hiç farkı yoktur. Zaten bizim hükümete karşı birinci vazifemiz, hükümetin kanunlarına itâat etmek, ikinci vazifemiz de vergilerimizi zamanında vermektir.⁶³⁴

⁶³³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), ss. 45-46.

⁶³⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 70.

4.2.4.3. Askerlik Yapmak

Askerlik hizmeti, Vatana karşı en mukaddes vazife olarak görülürken; askerlikten kaçmak ise pek büyük bir fenalık ve memlekete en büyük bir hıyanet olarak ifade edilmiştir.⁶³⁵

Vatan müdafaası, önemli bir vazife olup aksi halde yok olunacağından herkesin bu konuda fadakarlık yapması gerekmektedir. Bunun için muharebede yalnız cesâret yeterli olmayıp askerlik ilminin de bilinmesi lazımdı. İşte bunu öğrenmek için her fert, hizmet-i askeriyesini yerine getirmeliydi. Hasta, sakat olanlar askerlikten vazifesinden muaf tutulmuşlardır. Her sene yirmi yaşına gelen sağlıklı delikanlılar askerlik hizmeti için alınmaktaydı. Askerlere ordu teşkilatı, askeri sınıflar, görevleri, rütbeleri, sancak ve anlamı ile askeri mektepler öğretilmekteydi.⁶³⁶ Çocuklara küçük yaştan itibaren “herkes askerlik vazifesini sevine sevine yapmalıdır.” bilinci verilmeye çalışılmıştır.⁶³⁷

Midhat Sadullah Bey'e göre, insanın duyduğu sevgilerin en büyüğü, vatan sevgisiydi. Vatanın saadeti ve kurtuluşu için canlarını feda edenler herkes tarafından hürmetle anılmaktaydı. Bize bu kadar istifadeler temin eden sevgili vatanımıza karşı birçok vazifelerimiz vardı: Bu vazifelerin en mühimi ise askerlikti.⁶³⁸

Askerler, vatanın bekçisi sayılmış ve ifa ettikleri bu görev büyük bir şeref addedilmiştir. Vatanın, içeriden veya dışarıdan gelecek her fenalığa karşı korunması boyun borcu olarak kabul edilmiştir.⁶³⁹

Bu mukaddes vazifeyi ifa edenlerin pek büyük bir şeref kazandıkları ve her yerde hürmet gördükleri kaydedilerek⁶⁴⁰ askerlik teşvik edilmiştir.

Mektepte edinilecek bilginin yanı sıra, memleketi müdafaa etmek için askerlik bilgisine sahip olmak da önemliydi. Savaşın bitişinin üzerinden henüz uzun bir sürenin

⁶³⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 48.

⁶³⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), ss. 48-49.

⁶³⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 50.

⁶³⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 71.

⁶³⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 71.

⁶⁴⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 71.

geçmediği Cumhuriyet'in ilk yıllarında tüm çocuklardan her an savaşa girecek gibi askerlik yönünden hazırlıklı olmaları talep edilmiştir.⁶⁴¹

4.2.4.4. Yerli Malı Kullanmak

Vatanseverliğin gereği, vatani korumak ve vergi ödemek olduğu gibi, onun ilerlemesi ve gelişmesi için aynı zamanda yerli malı kullanmak da gerekiyordu. Çünkü bir millet, yeri malı satın almadığı takdirde memleketinde ticaret ve sanayinin gelişmesi mümkün görülmemiştir. Ülkede her türlü ihtiyaç malzemesinin üretilmesi gerekli görülmüş; aksi halde gelişme ve ilerleme imkanı bulunamayacağı kaydedilmiştir.⁶⁴²

Çocuklar yerli malı satın almaya teşvik edilirken yerli üretici olan çiftçi, marangoz, demirci, gemici gibi zanaatkarların sevilmesi ve kendilerine saygı gösterilmesi istenmekteydi. Memlekette böyle zanaatkarlıkların çoğalmasına ve Türk milletinin “müstahsil” bir millet olmasına çalışılması, satın alacak şeylerin mümkün olduğu kadar yabancılardan alınmaması, onların yerine bizzat üretim yapılması gerektiği savunularak hem yerli malı üretilmesi hem de tüketilmesi teşvik edilmiştir. Yerli malı kullanmak vatan sevgisinin gereği olarak kabul edilmiş; bir memlekette zanaat ustası ne kadar çok olursa o memleketin ilerleme kaydedeceği belirtilerek zanaat erbabı olmak önemli sayılmıştır.⁶⁴³

4.2.4.5. Kanunlara İtaat Etmek

Milli değerlerin bir diğeri de kanuna itaat idi. Bir memlekette huzur ve güven için düzen lazımdır. Bu ise ancak kanun ile temin olunabilir. Her vatandaşın memleketinde huzur ve güvenle yaşayabilmesi için de herkesin devletin kanunlarına itaat etmesi gerekiyordu.⁶⁴⁴ Ülkede herkesin iyiliği için yapılan, toplumun huzur ve güvenliğini sağlayan ve herkes için geçerli olan kanunlara uyulması vurgulanmıştır. “Eğer kanuna itaat olunmasaydı, kuvvet ve şiddet, hakka galebe ederdi; zayıflar için

⁶⁴¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), ss. 42-43.

⁶⁴² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 73.

⁶⁴³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 74-76.

⁶⁴⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), ss. 42-43.

hiç bir sığınacak yer bulunamazdı.” ikazlarıyla da kanunlara itaat etmemenin sonuçları özetlenmekteydi.⁶⁴⁵

Çocuklara “Sizin şimdi riayet edeceğiniz kanunlar mektebinizin nizamnameleridir.” denilerek okul kurallarına nasıl uymaları halinde mektepte düzen sağlanabiliyorsa, aynı durumun memleket için de geçerli olduğu belirtilmiştir. Memlekette düzen ve güvenliğin olabilmesi için herkesin kanunlara itaat etmesi gerekiyordu. Mektep sıralarında kurallara riayet edilmediğinde nasıl ceza görülüyorsa, aynı durum memleketin kanunlarına riayet edilmediğinde de geçerliydi. Dolayısıyla herkesin menfaati, ülkenin huzur ve asayişi için kanunlara büyük ve küçük, herkes riayet etmek zorundaydı. Çocuklar bu çerçevede hem mektep kurallarına hem de memleketin kanunlarına riayet etmeye teşvik edilmişlerdir.⁶⁴⁶

4.2.4.6. Seçme-Seçilme (İntihâb) Hakkı

Kanunlara itâat kadar onları hazırlayan ve onaylayan mebusların intihâb (seçme-seçilme) hakkı ile iyi seçilmesi istenilmiştir. Bu bağlamda ders kitaplarında bu konuya özel önem ve yer verilmiştir. Böylelikle çocukların gelecekte millet meclisine ahlâklı, çalışkan ve bilgili insanlar seçmeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁴⁷

Millet kendi iradesi ve vicdanı ile vekillerini seçerek milli meclise göndermekte, böylece devlet idaresine katılmış olmaktaydı. Çünkü seçilen mebuslar, umumi genel meselelere, ülke yönetimine ve kanun yapımına katılmaktaydılar. Bir de vilayet idaresine millet tarafından Umumi Meclisler seçimi ve belediye meclislerinin seçimi bulunuyordu. Her belediyeye ait işler milletin çoğunluğunun oyu ile seçilmiş olan üyelerinden oluşan meclisler tarafından idare olunmaktaydı. Bu kapsamda hem milli meclise seçeceği mebuslar; hem de vilayetdeki belediye meclislerine seçeceği üyeler için seçme hakkını kullanırken milletin menfaatleriyle alakası olduğu için bu hakkın iyi kullanılması gerekliydi. Özellikle mebusluk gibi pek şerefli ve önemli bir vazifeye ahlâkı, bilgisi, mesleği ve çalışkanlığıyla layık olanların seçilmesi istenmekteydi.⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 44.

⁶⁴⁶ Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, s. 74.

⁶⁴⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), ss. 42-43.

⁶⁴⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), ss. 52-53.

Böylelikle vatanına ve milletine karşı önemli bir görevi yerine getirmiş olacaktı. O yüzden intihâb hakkını laykıyla kullanmak önemli bir husustu.

4.2.4.7. Sancağa ve Millî Müesseslere Saygı

Vatan ve millet sevgisinin bir göstergesi de “sancağa ve milli müesseselere hürmet”ti. Bu gibi milli değerlere de hürmet ve muhabbet göstermek gerektiği ifade edilmiştir.

Bir milletin varlığının, vatanının ve devletin alameti olan sancağı muhafaza etmek, vatan toprağını muhafaza etmek derecesindeydi. Dolayısıyla sancağa hürmet, doğrudan doğruya memlekete, vatana hürmet hükmündeydi. Bunun için sancak muhteremdi, bir milletin en mukaddes emaneti idi. Öyle ki, o sancak arkasından herkes harbe koşar ve o sancak için canını feda eder. Bundan dolayı çocuklara sancağınızı her şeyden mukaddes biliniz ve ona her gördüğünüz yerde hürmet ediniz denilerek sancağın kutsiyeti ve saygınlığı vurgulanmıştır. Asker olduğu zaman sancağı düşman eline düşürmemek için lazım gelirse canı bile feda etmekten çekinmemek gerektiği savunulmuştur. Sancağın tahkir edilemeyeceği ve ona hürmetin en büyük bir vazife olduğu vurgulanmıştır. Türk sancağı, sancaklar içerisinde en güzeli kabul edilmiştir. Bu sancağın daima yükseklerde gezmesi ve hiçbir şekilde yere düşürülmemesi gerektiği anlatılmıştır.⁶⁴⁹

Ayrıca sancak kadar olmasa da bir o kadar millete ve memlekete faydası olan kışla, medrese, mektep, kütüphane, müze hane gibi eserler de milletin alametlerinden olduğundan bunlara da hürmet gösterilmesi istenilmiştir. Onların harap olmamalarına dikkat edilmesi gerekiyordu.

Günümüzde öğrenci azlığı veya başka bir sebepten kapanan köy okullarının binalarının kullanılmamasına rağmen köylülerce boya, badana, onarım ve tamiri yapılarak korunmak istenmesi, bu güzel hasletin halen devamının göstergesi sayılabilir. Çünkü kamu binaları milletin ve devletin alameti ve onuru görülmekteydi. Sancak gibi onları korumak da vatan sevgisinin göstergelerinden biri sayılmıştır.

4.2.5. İnsanî Değerler

Bu dönemde ders kitaplarında çocuklara kazandırılmak istenen ve bu anlamda öne çıkan insani değerler ise şunlardı: Başkalarına karşı sevgi, saygı, hoşgörü, şefkat

⁶⁴⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 47.

ve merhamet, cömertlik, iyilik, yardımlaşma, fedakârlık, âdâb-ı medeniyeye riayet ve hayvan sevgisi.

4.2.5.1. Sevgi, Saygı ve Hoşgörü

Başkalarını sevmek başkalarına karşı diğer tüm vazifelerin temelini oluşturur. Saygı (hürmet) ve şefkat, iyilik yapmak (hayırhahlık), sadaka vermek, cömertlik, yumuşak huyluluk (mülâyemetle muamele etmek), fedakarlık, nezaket ve adalet hep sevgi temel değerinin üzerine inşa edilebilir.

Hem vicdanî hem de insanî olarak başkalarına karşı yapılması gereken bu vazifelerin kendimizin ve içinde yaşadığımız toplumun huzuru, barışı ve mutluluğu için gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Sahip olduğumuz imkanların bir gün hastalık, yangın, sel ve benzeri afetlerle kaybedilebileceğinin unutulmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun için muhtaç, düşkün ve afetzedelere hep nezaketle, hürmetle yapılması, gerektiğinde de malı gibi canıyla da fedakarlıkta bulunulması hem kendimizi hem de başkalarını mutlu kılacak önemli bir haslet olarak kabul edilmiştir.⁶⁵⁰

“Başkalarının bahtiyar olmalarını arzu etmek, onlar hakkında muhabbet beslemek demektir.”⁶⁵¹ Başkalarına yapılacak tüm iyi şeylerin temelinde başkalarına olan sevginin olduğu vurgulanmaktaydı. Bu konuda önce “hizmetimizde bulunanların iyiliklerini isteyelim; onlara mülâyemetle (mülayim, yumuşak huy) muamele edelim; hayatlarına bakalım; yapacakları ufak tefek hatalara göz yumalım, bedbahtlara karşı yapılan iyilik, hürmet ve şefkatten hasıl olur.” denilerek yakından uzağa ilkesine göre hareket edilmesi ve bu güzel huylara çocukların ailesini evde örnek alarak çevresindeki insanlara karşı vazifelerini îfâ etmeye alışması istenilmiştir.

Ders kitaplarında çocuklardan; başkalarının hayatına, hürriyetine, haysiyetine, malına, inanç ve düşüncelerine saygı göstermeleri istenilmiştir. Nasıl ki bu konularda başkalarından hürmet görmek bekleniyorsa aynı şekilde medeni ve iyi bir insan olarak başkalarına öyle davranmak gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵²

⁶⁵⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 83-85.

⁶⁵¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 64.

⁶⁵² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 78-79.

Çocukluktan itibaren hiddetten, kavgadan sakınılması, bir haksızlığa uğranılırsa karşılık vermek yerine mahkemelere müracat edilmesi hakların kavga ve düello ile değil mahkeme yoluyla aranmasını yolu gösterilmiştir. Yine arkadaşlara karşı mülayim ve sabırlı olunması istenilmiştir. Haklı olduklarında nasıl ki mahkemeler yanımızdaysa arkadaşlarımızla olan tartışma ve kavgalarda da anneniz, babanız ve muallimleriniz de haklı olduğunuz zaman sizi himaye edeceği belirtilerek çocukların tartışma ve kavgaya girmemeleri konusunda ikaz edilmişlerdir.⁶⁵³

Her insanı –milettaş olsun ecnebi olsun- kendim gibi bir insan olarak kabul etmeliyim. Onun bana yapmasını istemediğim şeyleri ben de ona yapmamalıyım. Ve onun bana yapmasını istediğim şeyleri ben de ona karşı yapmalıyım. Yolu şaşırması ise yol göstermeliyim. Çamura düşmüş ise kolundan tutup kaldırmalıyım. Bir tehlike karşısında bulunuyorsa; ona elimden geldiği mertebede yardım ve muavenet etmeliyim. Aç kalmış ise kudretim olduğu halde onu doyurmalıyım. Hürriyetine, haklarına, namusuna tecavüz etmeyüp bilakis bu gibi mukaddes şeylere hürmetkar olmalıyım. Elhasıl, o adama karşı terbiyeli bir ailenin oğlu, büyük bir milletin ferdi olduğumu ispat eylemeliyim.⁶⁵⁴

Kendi haysiyetini korumak kadar başkalarının haysiyetine zarar veren “tahkir, istihfâf (küçümseme), istihzâ (alay), iftira ve sirkat (hırsızlık)” gibi kötü hareketlerden uzak durulması istenilmiştir. Çocuklardan hem onurlu, haysiyetli olmaları hem de başkalarının haysiyetlerine hürmet gösterilmesi istenmiştir.⁶⁵⁵

Kanun-i Esasi’nin verdiği haklardan birisi de “tasarruf hakkı” idi. Yani herkes, eve, tarlaya, bir kitaba veya herhangi bir şeye sahip olabilir ve kendi malını istediği gibi kullanmakta serbestti. Buna kimse karışamaz denilmekteydi. Bunun için namuslu, doğru ve vicdanlı bir insan başkalarının malında gözü olmaz. Kimsenin bir toplu iğnesine bile elini sürmez. Sirkat, yani hırsızlık çok kötü bir huy olup başkasının malını çalan insanlar herkesin nefretini kazandıkları gibi hapis cezasına da çarptırılmaktaydı. Bu yüzden kendine aid olmayan en küçük, en önemsiz bir şeye bile el sürülmemesi istenilmiştir.⁶⁵⁶

Medeni memleketlerde kimsenin itikadına, mezhebine karışmaya hakkımız yoktur. Kalbinde doğruluk, merhamet ve insanîyet hisleri bulunan bir insan, hiç kimseye küçücük bir eziyet vermek istemez, kendinden aşağı bir derecede bulunanlara

⁶⁵³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), ss. 54-55.

⁶⁵⁴ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 50.

⁶⁵⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 78-81.

⁶⁵⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 80.

da tıpkı kendi nefesine baktığı gibi bakar. Medeni ve namuslu bir insan, kimsenin malına göz dikmez; emanete hıyanet etmez; başkalarının dinine, itikadine karışmaz denilmekteydi.⁶⁵⁷

Çocuklara başkalarının canına, malına, namusuna, haysiyetine, hürriyetine, inancına hürmet gösterilmesine küçük yaşlardan alışmaları istenmekteydi.

4.2.5.2. Şefkat ve Merhamet, Cömertlik, İyilik, Yardımlaşma

Bu vazifelerin başında bize fenalık etmeyen bütün insanları sevmek ve yardım etmek gelmektedir. Özellikle iyi tahsil ve terbiye görmüş insanların idrak edeceği üzere içinde yaşadığımız toplumda ve dünyada bahtiyar olmak ve kavgasız yaşayabilmek için "...beyaz, zenci, Türk, Arap, Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan,...bütün milletler birbirleriyle hoş geçinmeli, bütün insanlar birbirlerine "teâvün", "tenâsür" yani iyilik ve yardım etmelidir. Çünkü toplumsal bir varlık olan insanlar içinde yaşadığı topluma ve dünyadaki diğer insanlara muavenet etmezse hiçkimse yaşayamaz ve milletler ilerleyemez. Bütün ileri milletler hep muavenet sayesinde ilerlemişlerdir.⁶⁵⁸

"Hepimiz iyilik yapmaya mecburuz" denilerek iyi yapmak bir zorunluluk addedilmiştir. Öte yandan "annemizin, babamızın, muallimlerimizin bize karşı gösterdikleri iyiliği düşünelim" ifadeleriyle iyilik yapmak aynı zamanda bir borç veya bir vazife olarak görülmüştür. İyilik yapanların etrafında sevildiği, yapmayanların da sevilmeyip nefretle anıldığını söylenmiştir. "Bir çırak, fabrikadan çıkarken iyi bir ustadan; bir nefer, taburundan ayrılırken iyi bir amirden mahrum kaldığını düşünerek müteessir olmalıdır. Yoksa hain bir ustadan ayrılan amele, kibirli bir amirden ayrılan bir memur asla mütessir olmaz." "İnsan, bütün manasıyla iyi olmalıdır. Birçok insanlar yaradılış itibarıyla iyidirler. Vicdanımız daima başkalarına elimizden geldiği kadar iyilikte bulunmayı emreder; kalbimiz muhtaç olanlara muavenet için bize rehber olur."⁶⁵⁹ satırları ile başkalarına karşı bu güzel davranışların kaynağının vicdanımız ve kalbimiz olduğu örneklerle de hatırlatılmaktaydı. "Mesela kışın sobalı odalarımızda rahatça otururken kulubelerinde titreşen fakirleri, zavallı muhacirleri düşünürüz ve

⁶⁵⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 79.

⁶⁵⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 67.

⁶⁵⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), s. 64.

onlara mümkün mertebe yardım ederiz.⁶⁶⁰ “Muhtaç olanlara, herhangi bir felakete uğrayanlara mümkün olduğu kadar muavenet etmeliyiz.”⁶⁶¹ denilerek ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatmak gerektiği savunulmuştur.

Herkese karşı iyilik etmek, herkesin iyiliğini istemek demek olan hayırhahlık, teşvik edilirken kalbimizin iyiliğini söz ile değil fiili olarak herkese yardım ederek göstermek gerektiği belirtilmiştir. Sadaka, hakikaten muhtaç olanlara verilmeli,⁶⁶² ancak “aç kalan bedbahtlara ekmek, çorba ve para vermek lazımdır; lakin fakirlere, işsiz kalanlara karşı yapılacak daha mühim bir vazife vardır ki bu da o bîcâreleri maiyetlerini temin edecek bir hale koymaktır. Bir dilenciye çalışmaya alıştırabilirseniz işte o zaman ona en büyük iyiliği yapmış olursunuz”⁶⁶³ ifadeleriyle fakirlere iyilik yapmanın yolunun kendilerini iş veya meslek sahibi yapmaktan geçtiği anlatılmıştır. Çocuklardan mektepteki arkadaşlarına karşı da iyi olmaları ve onlara iyilikte bulunmaları istenilmiştir. “Bizden daha fakir bulunanlara, yetim ve hasta olanlara yardım etmeyi unutmayalım.”⁶⁶⁴ ifadeleriyle mektepli yoksul çocuklara, yetim ve hastalara yardım edilmesi salık verilmiştir. Özetle başkalarına karşı iyi olmak için onları sevmek, sıkıntılarını, kederlerini düşünmek gerekmektedir. İyi bir insan, başkalarının iyiliğini ister, başkalarına ikram eder denilmiştir. Hepimiz iyiliğe muhtacız, arkadaşlarımıza, vatandaşlarımıza ve bütün insanlara karşı iyi olalım denilmekteydi. Çünkü iyilik, hakkımızdaki muhabbeti artırmaktaydı. Ancak “iyiliği nezaketle ve iyi düşünerek yapmalıyız.”⁶⁶⁵ ifadeleri ile insanlar arasındaki muhabbetin anahtarının iyilik olduğu vurgulanmakta ve iyiliğin nezaketle yapılması teşvik edilmekteydi.

Bir ders kitabına göre, vatanını, milletini seven bir insan, kimseye fenalık etmez, adaletten ayrılmaz. İnsan, her şeyden evvel kendinin ve ailesinin maiyetini temine çalışmalı ve aynı zamanda vatanının, milletinin terakkisi için icap eden fedakarlıktan

⁶⁶⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 64.

⁶⁶¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 83-84.

⁶⁶² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 65.

⁶⁶³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 84-85.

⁶⁶⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 65.

⁶⁶⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 66.

geri durmamalıdır. Vatandaşlarımızdan biri bir işe teşebbüs etse ona mümkün olduğu kadar yardım etmeliyiz; bugün gördüğümüz ilerlemiş milletlerin hepsi birbirlerine muavenet etmek sayesinde ilerlemişlerdir.⁶⁶⁶

“Birlik” adlı aşağıdaki hikaye ile çocuklara hayatta her güçlüğü birlikte aşacaklarını anlatılmaktaydı.⁶⁶⁷

Akıllı bir baba dünyadan giderken düşünüp dedi ki: Bir son ders vereyim ben.
Çağırıp yanına dört tane oğlunu, bir halat vererek dedi ki:
Siz bunu koparın bakayım, hanginiz kuvvetli?
Hepsi de çekdiler, şiddetli, şiddetli.
Hiç halat kopar mı? ... Boşuna bir zahmet!
Hepsi de yoruldu, beyhude meşakkat.
İhtiyar gülerek dedi ki: Pek yazık!
Veriniz bana da, bakınız siz artık.
Halatdan her ipi ayırıp kopardı.
Bu işi hem yapar, hem dönüp bakardı.
Halatı koparıp dedi ki: Bu ipler, ayrıldı gördünüz. Koptu birer birer.
Hepsi bir olunca incecik ipleri kıramaz, dünyanın en güçlü erleri...
Hisse var kıssada:
Birleşin çocuklar! Mektepli arkadaş,
Birlikte kuvvet var.

4.2.5.3. Fedakârlık

Başkalarına karşı bir diğer güzel haslet ise fedakarlıktır. Fedakarlık, “vatani müdafaa etmek, yahut diğer insanların hayatını kurtarmak için ölüm tehlikesine atılmak” olarak tanımlanırken “İyi kalpli insanlar, başkalarına hizmet etmek için eziyet çekmeye, hatta ölmeye razı olurlar.” satırlarıyla iyi kalpliliğin ve ucunda ölüm de olsa başkalarına hizmetin gerekli olduğu vurgulanmıştır.

Kazalar, umumi felaketler, salgın hastalıklar, su taşkınları, yangınlar, ... İşte bu gibi felaketlere uğrayanlara karşı fedakarlıkta bulunmamız gerektiği bunun da büyük bir kahramanlık örneği olduğu belirtilmiştir. Fedakarlık, ne kadar meşakkatli ise o derece bir hürmet kazandırdığı belirtilmiştir.⁶⁶⁸ Fedakarlık ve merhamet, âlîcenaplıktan yani cömertlik, iyilikseverlik, hayırseverlikten ileri gelmekteydi. Daima vazifesini düşünen, onun için çalışan yahut başkalarının saadeti için birçok sıkıntılara katlanan insan fedakar olarak kabul edilmiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 77.

⁶⁶⁷ Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, ss. 17-19.

⁶⁶⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), ss. 67-68.

⁶⁶⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 68.

Boğulmak üzere olan bir insanı kurtarmaya uğraşan bir sandalcının, alevler içinde yanan bir evdeki insanları kurtarmaya çalışan bir itfaiye neferinin hareketleri pek ulvi birer fedakarlık örnekleri olarak verilmiştir. Rumeli’de ve Anadolu’da düşmanlarla dövüşerek hayatını feda eden muhterem şehitlerimizin fedakarlıkları asla unutulmaması ve onların kahramanlıklarının daima hürmetle anılması istenilmiştir. Örnekleriyle afetlerde canı pahasına başkasının hayatını ve malını kurtarmaya çalışmak, hürriyet ve adalet için çalışmak, vatan uğrunda canını feda etmek şerefli bir fedakarlık aynı zamanda büyük bir kahramanlık olarak paylaşılmıştır. Yine hayatını tahsile sarf eden insanların çalışma ve gayretleri, müthiş hastalıklara çare bulmak için bütün ömürlerini kimyahanelerde geçiren doktorların ve daima yeni şeyler keşfetmeye uğraşan fen adamlarının faaliyetleri de en büyük fedakarlıklardan sayılmıştır.⁶⁷⁰ Böylece ilim talebelerinin, bilim insanlarının ve meslek sahiplerinin çalışmalarının da büyük fedakarlıklar arasında sayılarak bu alandaki fedakalıklar da teşvik edilmişlerdir.

“Fedakarlık ederken insan yalnız başkalarını mesud etmiş olmaz; aynı zamanda kendi de mes’ud olur”⁶⁷¹ ifadeleriyle çocuklar fedakarlığa teşvik edilmişlerdir. Fedakarlık konusundaki örnekler bunlarla sınırlı değildir. Mesela hasta olan ebeveynini tedaviye çalışan bir çocuk fedakar sayılmıştır. Muallimin daima öğrencisini düşünmesi, sınıfta onlar için çalışması, ders bitince ertesi gün vereceği dersi hazırlaması, ödevleri kontrol etmesi, iyi ders vermek için uğraşması bir fedakarlık demektir. Alim, ilmine; sanatkar, sanatına; amele, işine hayatını vakfeder ki bunlar da en büyük fedakarlıklar örnekleri sayılmıştır.⁶⁷²

4.2.5.4. Âdâb-ı Medeniyeye Riâyet

Cumhuriyet Dönemi’nin ilk yıllarına ait der kitaplarında da küçük yuttaşlardan âdâb-ı medeniye kurallarına riayet etmeleir talep edilmiştir. Ders kitaplarında çocuklardan “medeni insanların birçok ahlâkî kaidelere riayet etmeğe mecbur oldukları gibi âdâb-ı medeniyeye de riayet etmeye mecburdurlar.” denilerek eski adıyla âdâb-ı muâşeret yeni adıyla âdâb-ı medeniye kurallarını bilmeleri ve davranışa dönüştürmeleri istenilmektedir.

⁶⁷⁰ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 86-87.

⁶⁷¹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 88.

⁶⁷² Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 87-88.

Toplum hayatında insanların münasebetlerinde karşılıklı olarak riayet etmeleri gereken birtakım medeni kaidelere “muâşeret âdâbı” denilmiştir. “Sokakta, evde, aile içinde, misafirlikte, ziyafette, salonlarda, tiyatro ve sinemalarda, düğünlerde, hasılı bütün umumi yerlerde bu kaidelere riayet medeni insanlar için bir borç”⁶⁷³ telakki edilmiştir. Bu kaidelere uymayanlara “terbiyesiz” olarak bakıldığı ifade edilerek çocuklar uyarılmışlardır.

İlk mektep ders kitaplarında “Toplumsal alanda var olması istenen ‘çağdaş birey’ için ahlâkî alan, ‘din terbiyesi’ ve “âdâb-ı muâşeret/sosyalleşme” olarak ikiye ayrılmıştır.”⁶⁷⁴

Âdâb-ı medeniyeden birincisi nezâketti.⁶⁷⁵ Çocuklar için vazife olarak görülen ve herkese karşı yapılması istenen nezaketin kalpten gelmesi gerektiği savunulmuş, bununla birlikte sahte naziklere dikkat etmeleri gerektiği şu satırlarla ifade edilmiştir: “Nezaket, insanların daha samimi yaşamalarına sebep olur. Nazik olmak, vazifemizdir ve bize faidelidir. Hakiki nezaket, kalbde yerleşmiş olandır. Riyakarlık sözlerine aldanmayalım; her yerde, herkese karşı nazik olalım.”⁶⁷⁶

Nezaket; herkese karşı sevimli olmak, kimseye fena söz söylememek, başkalarına küçük vasıtalarla iyilik etmektir. Nazik bir insan, bir şey verildiği zaman “teşekkür ederim” cümlesini unutmamalı, birisi ile konuşurken onu sözünü bitirinceye kadar dinlemeli, sokakta tanıdıklarına rast gelince hemen selam vermeli, tramvayda, vapurda oturduğu yeri ayakta kalan bir kadına, bir hastaya veya bir ihtiyara bırakmalıydı. Büyük, küçük bütün görüştüğümüz insanlara karşı nazik olunmalıydı hatta hizmetçilere bile gerektiğinde “lütfen!” ve “teşekkür ederim” demeyi unutmamalı, onlara karşı da daima nezaketle muamele edilmeliydi.⁶⁷⁷

Nezaketin zıddına “kabalık” denilmekteydi. Bir efendi, hizmetçilerine, bir usta çıraklarına, bir zabıt askerine, bir ev sahibi misafirine karşı nezaket göstermezse

⁶⁷³ Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*, (İlk Mekteb-Dördüncü Sınıf), (İlk Mekteblerin En Son Müfredât Programına Göredir), (Maârif Vekâleti Milli Ta’lim ve Terbiye Dâiresi’nin 13 Ağustos 1927 Tarihli ve 122 Numaralı Kararı ile Mekteblere Kabul Edilmiştir), Ma’rifet Matbaası, İstanbul 1927/1928, s. 101.

⁶⁷⁴ Nevin Meriç, *Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi: Âdâb-ı Muâşeret 1894-1927*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 51.

⁶⁷⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 89-90.

⁶⁷⁶ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab’ı), s. 63.

⁶⁷⁷ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 89.

kabalık etmiş sayılmıştır. Nezaketsiz bir insan, ne kadar bilgili olursa olsun kimsenin hürmet ve muhabbetini kazanamayacak biri olarak resmedilmiştir.⁶⁷⁸

Âdâb-ı medeniyeye riayet etmeyi bilen bir insanın aşağıdaki şeyleri asla yapmayacağı ifade edilmiştir:

- 1-Bir odada en iyi yeri seçmek.
- 2-Sofrada tabağına yiyeceğinden fazla yemek almak.
- 3-Başkaları konuşurken söze karışmak.
- 4-Çok yüksek sesle konuşmak.
- 5-Birisi söz söylerken sözlerinden sıkıldığımızı belli etmek.
- 6-Kendi hayatından, başına gelen vakalardan, sıhhatinden, hastalıklarından münasebetsizce bahs etmek (bunlardan nadiren bahsedilebilir.)
- 7-Kendimize karşı söylenen söze dikkat etmemek.
- 8-Mirasda gürültü yapmak veya konuşmak.
- 9-Bir mecliste bir insanın kusurlarından bahs etmek.
- 10-Kahkaha ile gülmek.
- 11-Bir iş gören, yahut okuyan bir insanın önünde durarak ona aydınlık gelmesine mani olmak.
- 12-Başkalarına ait olan birşeyi açmak veya kullanmak ve bozmak.
- 13-Bizden gizlenmek istenen şeyler için “biliyorum” veya “işitdim” demek.
- 14-Birisine yavaşça söylenen sözleri dinlemek.
- 15-Lüzumsuz sualler sormak.
- 16-Her ne suretle olursa olsun başkalarına rahatsızlık verecek hallerde bulunmak.
- 17-Eğreti olarak alınan bir şeyi çok zaman iade etmemek.
- 18-Başkasına ait olan bir mektubu açıp okumak.
- 19-Birisinin arkasından okuduğuna ve yazdığına bakmak.
- 20-Başkalarıyla istihza etmek.⁶⁷⁹

Çocuklara kıyafet konusunda da şu uyarılarda bulunulmuştur: Ev kıyafetleriyle sokağa çıkmamak, sokak kıyafetleriyle de resmi yerlere, balolara, ziyafetlere gitmemek, gidilecek yerlere göre kıyafet seçmek ve giymek.⁶⁸⁰

Bunlardan başka sokakta yürürken veya bir yerden geçerken riayet edilmesi gereken kaidelere de ders kitaplarında açıklık getirilmiştir. Söz gelimi, süratle geçen tramvaylardan, otomobil ve otobüslerden korunmak gerekiyordu. Ayrıca etrafına bakınmadan yola veya kalabalık bir caddenin bir tarafından öbür tarafına geçmeye kalkışmak ölüme avuç açmak olarak tanımlanarak sakıncalı bulunmuştur. Böyle yerlerde karşıya geçmek için yolun ortasına kadar sola, ondan sonra sağa bakmak gerekli görülmüştür. Öte yandan, tramvaylara durmadan binmek veya bunlardan inmek pek tehlikeli sayılmış ve bundan kaçınmak gerektiği savunulmuştur.⁶⁸¹ Kısacası

⁶⁷⁸ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), s. 89.

⁶⁷⁹ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyeye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 89-90.

⁶⁸⁰ Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*, ss. 102-104.

⁶⁸¹ Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*, ss. 102-103.

mektepli çocuklar, sokakta da birtakım kaideler riayet etmek konusunda da bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu kaidelerin yanı sıra bütün halkın sağlığını korumak üzere herkese açık yerlere tükürmemek, balgam atmamak, süprüntü atmamak gerektiği savunulmuştur. Bu kaideler, özellikle verem ve benzeri hastalıklara karşı önemli birer tedbir olarak kabul edilmiştir.⁶⁸²

4.2.5.5. Hayvan Sevgisi

Ders kitaplarında çocuklara, diğer vazifeleri gibi aynı zamanda hayvanlara karşı da bazı vazifeleri olduğu hatırlatılmıştır. Bu vazifeler hayvanların sevilmesi, korunması, onlara iyi muamele edilmesi, eza, cefa çektirilmemesi ve zararlı hayvanların dışındakileri öldürmemek şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁸³ Buradan hayvanların insanlar gibi yaşama, beslenme, barınma, kötü muamelelere maruz bırakılmama, sokağa terk edilmeme gibi haklarının olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlının son döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da medeni bir insanın, iyi bir vatandaşın özelliklerinden diğeri de hayvanları ve diğeri canlıları sevmesi, koruması, kötülük etmemesi olarak öğretilmiştir.

Hayvanların insanların işine yaradığı, hizmetinde bulundukları ve onlardan yararlanıldığı söylenerek kendilerine iyi muamelede bulunulması, hatta etinden istifade ederken dahi kendilerine çok eziyet vermekten sakınılması önemle vurgulanmıştır.⁶⁸⁴ İşimize yarayan hayvanlara iyi bakıldığı takdirde daha fazla etinden, sütünden, gücünden yararlanıldığı hatırlatılarak hayvanlara zarar veren çocukların uyarılması ve onlara mani olunması istenilmiştir. Hayvanları korumak için bazı yerlerde hayvanları himaye cemiyetleri kurulduğu söylenilmiştir. Hayvanlara eziyet eden, döven veya zararlı olmayanları öldürenlere ağır cezalar uygulandığı hatırlatılmıştır.

“İşte yavrularım; hayvanlara eziyet etmenin ahlâkan pek büyük bir fenalık olduğunu hiç unutmayınız. Şayet hayvanlara eziyet edenleri görürseniz onları bu fena

⁶⁸² Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*, s. 104.

⁶⁸³ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 91-93.

⁶⁸⁴ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 91-93.

hareketlerinden vaz geçirmeye çalışınız.”⁶⁸⁵ ifadeleriyle hayvanlara eziyet etmenin kötü yönü gündeme getirilmiş ve bu kötü davranışlarda bulunanların bundan vazgeçirilmesi gerektiği anlatılmıştır.

İnsanlara fenalığı olmayan yabani hayvanların dahi incitilmemesi, onlara kötü muamele edilmemesi ve kendilerinin öldürülmemesi istenirken; “Kurd ve çekirge gibi muzır hayvanları öldürmek caizdir.” denilerek hangi hayvanları karşı böyle bir davranışın sergilenebileceği örneklendirilmiştir.

Hayvanlara eziyet etmek isteyen bir çocuğun gelenler şiirle ifade edilerek çocuklar bu tür davranışlara kalkışmamak konusunda ihtar edilmişlerdir:

Yaramaz Çocuk

Kuşçağızlar beklesirler yuvada
Anneanneleri dolaşırdı ovada
Bir yaramaz, hissiz çocuk, bir alçak
Yavrulara göz koymuşdu yumurcak
Karar verdi niyetini yapmaya
Yavaşıkdan yavruları kapmaya
Dama çıktı el uzatdı bunlara
İmdat yokdu bir taraftan onlara
Hayvancıklar büzüldüler kaldılar
Birer birer pençesine düşdüler
İnerken bu yaramaz duvardan
Neler etti bakın ona yaradan
Kaydı bir taş düşdü çocuk aşağıya
Kırıldı üç yerinden bacağı⁶⁸⁶

⁶⁸⁵ Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), ss. 91-93.

⁶⁸⁶ Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, s. 75.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlının son dönemi olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde ülkede yaşanan siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal sıkıntılara rağmen çözümün de bir parçası olarak görülen eğitim alanında Cumhuriyet Dönemi'nde de devam eden düzenlemelere gidilerek bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır.

İmkanlar ölçüsünde sıbyan mekteplerinde iyileştirmeler yapılırken, iptidai mektep denilen yeni modern ilkokullar açılmış, öğretim programları dönemin siyasi gelişmelerinin ve akımlarının etkisinde kalmış, eğitim-öğretim sadece vakıflara ve hayırseverlere bırakılmayıp devlet eliyle yürütülmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, bu dönemde ders kitapları yoluyla çocuklara birtakım değerlerin kazandırılmasının hedeflendiği görülmüştür.

Kaynaklardan, II. Meşrutiyetle birlikte “makbul vatandaşa” –ideal yurttaş-geçiş sürecinde “makbul çocuk” -ideal çocuk-, inşa edilmek istenildiği anlaşılmaktadır. Bu durum erken Cumhuriyet Dönemi'nde de “iyi insan”, “iyi yurttaş” olarak sürdürülmüştür.

Tarihsel gelişime bakıldığında Türkiye'de, II. Meşrutiyet'ten günümüze kadar "değerler eğitimi", dönemlere göre farklılıklar göstermesine rağmen verilmiştir. Ancak dönemin siyasi ve askeri gidişatına göre başlangıçta “sultana ve otoritesine sadık iyi bir Müslüman yetiştirme” hedefi, Fransa'nın etkisi ile II. Meşrutiyet'le birlikte “iyi yurttaş”, “iyi vatandaş” yetiştirmeye, hatta Balkan Harbi ile “milliyetçi yurttaş” yetiştirmeye dönüşmüş, bu yaklaşım Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren de “iyi insan”, “iyi yurttaş” yetiştirmek olarak sürdürülmüştür.

1908-1922 son dönem Osmanlı iptidai mektep ders kitaplarında ve 1923-1928 Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait ilk mektep ders kitaplarında öne çıkan değerler, vazifeler bağlamında ele alınmıştır. Çocuklara, “iyi yurttaş”, “iyi vatandaş” ve “iyi insan” yetiştirmek için istenilen ve kaçınılması gereken davranışlar öğretilmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda ders kitaplarından hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Her iki dönemde de kökleri klasik eğitim anlayışına dayanan “değerlerin doğrudan öğretimi/telkin edilmesi yaklaşımı (endoktrinasyon/değer aktarma/değer aşılama)” tercih edilmiştir. Devamlı ve kalıcı değerlerin aşılmasına dayanan,

doğrudan değer öğretimini savunan bu yaklaşımın amacı, öğrencilerin bu değerleri içselleştirerek toplumun doğru ve iyi olarak kabul ettiği değerleri davranışlarına yansıtabilmelerini sağlamaktır.

1908-1922 yılları arasında incelenen ders kitaplarında her iki dünyada mutluluk, kişisel, ailevî ve millî huzurun temini ve barış dolu bir dünya için çocuklarda görülmek istenen duygu, düşünce ve davranışlar öğretilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada dinî, ahlâkî, kanuni, vicdani ve insanî vurgularda bulunulmuştur.

Konu anlatımlarında Müslüman ve Batılı bilim adamlarının görüşlerine yer verildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bazı görüşlerin kime ait olduğu belirtilmemiştir. Değerler işlenirken özellikle son dönem Osmanlı örneğinde ağırlıklı olmak üzere âyet ve hadislere de yer verildiği görülmüştür. Bu yaklaşım, değerlerin çocuklara kazandırılmasında dini metinlerin önemli birer dayanak olarak kullanıldığını açıkça göstermektedir.

Bu durum, 1923-1928 dönemi ders kitaplarında değişmeye başlamıştır. Şöyle ki, özellikle 1925 yılı sonrasına ait ders kitaplarındaki metinlerde dini vurgu daha ziyade millî ve laik bir vurguya dönüşmüştür. Bu vurgularda kanunilik ve insanilik öne çıkmıştır.

Çocuklarda görülmek istenen değerlerin veya istenmeyen davranışların küçük yaşlardan itibaren alışkanlıkla kalıcı hale geleceği önemle kaydedilmiş; bunun için iyi tahsil görmek, okumak, iyi arkadaşlar edinmek ve bu süreçte aile, öğretmen ve büyüklerin sözlerini dinlemek kendilerine salık verilmiştir.

Her iki dönemde çocuklarda görülmek istenen ve bu bağlamda öne çıkan değerler şunlardı: 1-Dini değerler kategorisinde; İslâm dininin itikadi ve ameli esaslarını yerine getiren mütedeyyin; yani dini bütün bir insan olmak. 2-Kişisel değerler kategorisinde; sağlıklı olmak, ilim tahsil etmek, güçlü bir iradeye sahip olmak, ahlâklı olmak, cesur, sabırlı, metin ve soğukkanlı olmak, kendine saygı, ağırbaşlılık, mütevazılık, doğruluk, dürüstlük, çalışmak, tasarruflu olmak, girişimci olmak. 3-Ailevi değerler kategorisinde; aile kurmak ve ailesini severek görevlerini yerine getirmek. 4-Millî değerler kategorisinde; vatan ve millet sevgisi, askerlik, vergi, kanunlara itaat etmek, seçme-seçilme hak ve sorumluluklarını yerine getirmek, sancağa saygı. 5-İnsanî değerler kategorisinde; başkalarına karşı sevgi, saygı, itaat,

şefkat, merhamet, cömertlik, iyilik ve yardımlaşma, adalet, eşitlik, kardeşlik, dostluk, sadakat, âdâb-ı medeniyeye riâyet etmek ve hayvan sevgisi.

Son dönem Osmanlı ders kitaplarında genelde Müslümanların, özelde Osmanlıların geri kalması, ferdi ve toplumsal olarak “dini bütünlük” hasletinin yitirilmesine bağlanmıştır. Dini bütünlük ferdin, milletlerin mutluluk, kalkınma ve kurtuluş yolu olarak gösterilerek her Müslümanın bu kutsal vazifelerini yerine getirmesiyle İslâmcılık fikriyle tüm dünya Müslümanlarının kardeşliğine de vurgu yapılmış, böylece eski parlak devirlerin yeniden geleceği şuuru verilmeye çalışılmıştır. Özellikle Balkan Savaşları’nı müteakiben milliyetçilik ve bu çerçevede vatanseverlik vurgusu öne çıkmıştır.

İslâm dini, güzel ahlâkı içerdiğinden ahlâklı olmak ve ahlâkı düzeltmenin yolu olarak dini bütünlük teşvik edilmiştir. Dini vazifelerini yerine getirenin diğer tüm vazifeleri de yerine getireceğinden hareketle çocuklara akıl, bilim ve dini örnek ve dayanaklarla dini bütünlük üzerinde ısrarla durulmuştur. Bununla birlikte diğer din ve mezhepten olanlara da saygı gösterilmesi ve onlarla alay edilmemesi gerektiği telkin edilmiştir. Aksi davranışlar sergileyenleri hükümetin cezalandıracağı uyarısı yapılarak çocuklarda hoşgörü ve saygı kültürü oluşturulmak istenilmiştir.

Sağlık konusunda, özellikle beden ve zihin sağlığına büyük önem verilmiştir. Bunun için de temizlik, beslenme ve idman/jimnastik, tahsil konuları detaylıca ele alınarak çocukların vücutlarına güzelce bakmaları, sağlıklı olmaları ve sağlıklı kalmaları gerektiği öğretilmeye çalışılmıştır.

Çocuklardan önce ahlâk ilmini öğrenmeleri, sonrasında ahlâkı güzelleştirmeleri ve iyi huylar edinmeleri istenilmiştir. Çünkü güzel ahlâk ile ancak dünya ve ahiret mutluluğuna erişilebileceği öğretilmiştir. Burada dikkati çeken daha çok akıl ve vicdan merkezli “görev ahlâkı” ve “ödev bilinci”dir. Bu konuda İ. Kant’ın “görev/ödev ahlâkı teorisi”nin etkili olduğu söylenebilir.

Çocuklardan sadece özel hayatlarında değil, hayatın her alanında, iş ve ilim sahasında da sabırlı, soğukkanlı, sebât ve metanet sahibi olmaları istenilmiştir. Özellikle askeri, medeni ve mesleki alanlarda cesur olmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Çocukların başkalarına saygı göstermek kadar kendilerine de saygı duymaları gerektiği önemle hatırlatılmıştır. Bu çerçevede ağırbaşlılık ve tevazu öne çıkmıştır.

Ders kitaplarında çocuklardan istenen olumlu, güzel huy ve davranışlardan biri de “doğruluk” ve “dürüstlük”dü. Kişinin kendine karşı, dinine, ailesine, topluma, devletine ve insanlığa karşı doğruluk üzere olması, doğru sözlü olması, verdiği sözü yerine getirmesi “sözünün eri olması”, şaka da olsa yalan söylenmemesi, imzaladığı sözleşmeye uyması kısaca “kâmil insan” olması istenilmiştir. Bu konuda doğru, dürüst ve samimi dostlar edinilerek korunmanın yolu da gösterilmiştir.

Ders kitaplarında önemle üzerinde durulan değerlerden biri de çalışmak ve çalışkanlık olmuştur. Çocuklar, bedeni ve fikri çalışmanın gerekliliği ve faydaları konusunda bilinçlendirilerek daima çalışmaya, çalışmayı sevmeye, çalışkan olmaya teşvik edilmişlerdir. Çalışmada başarının anahatarı sabır, gayret ve intizamda görülerek her alanda olduğu gibi çalışma hayatında intizam ve intizamlılık teşvik edilmiştir.

Ders kitaplarında çocuklardan çalışmaları, çalışmayı küçük yaşlardan itibaren alışkanlık haline getirmeleri istendiği gibi ileride yapacakları işlerde memurluk yerine kendine güvenerek, özgüven sahibi olarak kendi işini kurması, “girişimci” bir insan olması da istenmekteydi. Ticaret ve sanayide girişimcilik, Cumhuriyet’in ilk yıllarında da üzerinde önemle durulan bir konu olmaya devam etmiş, hatta birlikte iş kurma ve şirketleşme konusuna daha çok yer verilerek, bu ülkenin kalkınmasının ve yükselmesinin de yolu olarak öğretilmiştir.

Ders kitaplarında çocuklardan çalışmaları, çalışkan olmaları istenirken aynı zamanda tasarruflu olmaları ve bunu küçük yaşlardan ibaren alışkanlık haline getirmeleri istenilmiştir.

En büyük saadet ocağı olarak görülen aileye büyük anlamlar yüklenilmiştir. “Evlilik, aile, aile bağları, ailede eşlerin birbirlerine karşı görevleri, ebeveynin çocuklarına karşı görev ve sorumlulukları, çocukların da ebeveyne karşı görev ve sorumlulukları, çocukların aile içinde anne-babaya, kardeşlerine, aile büyüklerine karşı muhabbet, şefkat ve sorumlulukları, hatta aileden sayılan hizmetçilerin dahi ailedeki yeri, hakları ve onların da aile fertlerine karşı olan sorumlulukları gibi konulara geniş yer verildiği görülmüştür. Evlenmek, aile kurmak ve evlat sahibi olmak teşvik edilmiştir. Ancak yetiştirilecek evladın vatanperver, iyiliksever ve mükemmel yetiştirilmesi hususu, askerlik ve vergi borcundan sonra gelen vatani bir borç olarak telakki edilmiştir. Toplumun küçük bir numunesi olarak görülen ailenin mesut, iyi

huylu ve ilerlemiş olması ile toplumun böyle bir niteliğe sahip olması arasında paralellik kurulmuştur. Bunun için aile kurmak ve hayırlı bir evlat yetiştirmek son derece önemli görülmüştür.

Ders kitaplarında “vatan, millet, askerlik ve vergi” kelimelerinin çocuklarda sevinç, fedakarlık, mukaddes duygu ve düşünceler meydana getirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Vatan sevgisi, imanın bir parçası ve gereği olarak görülmüştür. Vatan, “anne, namus ve evimiz” olarak kabul edilmiş; onu sevmek, korumak ve ilerlemesine çalışmak en büyük vazife ve şeref sayılmıştır. Vatan sevgisinin başka göstergeleri ise kanunlara uymak, vergi vermek, askerlik yapmak, seçme-seçilme hakkını kullanmak şeklinde gösterilmiştir. Bununla birlikte vatanın ilerlemesi ve yükselmesi için çalışmak, üretmek, ilim tahsil etmek, güzel ahlâklı olmak, sancağa hürmet göstermek ve onu düşmanlara çiğnetmemek, ecdada ve vatan topraklarında bıraktıkları yâdigârlara hürmet göstermek, bunlara sahip çıkmak, ihtiyaç sahibi vatandaşlara yardımda bulunmak vatanperverliğin önemli birer boyutu olarak gösterilmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında ise yerli ve milli ekonomi oluşturulması hedefine bağlı olarak “yerli malı üretmek” ve “yerli malı satın almak ve kullanmak” da vatan sevgisinin önemli göstergelerinden sayılmıştır.

Millet de büyük bir aile olarak görülmüş; sevilmesi, korunması, birlik, dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olunması gerektiği vurgulanmıştır.

Millet kavramı son dönem Osmanlı ders kitaplarında başlangıçta “Osmanlı Milleti” olarak yer alırken; Cumhuriyet’in ilk yıllarına ait ders kitaplarında “Türk milleti” şeklinde ele alınmıştır. Devlet, millet ve hükümet kavramları ile “baba” kavramı arasında analogi kurularak söz konusu kavramların daha etkili bir şekilde kavratılmasının hedeflendiği söylenebilir.

Ders kitaplarında toplum halinde yaşamak zorunda olan insanın diğer insanlara ve topluma karşı olan vazifelerini yapması da ihtiyaç ve zorunluluk olarak görülmüştür. Çocuklardan başkalarına karşı yapılması istenen, sahip olunması arzu edilen, insanlık vazifesi olarak kıymet verilen, birbirini tamamlayan değerler ise şunlardı: Başkalarına karşı sevgi, hoşgörü, saygı, şefkat, merhamet, sadakat, adalet, kardeşlik, yardım etme, yardımlaşma, iyilikseverlik, cömertlik, minnettarlık, dostluk. Bu gibi önemli değerleri edinmeleri hem kendi mutluluklarının hem mensubu oldukları toplumun hem de insanlığının bir gereği olarak görülmüştür.

Tanzimat Dönemi ile başlayıp Meşrutiyet Dönemi'nde değişen toplumda dar alandan Cumhuriyet'le beraber siyasi iradenin isteği ile toplumun tüm yaşamında şekillenecek olan geleneksel görgü kurallarından “Avrupalı hayat tarzına” geçiş görülmekteydi. Çocuklara aile ortamında başta ebeveyn olmak üzere aile büyüklerine ve hatta ev çalışanlarına karşı nezaket ve görgü kaideleri dairesinde nasıl davranmaları gerektiği tek tek anlatılmıştır. Herkese karşı ve ecnebilere de nezaketle muamele edilmesi istenilmiştir.

Çocuklardan başta aile ortamı olmak üzere evin dışında başka evlerde, sokakta, işte, yolda, vapur, tren veya tramvay gibi toplu taşıma araçları ve benzeri özel ve toplumsal alanlarda birer "medenilik ölçütü" olmak üzere birtakım nezaket ve görgü kaideleri öğretilmeye çalışılmıştır. Çocukların söz, hal ve davranışlarında görgü kurallarına sahip olmaları; nazik, terbiyeli, görgülü ve medenî bir insan olmaları istenilmiştir.

Ders kitaplarında çocuklara selamlaşma ve tokalaşmadan konuşmaya, giyinmeden yolda yürümeye, yemek, sofraya ve salon adabına ilişkin detaylı bilgiler verildiği görülmüş, yapılması istenen söz, hal ve hareketler ile kaçınılması gereken davranışlar da sıralanmıştır.

Çocuklardan hayvanları sevmeleri, korumaları, onlara iyi bakmaları ve eziyet etmemeleri istenirken; konu vicdanî, insanî, ahlâkî ve dinî bir zorunluk olarak görülmüştür. Çocuklara küçük yaşlarda hayvan sevgisi kazandırılması hedeflenmiştir. Çünkü hayvanlara zarar vermeye alışanların merhametlerinin köreleceğinden hareketle ileride insanlara da eziyet edebilecekleri öngörülmüştür. Bununla birlikte, sadece hayvanları değil çiçekleri, ağaçları ve benzeri diğer canlılara dahi zarar verilmemesi ve bunların korunması gerektiği önemle salık verilmiştir.

Öneriler

Araştırma sürecinde ders kitaplarının temin edilmesi, verilerin toplanarak analiz edilmesi, elde edilen bulgular ve nihai olarak ortaya konulan sonuçlar ekseninde yeni araştırmalar için şu önerilerde bulunulabilir:

1-Bu alanda araştırma yapmak isteyenlere yol göstermesi adına zaman, konu ve kapsam itibarıyla çalışmada yer verilemeyen, Osmanlının son dönemlerinde okutulan başta *Kıraat* ders kitapları olmak üzere *Tarih*, *Coğrafya* ve diğer ders kitapları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında da *Hayat Bilgisi* ders kitapları ve okutulan diğer ders kitaplarının da incelenmesi yararlı olacaktır.

2-Günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı veya özel kurumlar tarafından hazırlanacak ders kitaplarının içerikleri oluşturulurken geçmişte kaleme alınmış ders kitaplarından da faydalanılması salık verilebilir.

3-Konu, aynı bağlamda özellikle iptidai/ilk mektep üstü eğitim kademelerinde okutulan ders kitapları esas alınarak ele alınabilir.

4-Konu ders kitaplarında yer verilen değerlere ait görseller ve fotoğraflar üzerinden ele alınabilir.

KAYNAKLAR

Ders Kitapları

Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vatanıyye ve İnsâniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultaniye Sunûf-ı İbtidâiyyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur), Hilâl Matbaası, İstanbul 1330.

Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Birinci Kısım), (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Son Sınıflarında Okutdurulmak Üzere Yeni Programa Muvâfık Olarak Yazılmışdır), Kanaat Matbaası, Dersaâdet 1331.

Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*, (İlk Mekteb-Dördüncü Sınıf), (İlk Mekteblerin En Son Müfredât Programına Göredir), (Maârif Vekâleti Millî Ta'lim ve Terbiye Dâiresi'nin 13 Ağustos 1927 Tarihli ve 122 Numerolu Kararı ile Mekteblere Kabul Edilmiştir), Ma'rifet Matbaası, İstanbul 1927/1928.

Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Devre-i Âliye Birinci ve Mekâtib-i Sultâniyyenin İbtidâî Dördüncü Sınıflarına Mahsusdur), Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1336.

A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (İkinci Tab'ı), Karabet Matbaası, İstanbul 1326-1328.

Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1338.

_____, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Millî İnkılâbımızdan Sonra Ta'dîl ve Tashîh Edilerek Yeniden Tab' Edilmiştir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1339.

_____, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Son Teşkilât-ı Milliyemize Göre Ta'dîl Edilerek Yeniden Tab' Edilmiştir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1340.

_____, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanıyye*, (İlk Mekteblerin Üçüncü Sınıflarına Mahsus), (Ahlâkî, Millî, Sıhî, İctimâî, Cumhûrî En Yeni Fikirleri Muhtevîdir), Âmedî Matbaası, İstanbul 1341-1925.

Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, (Sınıf 4), (Maârif Vekâleti Millî Ta'lim ve Terbiye Heyeti'nin 2-8-1927 Tarih ve 93 Numerolu Kararıyla Beş Sene Müddetle İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfında Okutdurulmak Üzere Resmen Kabul Edilmiştir), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927-28.

Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vatanıyye*, (İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur), (Türkiye Cumhuriyeti Maârif Vekâleti'nin 1340 Senesi İlk Mektebler Müfredât Programına Göre Dördüncü Senelerinde Tedrîs Edilmek Üzere Kabul Edilmiştir), Kanaat Kütübhâne ve Matbaası, Dersaâdet 1342.

Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Üçüncü Senesinde Tedrîs Edilmek ve Son Programa Muvâfık Olmak Üzere Tertîb Edilmiştir), Karabet Matbaası, Dersaâdet 1324.

Diğer Kaynaklar

Akbaş, Oktay, "Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6/16, 2008, ss. 9-27.

- Aktepe, Vedat ve Elvan Yalçinkaya, “Hayat Bilgisi Dersinde Değer Eğitimi ve Uygulama Örnekleri”, *Hayat Bilgisi Öğretimi*, ed. Semra Güven ve Selahattin Kaymakçı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016, ss. 134-175.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S.2019*, Pegem Akademi Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1/2, 2011, ss. 9-22.
- _____, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5, 1994, ss. 1-47.
- _____, “Atatürk Döneminde Çocuk Eğitimi”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-cocuk-egitimi/?pdf=3944>, (16.12.2022).
- Alkan, Mehmet Ö., “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, der. Kemal H. Karpat, çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. bs., İstanbul 2005, ss. 73-242.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, ss. 9-84
- Alpöge, Gülçin, *Okul Öncesinde Değer Eğitimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018.
- Altay, Nalan, “Öğrenci Velilerinin Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 59, 2021, ss. 136-157.
- Arslan, Mehmet, “Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri”, *Milli Eğitim Dergisi*, 144, 1999, ss. 1-14.
- Aydın, Mehmet Zeki ve Şebnem Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*, Nobel Yayınları, Ankara 2018.
- (Balaban), Mustafa Rahmi, *Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi ve Asrî Terbiye ve Maarif*, Matbaat ve İstikamet Matbaası, Ankara 1339.
- Batır, Betül, *İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Bayraktar, Mehmet Faruk (ed.), *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Budak, Lütfi ve Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181, 2014, ss. 51-68.
- Civelek, Nuri, *İkinci Meşrutiyet Dönemi: “Malumat-ı Medeniye” Ders Kitaplarında Vatandaşlık Kavramı (1908-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Çağrı, Mustafa, “Temizlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 427-428.
- Çalışkan, Hüseyin ve Turgay Öntaş (ed.), *Değerlerimizle Değerliyiz: Biyografilerle Değerler Eğitimi Etkinlik Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2018.
- Çam, İrfan Davut, *Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2019.

- _____, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim: II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluşuna Kadar”, *Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mehmet Sağlam, Vizetek Yayıncılık, 2021, ss. 211-244.
- _____, “A Study on the Preparation of Textbooks for the Ottoman Sıbyan Schools in the Late 19th Century”, *Journal of Human and Social Sciences (JOHASS)*, 6, September 2023, ss. 99-116.
- Çam, İrfan Davut, Murat Bayram Yılar ve Orhan Ünal, “Son Dönem Osmanlı ve Güncel Ders Kitaplarında Tasarruf Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 100. Yıl Eğitim Sempozyumu Özel Sayı, 39(3), 2020, ss. 350-374. DOI: 10.7822/omuefd.80879
- Çoşğun, Sena, *Atatürk Dönemi Yurt Bilgisi Ders Kitaplarının Eğitim Felsefesi ve Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzincan 2015.
- Demir, Osman, “Vicdan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 100-102. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan>, (15.10.2022)
- Devellioğlu, Ferit, *Osmalıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*, Aydın Kitabevi, Ankara 1993.
- Dilmaç, Bülent, *İnsanca Değerler Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.
- _____, *Bir Grup Fen Lisesi Öğrencisine Verilen İnsani Değerler Eğitiminin İnsani Değerler Ölçeği ile Sınanması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2007.
- Doğan, Nuri, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Duman, M. Zeki, *Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muaşeret: Görgü Kuralları*, Fecr Yayınevi, Ankara 2018.
- Ekşi, Halil, “Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/1, 2003, ss. 79-96.
- Ekşi, Halil ve Ahmet Katılmış, “Kavramsal Çerçeve: Temel Kavramlar”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, Nobel Yayınları, Ankara 2020, ss. 1-25.
- Ekşi, Halil ve Ahmet Katılmış (ed.), *Karakter Eğitimi El Kitabı*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.
- _____, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2020.
- _____, *Uygulama Örnekleriyle Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2016.
- Eren Akgün, Aslı, *Metinler Aracılığı ile Değerler Eğitimi Üzerine Bir Araştırma: Kızlara Mahsus Kiraat Muallimi*, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2022.
- Genç, Salih Zeki, “Değerler: Temel Kavramlar”, *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar-Örnek Etkinlikler*, ed. Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 3-16.
- Genç, Salih Zeki ve Adem Beldağ (ed.), *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

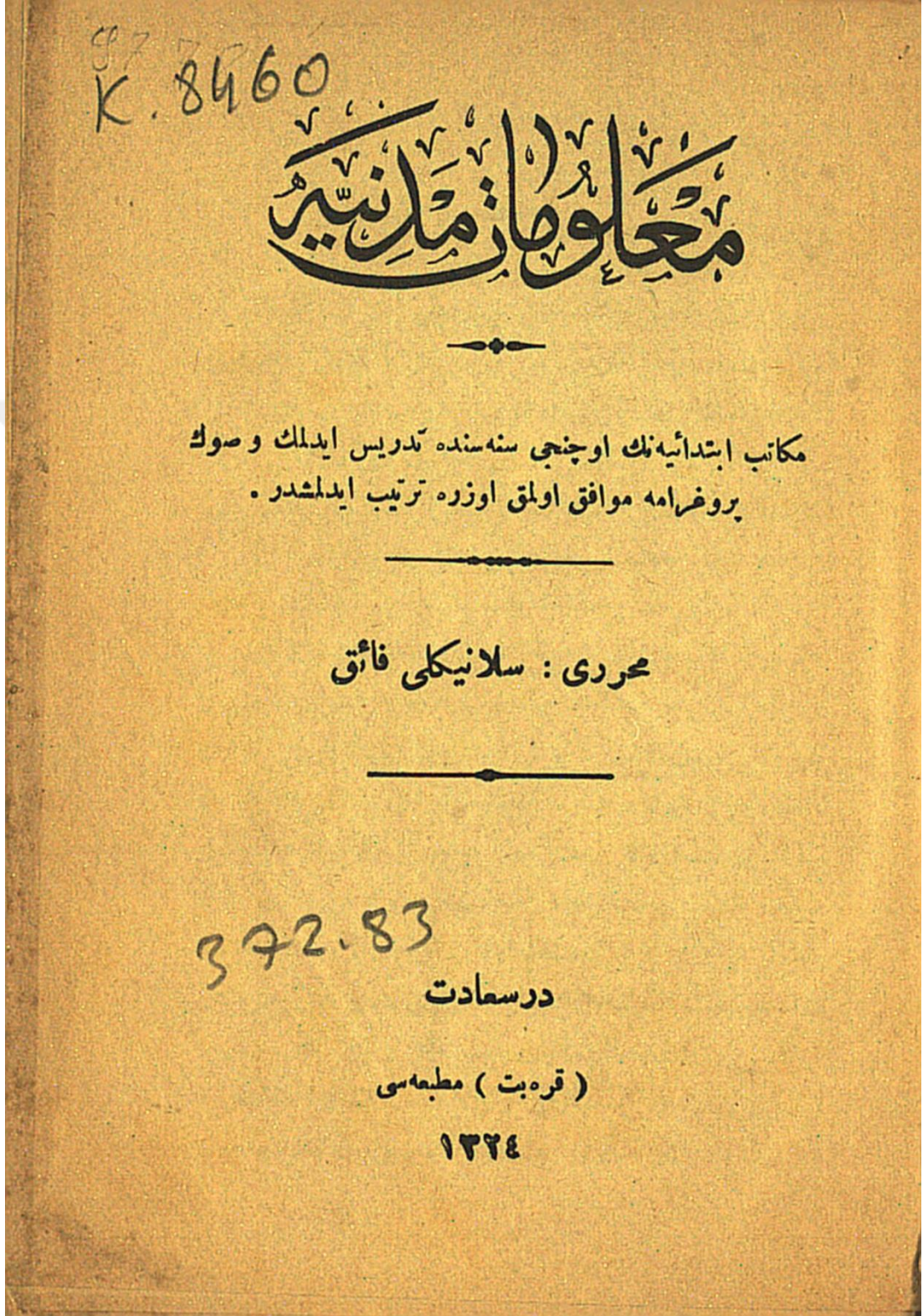
- Hesapçıoğlu, Muhsin, “Türkiye’de Cumhuriyet Devri Eğitim Hareketlerinin Dayandığı Felsefî Eğilimler”, ed. Murat Alper Parlak, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*, 07-09 Aralık 2005, Ankara 2010, ss. 53-59.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, Tebliğler, der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2001, ss. 109-115.
- Kallek, Cengiz, “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 178-180.
- Kara, Kürşad, “Türkiye’de Değerler Eğitimi Konusunda Yapılan Araştırmalarda Dil Olgusunun Değer Olarak Görülmemesi Üzerine Bir Araştırma”, *International Journal Of Education Technology and Scientific Researches*, 3/6, 2018, ss. 126-141.
- Kaya, Mevlüt ve Osman Taşkın, “Okulda Değerler Eğitimi”, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2019, ss. 89-114.
- Kaymakcan, Recep ve Hasan Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2020.
- Keskin, Yusuf, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Kılcan, Bahadır, “Türkiye’de Karakter ve Değerler Eğitimi Uygulama ve Araştırmaları”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, Nobel Yayınları, Ankara 2020, ss. 309-350.
- Korkmaz, Mehmet, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları”, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2019, ss. 37-61
- Köylü, Mustafa (ed.), *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2019.
- Kuçuradi, İoanna, *İnsan ve Değerleri Değer Problemi*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2013.
- Kuşdil, M. Ersin ve Çiğdem Kağıtçıbaşı, “Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, *Türk Psikoloji Dergisi*, 15/45, 2000, ss. 59-76.
- Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyyede Tedrîs Edilecek Dürûsun Ta’rîfnâmesi*, No:12, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327.
- _____, *Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye Ta’limât-nâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331.
- _____, *Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı- Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1329.
- Maarif Vekâleti, *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
- _____, *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, Milli Matbaa, İstanbul 1926.
- Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi 6. Sınıf Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2006.
- _____, “Değerler Eğitimi Etkinlik Kitabı Yayımlandı”, <https://www.meb.gov.tr/degerler-egitimi-etkinlik-kitabi-yayimlandi/haber/28204/tr> (18.06.2023).
- Meriç, Nevin, *Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi: Âdâb-ı Muâşeret 1894–1927*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

- Meydan, Hasan, *Akademide Değerler Eğitimi (Tezler ve Makaleler/1989-2017)*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2019.
- Milli Eğitim Temel Kanunu (1739 S.K.), *T.C. Resmi Gazete*, 14574, 24 Haziran 1973.
- Nurettin Tevfik, “İbtidâîye Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, 1/22, Eylül 1912.
- Özer, Bayram (ed.), *Karakter ve Değerler Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.
- Pehlivan Ağırakça, Gülsüm, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Sapsağlam, Özkan, *Okul Öncesi Dönemde Karakter ve Değer Eğitimi: Teoriden Uygulamaya*, ed. Esra Ömeroğlu, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016.
- Schick, İrvin Cemil, “Sunuş”, *Âdâb-ı Taâm: Osmanlıca Âdâb-ı Muâşeret Kitaplarında Sofra ve Yemek*, ed. Kıvanç Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 11-24.
- Şahin, Mustafa, “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Hayat Bilgisi Dersi Programlarının Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/8, 2009, ss. 402-410.
- Şimşir, Zeynep ve Bülent Dilmaç, “Değerlerin Sınıflandırılması”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, Nobel Yayınları, Ankara 2020, ss. 57-74.
- Tay, Bayram, “Okul Dışı Öğrenme Çevrelerinde Değerler Eğitimi”, *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler*, ed. Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 207-236.
- Tekke, Mustafa, “Değerlerin Tanımı ve Sınıflandırılması: Milli-Manevi Değerler ve Evrensel Değerler”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Bayram Özer, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 79-93.
- Tuna, Erhan, *Bir Osmanlı Vatandaşlık Ders Kitabı Olan Rehber-i İttihad Çerçevesinde 2. Meşrutiyet Döneminde Vatandaşlık Eğitimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.
- Tural, Sadık K., *Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti Umûr-ı Maârif Vekâleti, *İlk, Orta Tedrisât Mektepleri Müfredât Programı*, Ankara 1338.
- Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti İlk Tedrisat Dâiresi, *İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1340.
- TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü), “Eğitim”, <https://sozluk.gov.tr/> (01.07.2023).
- _____, “Değer”, <https://sozluk.gov.tr/> (17.01.2022).
- _____, “Cesaret”, <https://sozluk.gov.tr/> (17.05.2023).
- _____, “Sevgi”, <https://sozluk.gov.tr/> (20.05.2023).
- _____, “Haysiyet”, <https://sozluk.gov.tr/> (29.01.2023).
- Ulusoy, Kadir ve Bülent Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.
- Uyanık, Ercan, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- Üstel, Füsün, *Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, 6. bs., İstanbul 2014.
- Varış, Fatma, *Eğitimde Program Geliştirme: Teori ve Teknikler*, Alkım Yayınları, 7. bs., Ankara 1997.

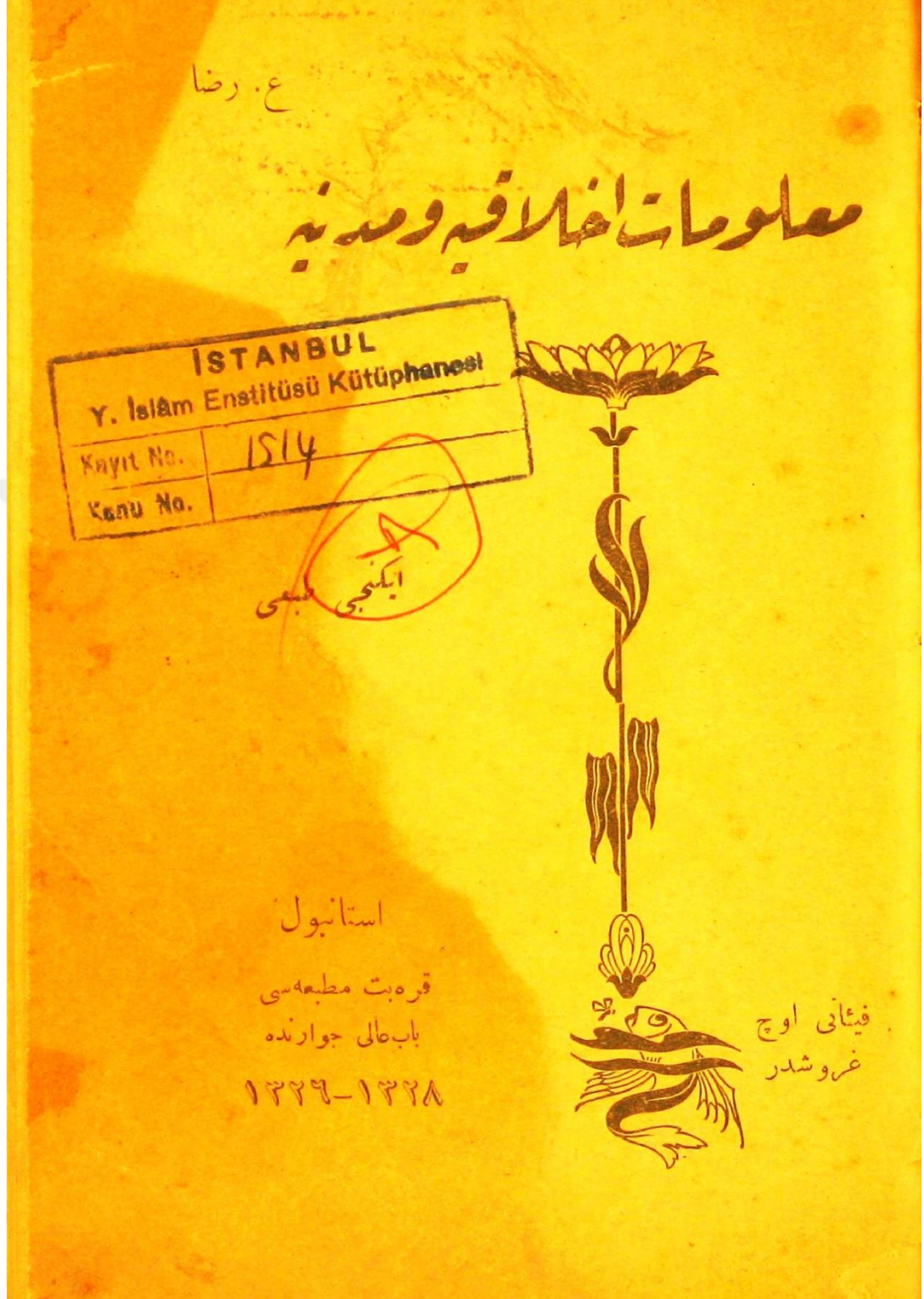
- Yalval, Nermin (ed.), *Etik Çocuk: Değerler Eğitimi İçin Bir Kılavuz Denemesi*, Uluslararası Şeffaflık Derneği, İstanbul 2014.
- Yarar Kaptan, Seher, *İlkokul 4.Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Hoşgörü Değerinin Karma Yaklaşımına Dayalı Bilgisayar Destekli Etkinliklerle Öğretimi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- _____, “Karakter ve Değer Eğitiminde Yaklaşımlar, Yöntemler ve Teknikler”, *Karakter ve Değer Eğitimi: Farklı Bakışlar, Örnek Etkinlikler*, ed. Salih Zeki Genç ve Adem Beldağ, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 145-170.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- _____, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, 2014, ss. 761-780.
- Yıldırım, Adem, “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı (II) Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Türkçe İlmihaller”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/46, Ekim 2016, ss. 981-995.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.

EKLER

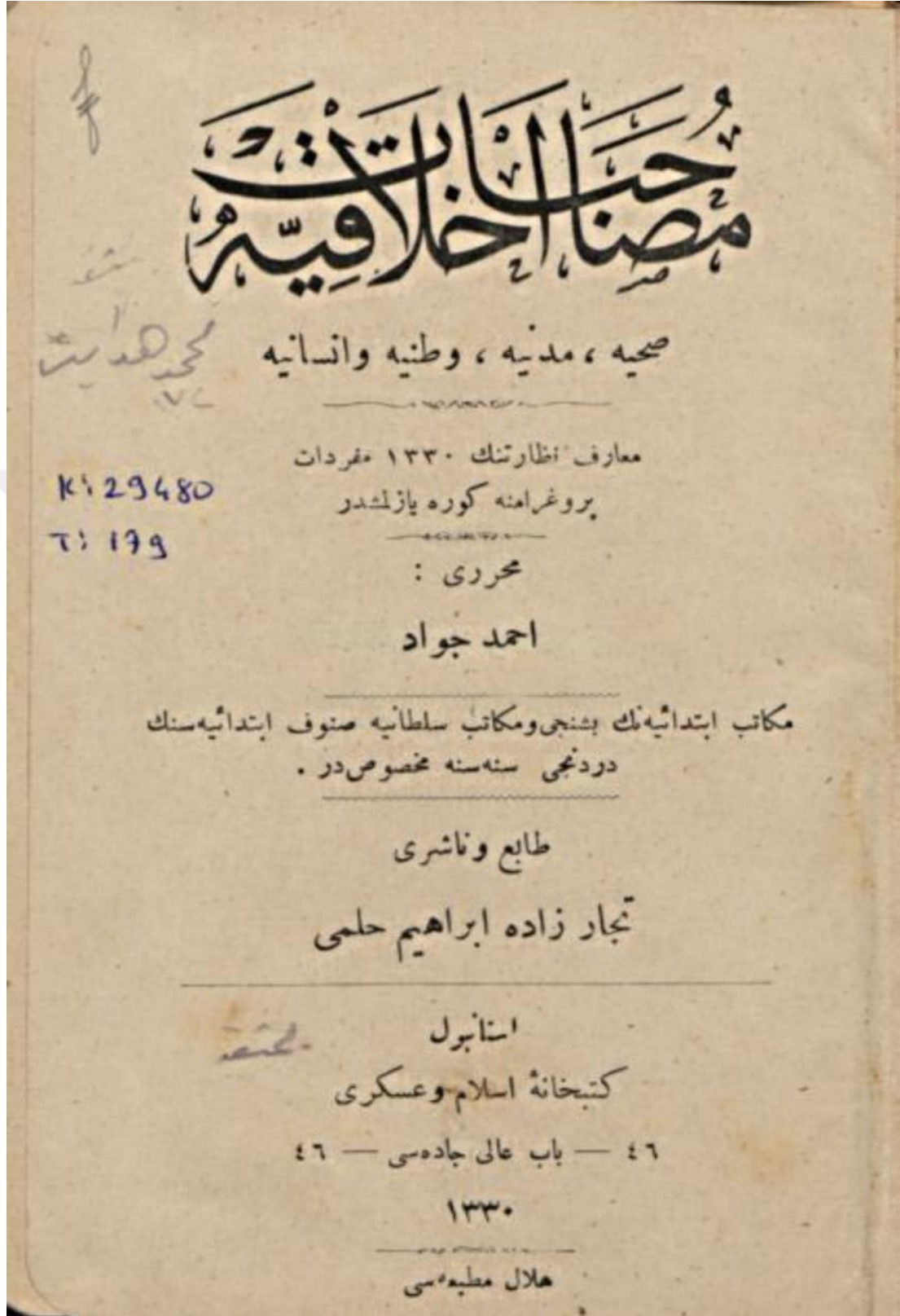
Ek 1

Selanikli Fâik, *Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Üçüncü Senesinde Tedris Edilmek ve Son Programa Muvâfık Olmak Üzere Tertîb Edilmiştir), Karabet Matbaası, Dersaâdet 1324, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

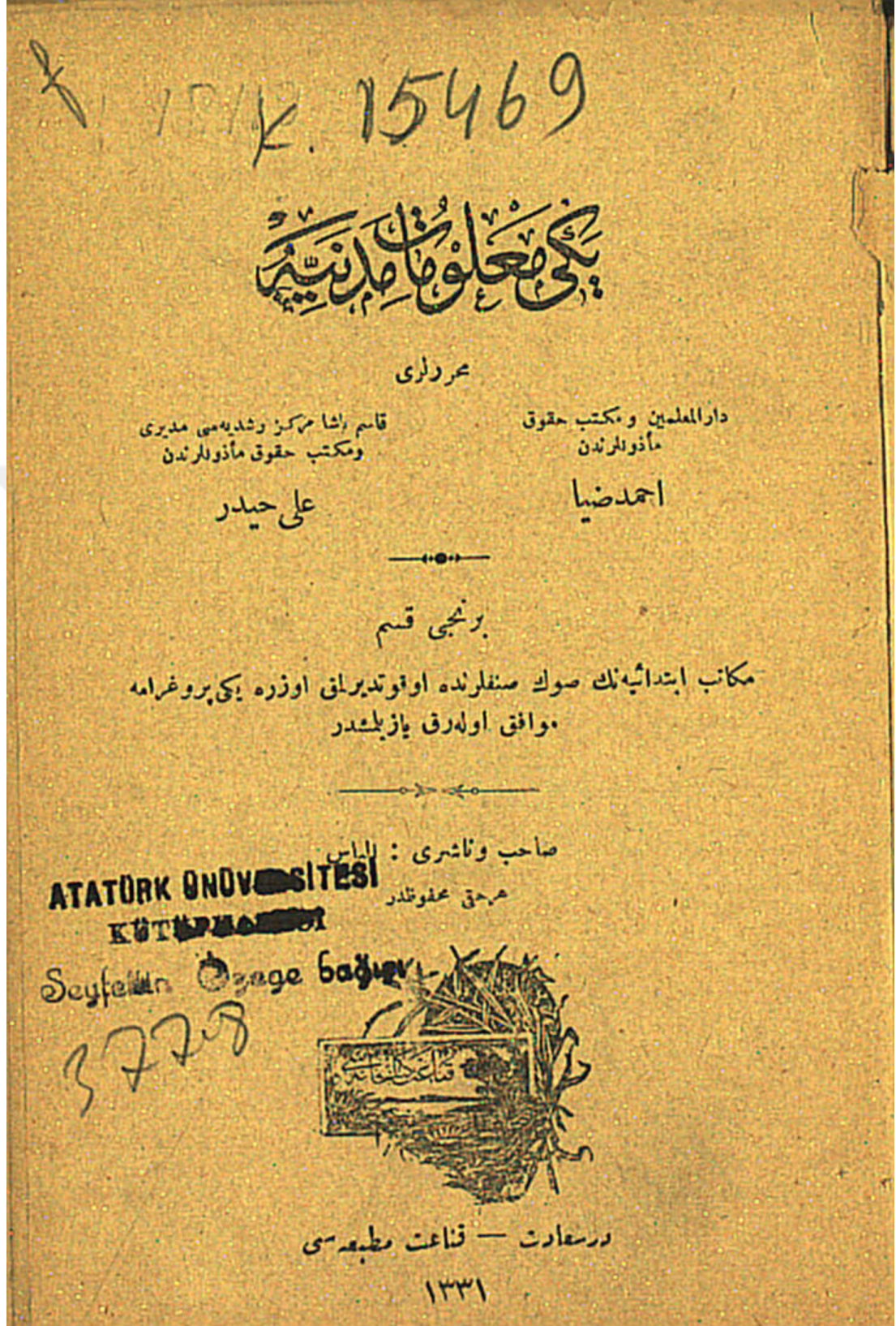
A. Rıza, *Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (İkinci Tab'ı), Karabet Matbaası, İstanbul 1326-1328, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

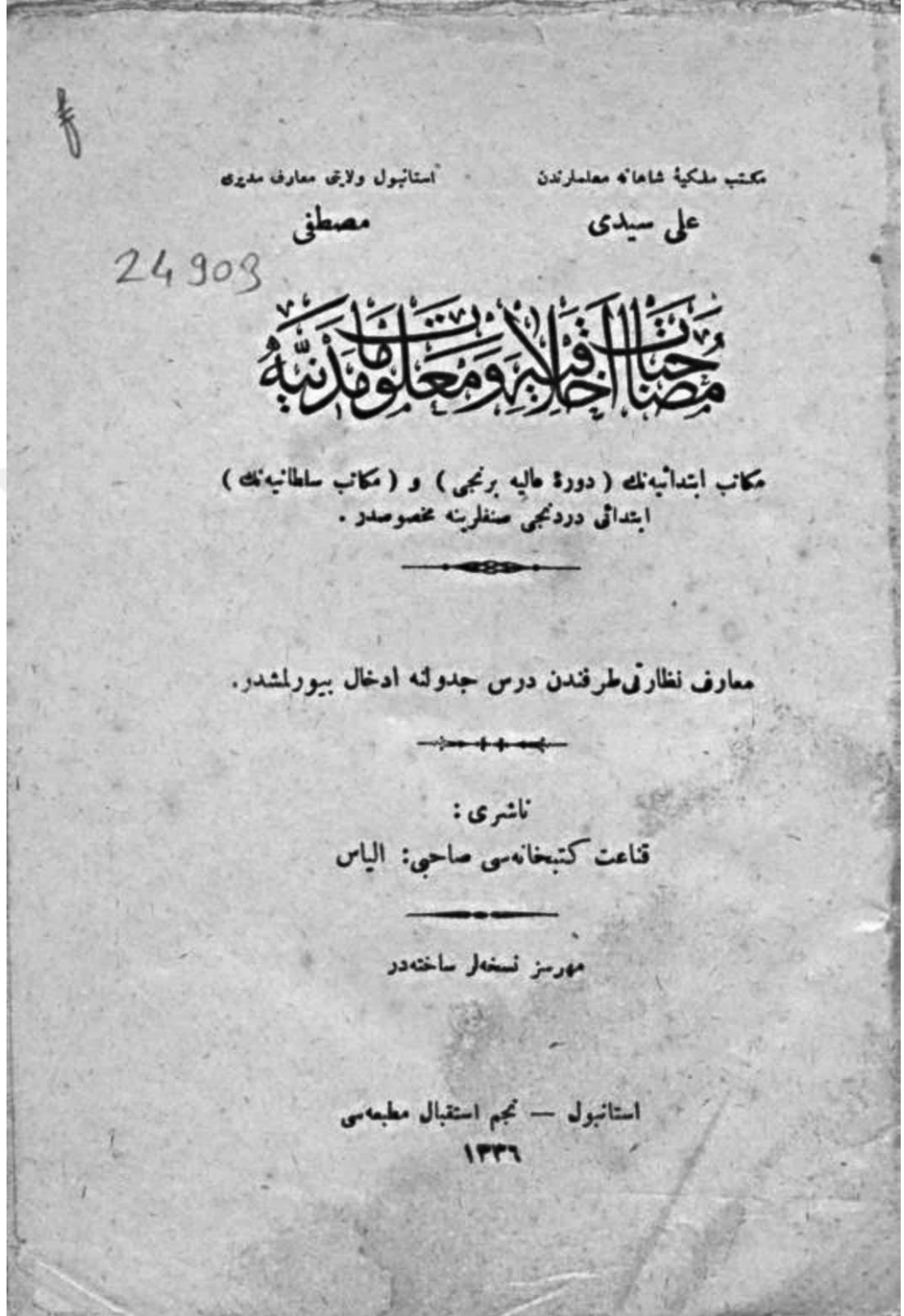
Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vatanîyye ve İnsânîyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultânîyye Sunûf-ı İbtidâiyyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur), Hilâl Matbaası, İstanbul 1330, Kapak Sayfası.

فهرست مباحث	صفحه	صفحه	فهرست مباحث
۳ وجدان - وجدان عذابی -	۲۷ تغدی نه پرهیزکارلیق -	۸۳ کوزل سوزلر (ثروت)	ناصل یاپیلیر - ناصصل
۶ وظیفه - تعریفی - ایسک -	سر خوشلغ - مضر تلی -	۸۵ اولادک اویونیه قارش	۱۲۲ حق انتخاب - حق انتخابی
۹ وظیفه لک تقسیم :	۳۰ پایات غدالر :	۹۰ اویونک اولاده قارش	۱۳۸ وطنه خدمت :
وظائف نفسیه - وظائف	تفصیلات :	۹۴ افراد عالمک وظائف :	وطن نه حالده در؟ نه کی
اجتماعیه : وظائف بیتیه	۳۳ اراده - مرام ، تربیت	قارده شلر - بویوک پدر	خدمتله محتاج در؟
وظائف وطنیه و مدنیه	اراده به اعتنا :	و بویوک والده - دوستلر	عسکرلک - چالیشقان
وظائف انسانیه - وظائف	۳۷ دوام و ثبات :	معلملر :	۱۳۳ ساجاق - ساجاقه حرمت
دینه :	۴۰ صبر و منانت :	۱۰۰ ازدواج - ماهیت و اهمیتی	۱۳۷ وظائف انسانیه :
۱۲ وقایع نفس - فلاکتله	۴۴ شجاعت - عسکریه و مدنیه	زوجک وظائفی -	عدالت - شفقت
صبر و منانت - اختار :	۵۰ وقایع تواضع - فخر ، غرور	زوجک وظائفی :	۱۳۸ حیات بشریه تعرضدن
۱۷ حفظ صحت :	۵۵ تحصیل علم	۱۰۵ کوزل سوزلر - بختیار	مصون در - مدافعه
ادمان و صاف هوا - تری	۵۹ سی	۱۰۷ وطن - ملت . وطن :	نفس - مدافعه وطن -
ایکن قورونق - تمیزلک :	۶۳ کوزل سوزلر (سیری	حر وطن - اسیر وطن :	اوغرادیمیز تجاوزلر
۲۲ تمیزلک حقدنه و صایا	و عظالت حقدنه)	ملت و اسلامیت	و حقارتلر - محاربه ده
۲۴ حواسک حفظ صحتی :	۶۴ انتظام	۱۱۳ قانون - قانونلر و قانون	نه به مجبورز؟ - محاربه ده
آغیز - بورون - قولاقلر -	۶۹ تصرف - اقتصاد	أساسی :	نهلر یاپیلماز؟
کوزلر :	۷۴ سخاوتک - خست	۱۵۲ آخرک مال و ملکه حرمت :	۱۵۲ آخرک مال و ملکه حرمت :
	۷۹ فکر تشبث	۱۱۸ قانون اطاعت - قانون	خیر سزلیق - انواعی -

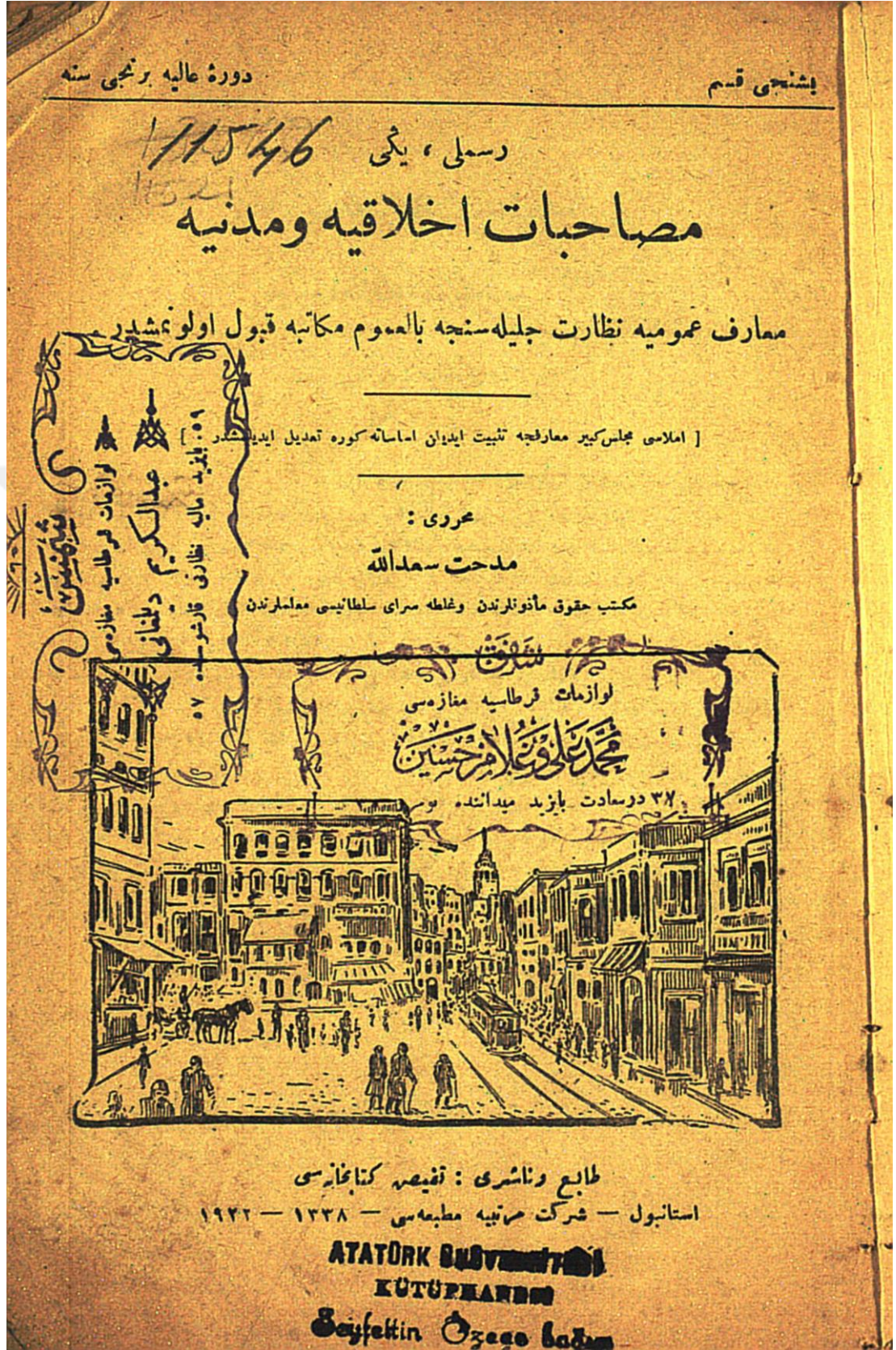
Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultâniyye Sunûf-ı İbtidâiyyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur), Hilâl Matbaası, İstanbul 1330, İçindekiler Sayfası.

Ahmed Ziyâ ve Ali Haydar, *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Birinci Kısım), (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Son Sınıflarında Okutdurulmak Üzere Yeni Programa Muvâfık Olarak Yazılmışdır), Kanâat Matbaası, Dersâadet 1331, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

Ali Seydi ve Mustafa, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye*, (Mekâtib-i İbtidâiyyenin Devre-i Âliye Birinci ve Mekâtib-i Sultâniyyenin İbtidâi Dördüncü Sınıflarına Mahsusdur), Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1336, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

Midhat Sadullah, Resimli, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1338, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

منبرجات

صفحه	
۵ -	وجدان
۷ -	وجدانك اهميتى
۹ -	وظیفه
۱۰ -	حفظ محبت
۱۴ -	تربیه ازاده اعتقاد
۱۳ -	تحصيل علم
۱۵ -	ثبات و متانت
۱۶ -	شجاعت و جسارت
۱۹ -	تواضع و وقار
۲۰ -	ای بر درس
۲۳ -	سی
۲۶ -	قطبه دوعرو (منظومه)
۲۷ -	انتظام ، اقتصاد
۲۹ -	سخاوت
۳۰ -	بورجده توفى
۳۱ -	اجال و افکار
۳۳ -	فکر تهیث
۳۵ -	وظائف بینه
۳۷ -	أبوینه قارشى حرمت و اطاعت
۳۹ -	أبوینه قارشى متدارلق
۴۱ -	افدواج : ماهیت و اهميتى
۴۳ -	زوجك وظیفه لری
۴۶ -	أبوینه اولاده قارشى وظیفه لری
۴۸ -	أفراد عائلته لك بربر لریه قارشى وظیفه لری
۵۱ -	وظائف مدنیه و وطنیه
۵۳ -	قانونه اطاعت
۵۵ -	وبركى
۵۷ -	سامباغه حرمت
۵۸ -	عسکرلك
۶۱ -	وطنه فداكارلىق
۶۲ -	انتخاب حقنى حسن استعمال
۶۴ -	وظائف السانیه
۶۶ -	ناموس و حیثیت بشریه تعرضه
	مصوندر .
۶۸ -	باشقاسنك افكار و اعتقادیه حرمت
۷۰ -	آخرك مال و ملكنه تجاوز ایتمك
۷۲ -	نزاکت
۷۴ -	شفقت و صرحت
۷۶ -	خیر خواهلحق
۷۷ -	فداكارلىق و طایفینا بلق
۷۹ -	زراعت ، تجارت ، صنعت
۸۴ -	مهور و مقوده رعایت
۸۵ -	غریای مسلمینه قارشى معامله
۸۶ -	أجنبیلره قارشى معامله
۸۸ -	۲۳ نیشان
۹۰ -	وظائف دینیه

دوره متوسطه برنجی سنه

اوچنجی قسم

11546

رسمی، یکنی

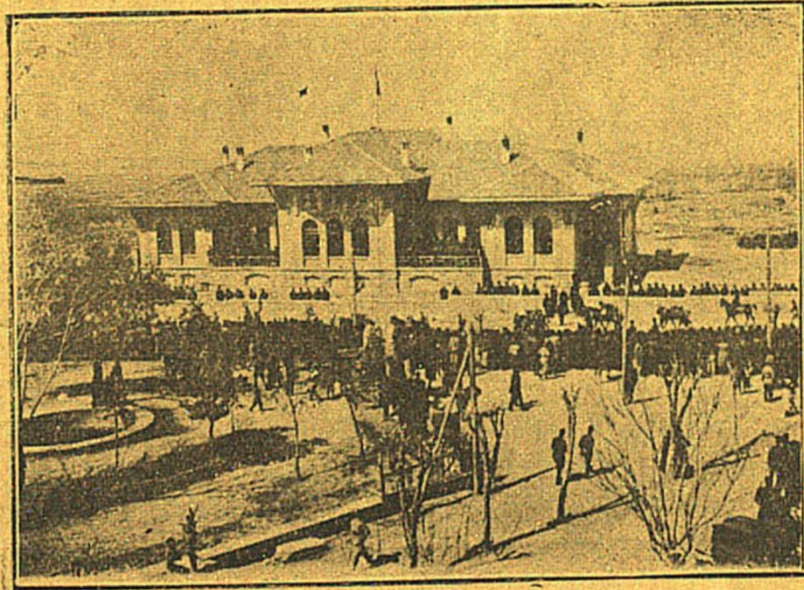
مصاحبات اخلاقیه و مدنیه

معارف و کالت جلیله سنجه بوتون مکتبلره قبول اولونمش و ملی انقلابمزدن
 سوکرا تعدیل و تصحیح ایدیلهرک یکیدن طبع ایدیلشدن .

محرری :

مدحت سعدالله

مکتب حقوق مأذونلردن و غلطه سرای لیسه سی معلملردن

محرری محفوظ و محررینه عائددره

استانبول — اورخانه مطبعه سی — ۱۳۳۹

377

Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Millî İnkılâbımızdan Sonra Ta'dîl ve Tashîh Edilerek Yeniden Tab' Edilmiştir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1339, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

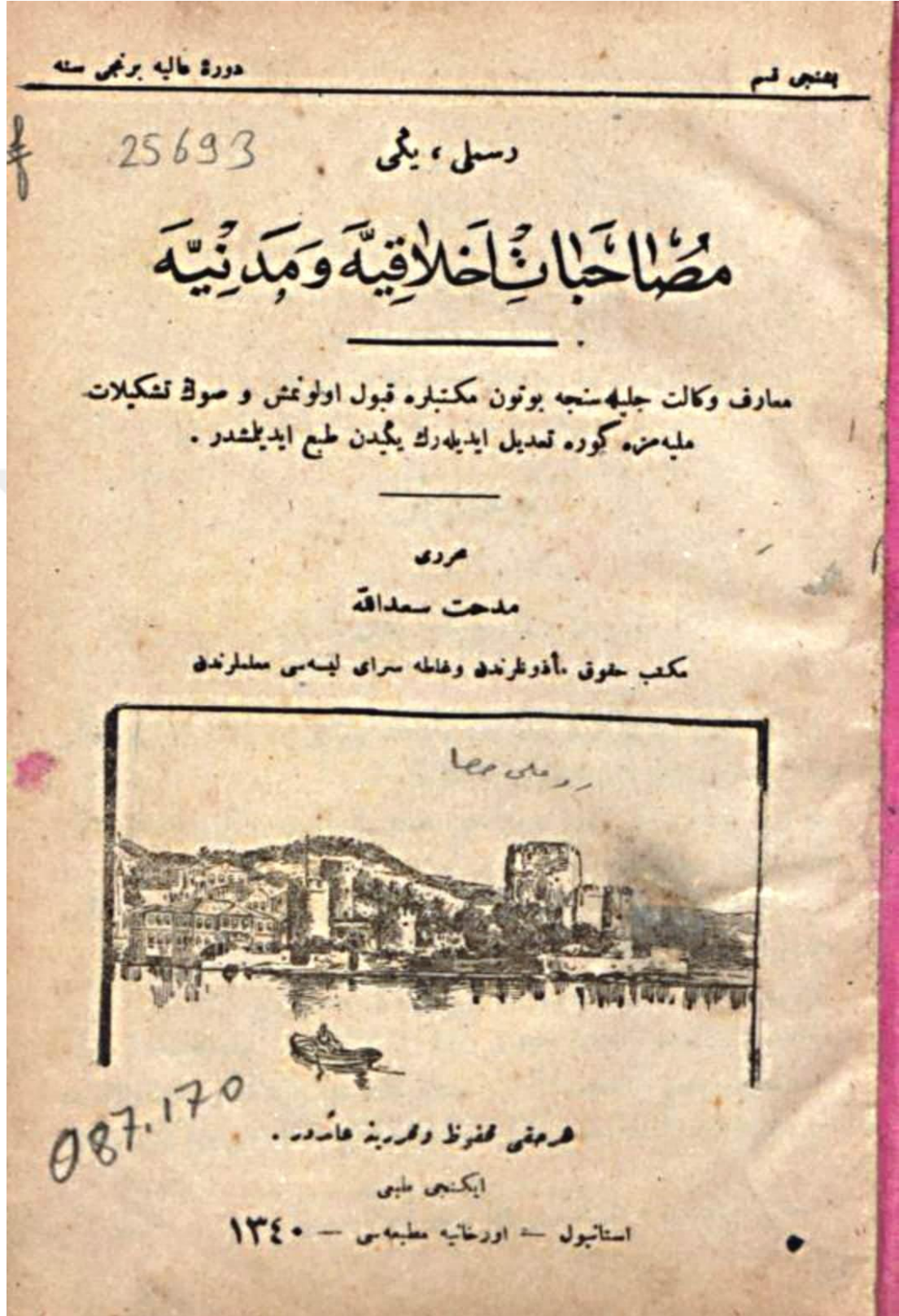
مدرجات

- ۳ — وظائف دينيه
- ۵ — محافظه صحت
- ۷ — تبرك
- ۱۰ — كينيشده، يه جك و ايجي جكه اعتدال
- ۱۲ — حظوظات پرور اولمالاي
- ۱۴ — ساده لك
- ۱۶ — ادمان و فعاليت
- ۱۹ — تصرف، بورجدين توفى
- ۲۱ — خست
- ۲۲ — اسراف
- ۲۳ — سى و غيرت
- ۲۵ — صميميت - دوغرولق
- ۲۶ — جيتيت شخصيه
- ۲۷ — قصورلر يئى نصحيه جاليشالي بى
- ۲۸ — مغرور اولمالاي
- ۳۰ — جسارت، صبر و متانت
- ۳۲ — صبرى چوجوق
- ۳۳ — حدك قنالى
- ۳۵ — اعتدال دم
- ۳۷ — اعتدال نفس
- ۴۰ — جناب حق نعمتلى
- ۴۳ — فكر تشبث
- ۴۵ — منتظم باشماق

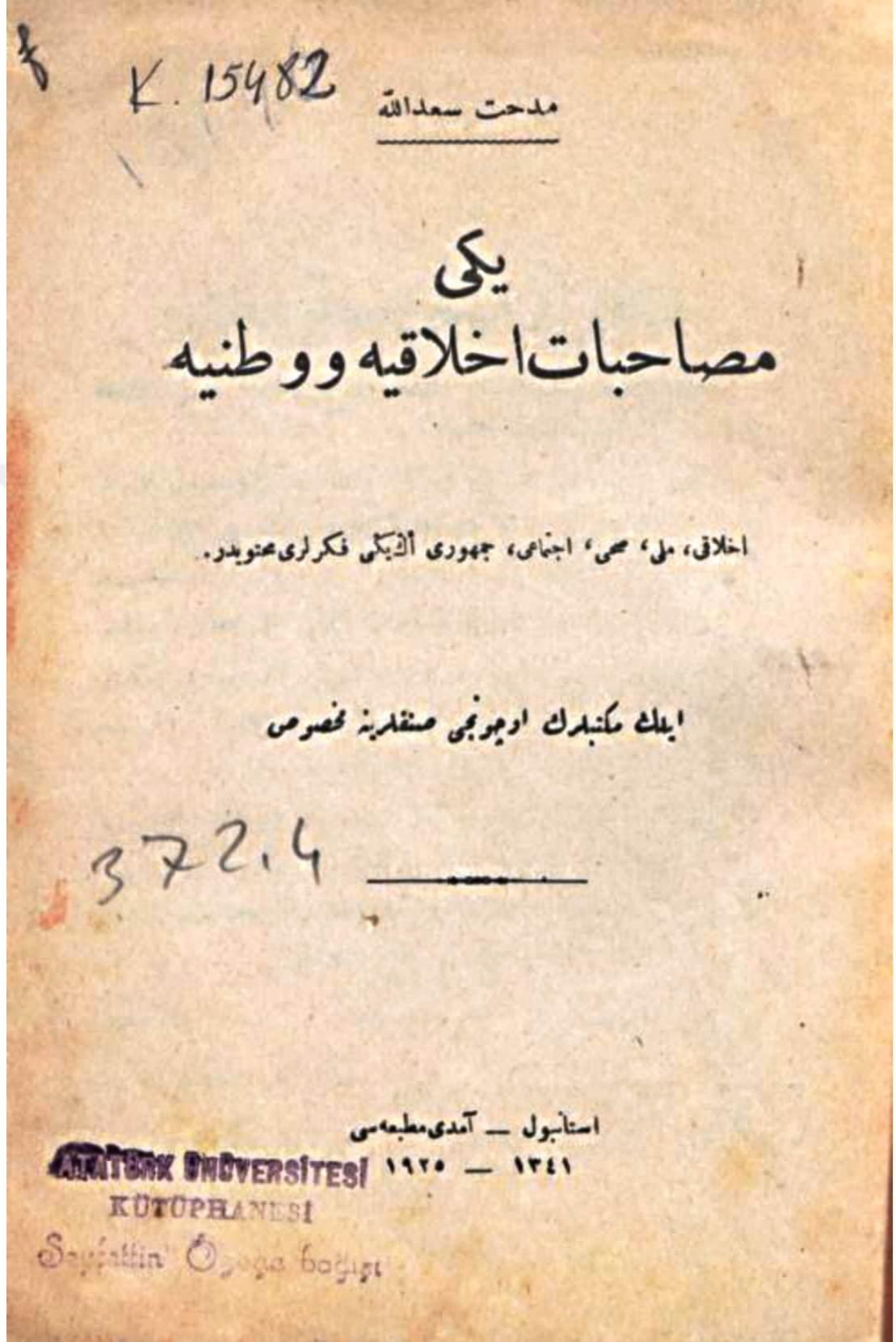
- ۴۷ — وظائف انتظام پرورلك
- ۴۹ — حفظ صحت
- ۵۱ — استقلال شخصى
- ۵۳ — تجارت
- ۵۵ — عالم - مادي
- ۵۸ — آتة شفقتى
- ۵۹ — بو بوكلر كوجوكلره قارشى محبت، كوجوكلر كوجوكلره قارشى وظيفهلى
- ۶۲ — عالم افرادينك منفعت و جيتنده اشتراكلى
- ۶۳ — خدمت جيلرله اوصاجلرينك وظائف مقابليسى
- ۶۵ — وطنى سؤمك، وطنه فداكارانه خدمت ايتك، وطن اوغورنده بىل غيرت ايتك.
- ۶۷ — وطن پرور چوجوق
- ۶۹ — وىركى وىركم
- ۷۱ — عسكرلك شرفى
- ۷۲ — چيغى، دىرچى، كيجى، مارانقوز كيجى صنايع اربابنه حرمت و محبت
- ۷۵ — متدارلق
- ۷۷ — انسانلر كى بررلر قارشى اولان احتياجلرى و وظيفهلى
- ۷۸ — هر كىك جاننه، حريقه، جيتنده، عرشه، ماله، اعتقادينه حرمت.
- ۸۰ — تحقير، استخفاف، استهزا، اقرا و سرف كيجى هر كىلر كى قنالى

- ۸۲ — مقاوله لر و وىر يان سوزلر ره رعايت
- ۸۳ — فقيرلر، محتاجلر، عليلر، فلاكتزده لر، معاونت
- ۸۶ — فداكارلىق
- ۸۹ — آداب مدنیه رعايت
- ۹۱ — حيوانلر قارشى وظيفهلى
- ۹۴ — مدرجات

Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene), (Üçüncü Kısım), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Millî İnkılâbımızdan Sonra Ta'dîl ve Tashîh Edilerek Yeniden Tab' Edilmişdir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1339, Ders Kitabı İçindekiler Sayfası.

Midhat Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Âliye-Birinci Sene), (Beşinci Kısım), (İkinci Tab'ı), (Maârif Vekâlet-i Celîlesince Bütün Mekteblere Kabul Olunmuş ve Son Teşkilât-ı Milliyemize Göre Ta'dîl Edilerek Yeniden Tab' Edilmiştir), Orhâniye Matbaası, İstanbul 1340, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

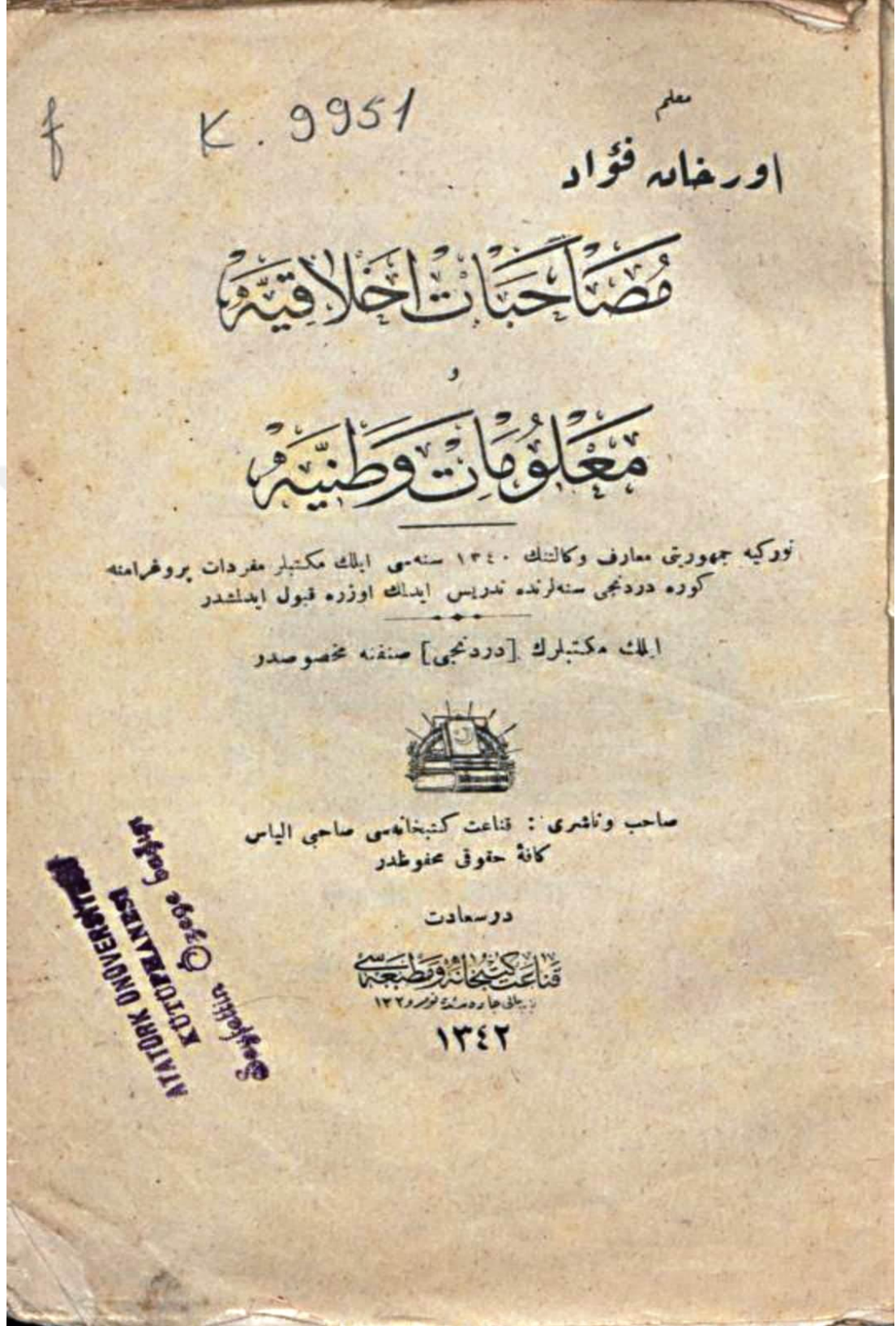
Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vatanîyye*, (İlk Mekteplerin Üçüncü Sınıflarına Mahsus), (Ahlâkî, Millî, Sıhî, İctimâî, Cumhûrî En Yeni Fikirleri Muhtevîdir), Âmedî Matbaası, İstanbul 1341-1925, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

مدرجات

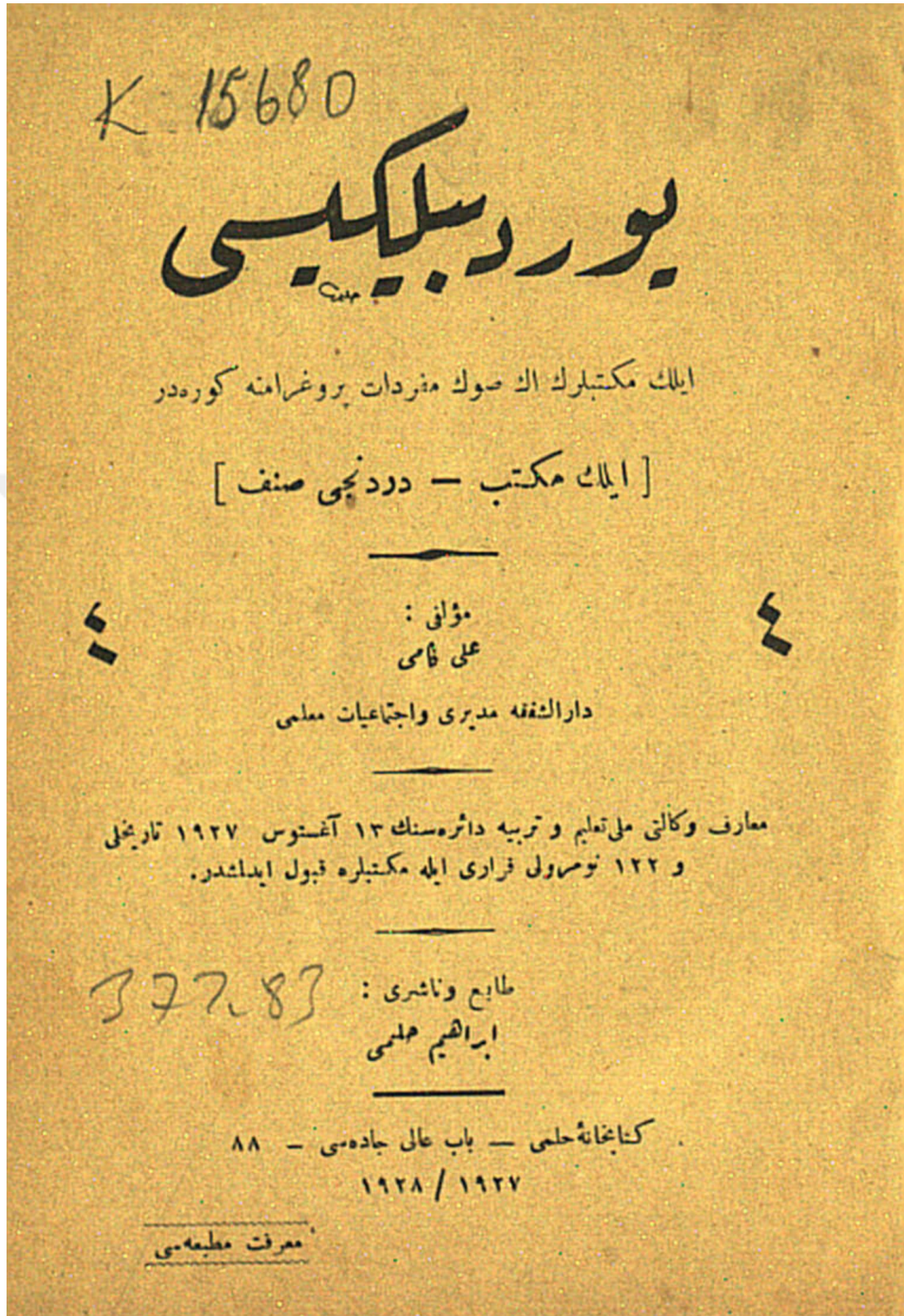
صفحه	مدرجات	صفحه
۳۸ — تجارت	۳ — وطنی ومدنی معلومات	۵ —
۴۱ — عائله سعادتی	۵ — صحتك محافظه سی	۷ —
۴۳ — بر حکایه : آئینه شفقت	۷ — تمیزك	۱۰ —
۴۵ — بوبوكارك كوچوكلره قارشى	۱۰ — گيليشده بييه چك وايجه چكده	۱۲ —
محبتى، كوچوكلارك بوبوكلره	اعتدال	۱۴ —
قارشى وظيفه لرى	ساده لك	۱۷ —
۴۷ — حكومت، حكومتك خدمتلىرى	۱۴ — ادمان و فعاليت	۱۹ —
۵۱ — ژاندارمار ، پوليسلر	۱۷ — تصرف، بورجىدن صافينمق	۲۱ —
۵۴ — مکتبلر	۱۹ — طمعكارلىق	۲۲ —
۵۷ — حكومتك مصرفلىرى	۲۱ — صميميت - دوغرولق	۲۳ —
۶۰ — بوللر	۲۲ — قصورلرغىزى دوزه لئمه به	۲۵ —
۶۱ — بوللر هر كسك مالى دور	چاليشمالى يز	۲۷ —
۶۳ — اورمانلره تجاوز ائتمه لى دور	۲۳ — مغرور اولمامالى	۲۸ —
۶۶ — حكومتلك شكللىرى	۲۵ — جسارت ، صبرومنان	۳۰ —
۷۰ — پادشاهلىق اداره سنك فنالقلرى	۲۷ — حكايه : صبرى چوجوق	۳۲ —
۷۲ — جمهوريت حكومتلك ايسلكلىرى	۲۸ — خدمتكنالى، صوغوق قانلىق	۳۴ —
۷۴ — قانونه اطاعت	۳۰ — بر حكايه	۳۶ —
۷۵ — بلديه لرى	۳۲ — تثبيت فكرى	
۷۷ — كوزل وطننيز	۳۴ — منتظم ياشامق	
۸۰ — مندرجات	۳۶ — انتظام پرورلك	

Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Vataniyye*, (İlk Mekteblerin Üçüncü Sınıflarına Mahsus), (Ahlâkî, Millî, Sıhî, İctimâî, Cumhûrî En Yeni Fikirleri Muhtevîdir), Âmedî Matbaası, İstanbul 1341-1925, Ders Kitabı İçindekiler Sayfası.

Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye*, (İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfına Mahsusdur), (Türkiye Cumhuriyeti Maârif Vekâleti'nin 1340 Senesi İlk Mektebler Müfredât Programına Göre Dördüncü Senelerinde Tedrîs Edilmek Üzere Kabul Edilmiştir), Kanaât Kütübhâne ve Matbaası, Dersââdet 1342, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*, (İlk Mekteb-Dördüncü Sınıf), (İlk Mekteplerin En Son Müfredât Programına Göredir), (Maârif Vekâleti Milli Ta'lim ve Terbiye Dâiresi'nin 13 Ağustos 1927 Tarihli ve 122 Numerolu Kararı ile Mekteblere Kabul Edilmiştir), Ma'rifet Matbaası, İstanbul 1927/1928, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, (Sınıf 4), (Maârif Vekâleti Milli Ta'lim ve Terbiye Heyeti'nin 2-8-1927 Tarih ve 93 Numerolu Kararıyla Beş Sene Müddetle İlk Mekteblerin Dördüncü Sınıfında Okutdurulmak Üzere Resmen Kabul Edilmiştir), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927-28, Ders Kitabı Kapak Sayfası.

صفحه	صفحه
۷۲ کوی اکلجه لری	لونلری جوجقاره اوپون
۷۵ روزگار کبی	برلری، سپور میدانلری
۷۷ قصبه و شهرلرده حیات	۱۱۰ بلدیہ ایش کورمک ایچون بارابه
۷۹ قصبه لرده ایشلر	مختاجدر
۸۱ صنعتچیلر	۱۱۲ بلدیہ ورکیلری
۸۴ تجارتلر	۱۱۴ خلقلک بلدیہ یاردیمی
۸۶ بیوک ساحل شهرلرده بیوک	۱۱۶ خلقلک بلدیہ یاردیمی (مدنی)
تجارت ایشلری قومیسوخیلر	وخیررور مؤسسه لر
۸۹ شهرلرده مأمورلر، سرپست	۱۱۹ قصبه و شهر جابنده هرکسک
مساکچیلر	رعایت ایدہ چکی قاعدہ لر
۹۳ قصبه ایش جانی	۱۲۲ عمومی برلرده طور و حرکت
۹۶ انتخابده خلقلک وظیفه سی	۱۲۵ غلبه لی برلرده طور و حرکت
۹۸ بلدیہ	۱۲۷ عمومک محنتی قورومق
۹۹ بلدیہ، قصبه جاتی ناصل تنظیم	۱۲۹ بیوک شهرلر (شهراماتی)
وخلقلک چالک ناسه ناصل یاردم	۱۳۲ کوبده حکومت
ایدر .	۱۳۴ قصبه ده حکومت
۱۰۱ قصبه مک محنتی	۱۳۶ قصبه ده کی حکومت
۱۰۴ قصبه خلقلک استراحتی	۱۳۸ بیوک قصبه و شهرلرده حکومت
و اکلجه سی	۱۴۰ شهرلرده حکومت
۱۰۷ قصبه خلقلک استراحتی	۱۴۳ نورکیده حکومت تشکیلاتی
و اکلجه سی (طوبیلا نه صا .)	۱۴۶ نورکیده حکومت تشکیلاتی

فهرست

صفحه	صفحه
۵ خلقلک ایشلری	۴۷ کوی جانی کوبیلرک (مشترک)
۷ آریلق و طوبولوق	ماللری کوبک مهرامی ،
۱۰ طوبولوق جانی، ایش بولومی	اورمانی، صوبی، چشمه سی،
۱۵ اوجابنده، کوی جابنده،	مکشی، جامی، مسافر اوداسی)
قصبه و شهر جابنده طوبولوق	۵۱ کوی جانی (نی مهجه، کوی)
۱۷ برک	کوزلشدرمک ، باطلاقلی
۲۰ نساند (رلش، ک، بر ربه	قورونق، بولربی قورونق
طونونق)	ایچون کوبلوق برابر
۲۲ نساند	چالشیمی)
۲۵ موده جات	۵۴ کوبده زراعت
۲۸ غایله اعضاسک و طیفه و حق لری	۵۷ حکومتک و رسمی تشکیلاتک
۳۱ مکشده جات	کوبایلره یاردیمی
۳۴ مکشمنز	۵۹ قنا آداملر
۳۷ طوبولوننده نظاملر و قاعدہ لر	۶۱ زراعتده نهلک لر
۴۰ مکتب اداره سی	۶۴ کوبلوق نساندی
۴۲ مکتب اداره سه اطاعت	۶۶ سفورطالر
۴۴ کوی جانی	۶۹ کوبده محنت و مدنیت

Muallim Abdülbaki, *Yurd Bilgisi*, (Sınıf 4), (Maârif Vekâleti Milli Ta'lim ve Terbiye Heyeti'nin 2-8-1927 Tarih ve 93 Numerolu Kararıyla Beş Sene Müddetle İlk Mekteplerin Dördüncü Sınıfında Okutdurulmak Üzere Resmen Kabul Edilmiştir), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927-28, Ders Kitabı İçindekiler Sayfası.

ÖZ GEÇMİŞ

Ali DOĞAN, Samsun İmam Hatip Lisesi'ni bitirdikten sonra 16.06.1998 tarihinde Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği bölümünden ve 24.06.2020 tarihinde Atatürk Üniversitesi/Açıköğretim Fakültesi/Sosyoloji bölümünden mezun oldu. 2020 yılında OMÜ LEE Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programına girdi. Lisans Mezuniyetinden bu yana Milli Eğitim Bakanlığında öğretmen, okul müdür yardımcısı, okul müdürü ve İl/İlçe Milli Eğitim Müdürlüklerinde şube müdürü olarak görev yapan Ali DOĞAN orta derecede İngilizce bilmektedir. Temel ilgi alanları, Eğitim, Tarih ve Coğrafya (15/09/2023).

İletişim Bilgileri

ORCID ID : <https://orcid.org/0009-0005-1465-0834>

Yayınlar:

1. Ali DOĞAN-Volkan DEMİRBAĞ, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İlkokul Ders Kitaplarında Hayvan Sevgisi”, 7. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi*, Ankara 10/11 Haziran 2023, ss. 431-443.